

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ГРИНЬ ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 930.1: 94 (477.51)''19

**ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Коваленко Олександр Борисович,
кандидат історичних наук, доцент

Чернігів – 2004

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	С. 3
Вступ	С. 4
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	С. 10
1.1. Історіографія проблеми	С. 10
1.2. Джерельна база дослідження	С. 33
Розділ 2. Описи Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.	С. 49
2.1. Історія створення описів Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.	С. 49
2.2. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал описів Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.	С. 79
Розділ 3. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр.	С. 99
3.1. Історія підготовки топографічних описів середини 1780-х рр.	С. 99
3.2. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр.	С. 120
Розділ 4. Описи та атласи Новгород-Сіверського намісництва кінця 80 – 90-х рр. XVIII ст.	С. 135
4.1. Історія створення „Краткого топографического описания” та атласів Новгород-Сіверського намісництва кінця 80 – 90-х рр. XVIII ст.	С. 135
4.2. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал „Краткого топографического описания” та атласів Новгород-Сіверського намісництва кінця 80 – 90-х рр. XVIII ст.	С. 147
Висновки.	С. 163
Список використаних джерел та літератури	С. 166
Додаток	С. 221

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК ВУАН	Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук
АН	Академія наук
ВР РНБ	Відділ рукописів Російської національної бібліотеки
ВУА	Військово-Учений архів
ДАЧО	Державний архів Чернігівської області
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ІУАД НАНУ	Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
НДВР РДБ	Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки
РДВІА	Російський державний військово-історичний архів
РДІА	Російський державний історичний архів
ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна	Центральна бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ЦДВІА СРСР	Центральний державний військово-історичний архів СРСР
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку української історичної науки особливого значення набуває розширення джерельної бази, виявлення і запровадження до наукового обігу нових документів. Це потребує поглибленого дослідження окремих джерельних комплексів – визначення їхніх видових ознак, атрибуції та з'ясування інформаційних можливостей. Аналітико-інформаційне вивчення історичних документів сприятиме розробленню теоретико-методологічних проблем джерелознавства, пов'язаних із удосконаленням його категоріального апарату, класифікацією рукописних пам'яток.

До джерел, що містять цінну інформацію, проте досі не стали об'єктом спеціального вивчення, належать описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. Через відсутність узагальнюючого дослідження більшість пам'яток цього джерельного комплексу не була відома науковцям або дістала невірне тлумачення. Відтак необхідність дослідження описів Новгород-Сіверського намісництва значною мірою зумовлена станом їх наукового опрацювання.

Комплексне вивчення та запровадження до наукового обігу описів Новгород-Сіверського намісництва сприятиме розвитку джерелознавства та археографії, дослідженню складних соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів на Лівобережній Україні, що відбувалися наприкінці XVIII ст.

Об'єктом дослідження є комплекс описів Новгород-Сіверського намісництва, підготовлених в останній чверті XVIII ст.

Предмет дослідження становить історія створення та інформаційний потенціал описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні описів Новгород-Сіверського намісництва, визначенні їхнього

інформаційного потенціалу у контексті подальшого використання як історичного джерела.

Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі **завдання**:

- визначити результати та перспективи вивчення описів Новгород-Сіверського намісництва в науковій літературі;
- здійснити пошук описів Новгород-Сіверського намісництва в архівосховищах України та Росії, археографічно-джерелознавчий аналіз усіх різновидів та списків пам'яток цього джерельного комплексу;
- схарактеризувати ступінь репрезентативності джерельної бази дисертаційного дослідження;
- визначити основні етапи топографічного обстеження території Новгород-Сіверського намісництва, розглянути ступінь відповідності описів офіційним програмам, проаналізувати методику упорядкування та встановити атрибутивні ознаки окремих описів;
- встановити склад упорядників описів, рівень їхньої освіти та кваліфікації, що безпосередньо впливали на зміст та інформаційні можливості пам'яток;
- з'ясувати інформаційний потенціал даного джерельного комплексу, встановити подальші перспективи використання описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. в наукових дослідженнях.

Хронологічні межі дослідження охоплюють останню чверть XVIII ст. Нижня межа пов'язана із розпочатою влітку 1779 р. роботою по обстеженню земель Лівобережної України у зв'язку із скасуванням полкового устрою та запровадженням нового адміністративно-територіального поділу на намісництва. Вибір верхньої хронологічної межі обумовлений ліквідацією у грудні 1796 р. Новгород-Сіверського намісництва як адміністративно-територіальної одиниці, відколи його землі увійшли до складу новоствореної Малоросійської губернії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Новгород-Сіверського намісництва, що проіснувало з 27 січня 1782 р. до 12 грудня

1796 р. і поділялося на 11 повітів: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Погарський, Сосницький, Стародубський та Суразький. Нині ці землі входять до складу Чернігівської та Сумської областей України, а також Брянської області Російської Федерації.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму, всебічності й цілісності джерельного комплексу, які реалізовувалися шляхом застосування загальнонаукових (історичного та логічного з притаманними їм аналізом та синтезом), загальноісторичних (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, діахронічного, картографічного, анкетно-біографічного, типологічного) та суто джерелознавчих (евристичного, палеографічного, текстологічного, атрибуції, класифікації джерел) методів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. уперше стали об'єктом спеціального комплексного дослідження. Авторкою було здійснено пошук у дев'ятох архівах та бібліотеках України і Росії, в результаті якого до наукового обігу запроваджено чотири невідомі описи Новгород-Сіверського намісництва, виявлено та опрацьовано нові списки вже оприлюднених пам'яток, розширено джерельну базу вивчення історії їх створення. Аналіз описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. уможливив з'ясування їхнього інформаційного потенціалу, визначення перспектив подальшого використання цього джерельного комплексу.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані в дослідженнях з історії Лівобережної України, при створенні узагальнюючих праць та навчальних посібників з джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін, підготовці до видання описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось у відповідності до планів науково-дослідної роботи кафедри історії та археології України історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Крім того, розробка обраної проблеми узгоджується з Перспективним планом публікації історичних пам'яток, затвердженим у грудні 1988 р. Археографічною комісією (з 1991 р. – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського), що передбачає видання топографічних описів останньої чверті XVIII ст. у серії „Описово-статистичні джерела”.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження у вигляді доповідей та повідомлень були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях:

- IV наукова конференція молодих вчених історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, квітень 2001 р.);
- Міжнародна науково-практична конференція „Кирило Розумовський – останній гетьман Лівобережної України” (Чернігів – Батурин, травень 2003 р.);
- Другі Костомарівські читання „М. І. Костомаров і біографістика: постаті української історії” (Чернігів, липень 2003 р.);
- Третя Міжнародна наукова археологічна конференція „Середньовічні старожитності Південної Русі-України” (Чернігів, квітень 2004 р.);
- VII наукова конференція молодих вчених історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, квітень 2004 р.);
- Треті Костомаровські читання, присвячені 90-річчю від дня народження Ф. П. Шевченка (Чернігів, червень 2004 р.);

- Міжнародна історико-археологічна конференція „Славянський мир Полесья в древности и средневековье” (Гомель, жовтень 2004 р.);

- II Міжнародна науково-теоретична конференція „Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, листопад 2004 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 11 статтях та тезах доповідей загальним обсягом 5,3 друк. арк., у тому числі у 8 статтях у наукових виданнях, затверджених переліками ВАК України (4,3 друк. арк.).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у наступних публікаціях:

1. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779 – 1981 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 62 – 70.

2. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45.

3. Неопублікована студія з історії німецьких колоністів на Чернігівщині // Літературний Чернігів. – 2002. – № 16. – С. 118 – 128 (у співавторстві з Коваленком О. Б.).

4. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2002. – Вип. 20 – 21. – С. 108 – 121.

5. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України // Сумська старовина. – Суми, 2002. – № X. – С. 218 – 224.

6. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 204 – 208.

7. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – 2003. – Вип. 50. – С. 32 – 37.

8. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2 – 3. – С. 53 – 61.

9. Археологічні старожитності в описах Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Третьої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2004. – С. 19 – 20.

10. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва (80-ті роки XVIII ст.): історіографія проблеми // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 53 – 65.

11. Нововиявлені матеріали з історичної топографії міст Чернігово-Сіверщини // Літературний Чернігів. – 2004. – № 3. – С. 86 – 88, 170 – 175 (у співавторстві з Коваленком О. Б.).

Структура дисертації обумовлена специфікою предмета, метою і завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, що, у свою чергу, поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 556 позицій, і додатку. Загальний обсяг рукопису становить 224 сторінки, в тому числі 165 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Топографічні описи намісництв і губерній Російської імперії останньої чверті XVIII ст., методика їх упорядкування та інформаційний потенціал неодноразово привертали до себе увагу дослідників. Завдяки зусиллям науковців деякі описи було оприлюднено та запроваджено до наукового обігу, а вміщена в них інформація використовувалася в історичних дослідженнях. Це, зокрема, стосується Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. Водночас деякі описово-статистичні пам'ятки досі не було залучено до наукових студій, а вміщена в них інформація залишається поза увагою фахівців. Аналіз історіографії проблеми має на меті з'ясувати ступінь вивчення описів Новгород-Сіверського намісництва з метою визначення подальших перспектив опрацювання даного джерельного комплексу.

Слід зазначити, що наукову літературу з обраної проблематики можна умовно поділити на дві групи. До першої належать праці про топографічні описи намісництв та губерній Російської імперії останньої чверті XVIII ст. в цілому, до другої – безпосередньо про описи Новгород-Сіверського намісництва. Залучення наукових студій, віднесених до першої групи, дозволяє розглядати роботу по упорядкуванню описів Новгород-Сіверського намісництва у загальноімперському контексті, встановити спільні риси у методиці упорядкування топографічних описів, зумовлені єдністю урядових програм, та особливості, притаманні саме даному регіону.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. робота над опрацюванням топографічних описів не була систематичною і полягала головним чином в оприлюдненні джерел, що містили інформацію про стан

центральної та північно-східних регіонів Російської імперії [353, с. 201 – 375; 555, с. 115 – 117].

З середини ХІХ ст. розпочався новий етап у розвитку історичної науки в цілому та джерелознавства зокрема. Позитивістська історіографія, що визнавала пріоритет джерела в історичному дослідженні, вплинула на розробку багатьох проблем джерелознавства. За таких обставин суттєво зросла кількість джерелознавчих праць, розгорнулась науково-дослідна діяльність археографічних установ. Ці чинники вплинули на формування стійкого інтересу до топографічних описів. Дослідники зосередили свою увагу на кількох напрямках студіювання проблеми: 1) виявлення та запровадження до наукового обігу раніше неопублікованих текстів; 2) встановлення авторства описів, вивчення обставин їх створення та механізмів збирання інформації з метою з'ясування ступеня достовірності пам'яток; 3) студіювання проблеми типології описів та їхнього інформаційного потенціалу.

Помітної подією у вивченні описово-статистичних матеріалів стала публікація у 1851 р. праці О. Шафонського „Черниговского наместничества топографическое описание” [263]. Невдовзі, 1852 р. з'явилась рецензія Ф. Чиждова на цю книгу – одне з перших ґрунтовних досліджень, присвячених даній проблематиці [540, с. 1 – 36]. Звернувши увагу на значну джерельну базу праці О. Шафонського, Ф. Чиждов проаналізував її структуру, інформаційні можливості, з'ясував позитивні риси та недоліки видання [540, с. 30 – 31].

Вагома роль у дослідженні статистично-топографічних описів намісництв належить видатному українському історичному О. Лазаревському. Вчений, зокрема, виявив у архіві Чернігівського губернського правління серед справ Малоросійської колегії і частково оприлюднив текст Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. [246, с. 1 – 110]. Історик ретельно дослідив роботу комісії А. Милорадовича і висловив думку, що один з її членів – канцелярист Малоросійської колегії Д. Пащенко був автором Опису

Чернігівського намісництва. Здійснивши порівняльний аналіз цієї пам'ятки з працею О. Шафонського, дослідник дійшов висновку, що останній „в основание своего труда взял работу Пашенка” [406, с. III]. О. Лазаревський звернув увагу на суттєву, на його думку, відмінність джерельної бази цих двох описів – до „Черниговского наместничества топографического описания” залучено більшу кількість архівних джерел, в той час, як Опис 1779 – 1781 рр. містить відомості, „собрание которых не может быть достигнуто кабинетным трудом, а необходимо требует местного изучения” [406, с. IV].

О. Лазаревський поклав початок джерелознавчому дослідженню описів Лівобережної України. При цьому він високо оцінив інформаційний потенціал і достовірність вміщених у описах відомостей про соціальний склад населення та економічний розвиток Північного Лівобережжя, відзначив роботу членів комісії А. Милорадовича, що потребувала „ближайшего знакомства с местностью каждого села и поселка; не говоря уже о цифрах, достоверность которых трудно заподозрить по их систематичности” [406, с. III].

Робота О. Лазаревського по розшуку і запровадженню до наукового обігу топографічних описів та їх джерелознавчому аналізу була продовжена в подальших наукових дослідженнях цієї проблеми. Науковці надалі здебільшого займались встановленням авторів або укладачів окремих пам'яток, виявленням механізмів упорядкування описів (на основі їхньої відповідності певним урядовим програмам), з'ясуванням інформаційних можливостей джерел, причому топографічні описи найчастіше сприймалися некритично, для одержання необхідних відомостей.

Зокрема, В. Іконніков наголосив на значенні роботи по упорядкуванню топографічних описів для розвитку вітчизняної історичної думки [361, с.131, 572 – 575].

М. Стороженко зосередив свою увагу на методиці упорядкування топографічного опису Чернігівського намісництва 1786 р. Історику

поталанило розшукати рукописи О. Шафонського в Яготинському архіві князя М. Репніна серед паперів Д. Бантиш-Каменського [512, с. 142]. Ретельно простудіювавши ці матеріали, вчений визнав О. Шафонського „вполне самостоятельным составителем” другої частини „Черниговского наместничества топографического описания”, упорядкування якої вимагало від краєзнавця не лише опрацювання матеріалу, але і його критичної оцінки [513, с. 147]. М. Стороженко визнавав значні інформаційні можливості „Черниговского наместничества топографического описания” і звертався до нього у власних історичних дослідженнях [514, с. 460].

П. Добровольський зосередив увагу на методиці підготовки праці О. Шафонського [350, с. 137 – 142].

Цінність статистичних матеріалів, наведених у цьому джерелі, відзначив О. Русов, який, зокрема, видрукував зведені відомості про чисельність та соціальний склад населення Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв з архівної колекції М. Судієнка, підготовлені, на його думку, О. Шафонським у 1784 р. [488, с. 49 – 63].

М. Грушевський звернув увагу на Опис Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. та працю О. Шафонського [336, с. 7 – 8] і висловив припущення, що вони були упорядковані під впливом розробленої Ф. Туманським програми для збирання історико-географічних, статистично-економічних та етнографічних відомостей [176, арк. 1 – 14]. Аналогічної думки щодо походження топографічних описів Чернігівського намісництва дотримувався М. Василенко [303, с. 254 – 255].

Першою спробою монографічного дослідження, присвяченого топографічним описам, слід визнати працю М. Бережкова „А. Ф. Шафонский и его труд „Черниговского наместничества топографическое описание”, видану в 1910 р. [280]. Історик висвітлив обставини появи пам’ятки, схарактеризував її зміст, але практично уникнув критичного аналізу тексту. Цінними, на нашу думку, є наведені М. Бережковим у додатках до монографії матеріали щодо рукописних топографічних описів Лівобережної

України, які зберігалися у фондах Військово-Ученого Архіву Головного Штабу [280, с. 95 – 101].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. увага істориків була сконцентрована навколо праці О. Шафонського – одного з найяскравіших зразків топографічних описів, вивчалася її джерельна база, методика упорядкування, інформаційний потенціал. Зростанню інтересу науковців до цієї проблематики сприяло перевидання Опису Харківського намісництва 1788 р. з передмовою Д. Багалія [262, с. I – X] та публікація у „Харьковских губернских ведомостях” у 1878 р. Короткого опису цього намісництва 1787 р. [467, с. 6]. Найбільш дискусійним було питання про авторство пам’ятки. У 1886 р. М. Черняєв виступив з твердженням, що Опис упорядкував капітан Н. Загоровський [539, с. 601 – 602]. Д. Багалій, який у згаданій передмові схилявся до думки М. Черняєва, у 1902 р. в „Русском биографическом словаре” висловив переконання, що автором був директор Харківського народного училища І. Переверзєв [274, с. 494 – 495]. Цю думку поділяли й інші харківські дослідники – О. Єфименко та І. Сокальський [262, с. V]. Водночас історики звернулися до розробленої членом Академії наук та мистецтв П. Соймоновим програми опису намісництв та губерній Російської імперії і визначили відповідність топографічних описів Харківського намісництва поставленим у ній питанням. Д. Багалій намагався провести паралелі між Описами Чернігівського та Харківського намісництв і висловив припущення, що останній міг бути підготовлений за зразком праці О. Шафонського [262, с. VI].

І. Катаєв розглянув методику підготовки описів і на цій підставі розподілив пам’ятки на дві групи. До першої він відніс описи, упорядковані у губернських та намісницьких канцеляріях під безпосереднім наглядом їх керівників. У таких випадках, на думку вченого, робота не виходила за межі збирання відомостей та систематизації матеріалів. І. Катаєв зауважив, що ця група топографічних описів відзначається стислим і сухим викладом матеріалу, як-от Описи Харківського, Воронежського та Київського

намісництв 1785 – 1786 рр. Інший характер мали топографічні описи, укладені кваліфікованими фахівцями за дорученням губернаторів, а саме Опис Чернігівського намісництва О. Шафонського, Курського І. Бошилова, а також „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” А. Пригари. У цих пам’ятках значною мірою відображений творчий підхід авторів, які не обмежилися офіційними відповідями на питання програми П. Соймонова, а вийшли далеко за її межі. Тому особливо „подробно и обстоятельно” в них викладено історичні відомості, практично відсутні у пам’ятках, укладених офіційним шляхом [370, с. 84 – 85].

Протягом 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. з’являється чимало наукових праць, присвячених топографічним описам.

Як і раніше, увагу привертала постать О. Шафонського. Так, М. Горбань звернувся до творчого доробку краєзнавця, дослідивши його „Записки о Малой России” [319, 132 – 145]. Вчений слідом за О. Бодянським та В. Модзалевським розглянув ілюстративний матеріал до цієї праці – зображення представників різних верств населення, виконані на склі одним з упорядників топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва Т. Калинським [319, с. 133 – 134; 283, с. V; 177].

Зразок наукової перевірки фактичних даних топографічних описів продемонстрував А. Єршов на прикладі праці О. Шафонського [357, с. 98 – 99]. Важливість використання інформаційного потенціалу топографічних описів при розв’язанні конкретних історичних проблем підкреслював М. Слабченко [520, с. 61 – 78].

Власну типологію статистично-топографічних описів розробив П. Клименко, який визначив Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. як укладений із „професійно-економічним ухилом” [372, с. 170]. Описи Київського та Чернігівського намісництв історик кваліфікував як впорядковані з відповідно „поселенно-становим” та „професійно-становим” „ухилами” [372, с. 170]. Одним з найважливіших завдань для дослідників

топографічних описів П. Клименко вважав встановлення осіб упорядників, „їхньої освіти, ідеології, суспільної приналежності” [372, с. 178].

Пожвавлення роботи по виявленню і оприлюдненню топографічних описів наприкінці 20-х рр. XX ст. було пов'язано з діяльністю АК ВУАН, до складу якої в різний час входили провідні археографи, архівісти, історики – О. Левицький, М. Василенко, В. Модзалевський, О. Грушевський, П. Федоренко, К. Лазаревська, П. Клименко та інші. Період головування в АК ВУАН М. Грушевського (1924 – 1931 рр.) прийнято вважати найпродуктивнішим в її діяльності, завдяки розробленій вченим програмі, що визначала головну проблематику едиційної діяльності [355, с. 14]. Зокрема, протягом 1928 – 1930 рр. на засіданнях Археографічної комісії порушувались питання про підготовку до видання описів Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв 1779 – 1781 рр., камеральних і топографічних описів Київщини, Харківщини та Поділля [355, с. 85, 86, 91, 92, 94, 106].

Значний внесок у дослідження описово-статистичних пам'яток належав П. Федоренку, який підготував до друку Описи Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв [191; 252], встановив місцезнаходження 10 різновидів топографічних описів Лівобережної України останньої чверті XVIII ст., схарактеризував виявлені списки деяких з них [533, с. XIX]. Вчений дослідив обставини підготовки описів 1779 – 1781 рр., механізм збирання матеріалів і дійшов висновку про виключну достовірність цієї групи джерел та високий ступінь репрезентативності представлених у них матеріалів [533, с. V – XI; 531, с. 7 – 13].

Грунтовне дослідження П. Федоренка про Опис Новгород-Сіверського намісництва дало поштовх для подальшого вивчення цього джерельного комплексу. На жаль, репресії 30 – 40-х рр., панування догматичних схем історичного процесу призупинили дослідження у цьому напрямку, призвели до згортання джерелознавчих студій. За цих умов припинили діяльність краєзнавчі установи та наукові товариства, які досить плідно займалися розробкою джерелознавчих проблем та едиційною діяльністю [381, с. 23;

415, с. 73 – 74]. Відтак не було втілено у життя рішення Археографічної комісії ВУАН щодо публікації Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., підготовка до видання якого була розпочата П. Федоренком, Харківського намісництва кінця XVIII ст., запропонованого до публікації К. Харламповичем, та інших пам'яток.

До описово-статистичних пам'яток принагідно звертались і представники української еміграційної історіографії. Так, Д. Дорошенко високо оцінив інформаційний потенціал статистично-топографічних описів намісництв та губерній, зокрема праці О. Шафонського [352, с. 64]. О. Оглоблін схарактеризував працю А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” [417, с. 190 – 194].

Політичні зміни, що відбулися у країні у середині 1950-х рр., дали новий поштовх розвитку джерелознавчих студій. У цей час з'явилося чимало досліджень, присвячених топографічним описам XVIII ст. Вчені зосередили увагу на опрацюванні методики дослідження описово-статистичних пам'яток, їхньої класифікації та систематизації (праці Н. Нікітіна, М. Рубінштейна, К. Сивкова, В. Кабузана) [436, с. 43 – 104; 485, с. 81 – 87; 486, с. 39 – 89; 501, с. 144 – 190; 368, с. 153 – 195], з'ясуванні ступеня достовірності вміщеного в них фактичного матеріалу (студії А. Андрєєва, А. Дітмара, А. Еммауського, І. Бутича, О. Апанович) [268, с. 203 – 212; 345, с. 129 – 141; 552, с. 204 – 215; 301, с. 163 – 178; 270, с. 126 – 132].

Помітним осередком публікацій з цієї проблематики став збірник „Вопросы географии”, в якому оприлюднювались доповіді, виголошені на засіданнях Відділення історії географічних знань та історичної географії Московської філії Радянського Географічного товариства. Зокрема, протягом 1950 – 1953 рр. на його сторінках було видруковано ґрунтовні розвідки Н. Нікітіна, А. Андрєєва, М. Рубінштейна, З. Новікової, М. Цвєткова. Зокрема, Н. Нікітін розглянув процес підготовки топографічних описів як послідовний етап розвитку економічної географії в Росії у XVIII ст. [436,

с. 72 – 74]. М. Цветков звернув увагу на взаємозв'язок між описово-статистичними пам'ятками і матеріалами Генерального межування другої половини XVIII ст., а також уклав реєстр виявлених у ЦДВІА та обласних архівах СРСР топографічних описів і атласів намісництв [538, с. 106 – 107]. З. Новікова навела перелік описів намісництв, що зберігалися в обласних архівах СРСР [437, с. 108 – 110; 438, с. 106 – 108].

Значну увагу проблемам атрибуції та систематизації топографічних описів приділив М. Рубінштейн, який комплексно дослідив статистично-топографічні джерела, впорядковані у другій половині XVIII ст. на всій території Російської імперії [486, с. 39 – 89]. Серед причин, які зумовили появу цієї групи джерел, він виділив інтенсивний розвиток економічного життя, господарську спеціалізацію регіонів, що сприяло зростанню уваги царського уряду до соціально-економічних питань [486, с. 41 – 42]. Історик розглянув програми, за якими укладалися описи, дослідив еволюцію анкет, оприлюднив програму П. Соймонова, згідно з якою відбувалося упорядкування топографічних описів у 1784 – 1786 рр. [486, с. 60 – 62]. Вчений здійснив огляд описів, виявлених у провідних російських архівосховищах і, зокрема, розглянув Короткий топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва 1787 р. [486, с. 70].

Б. Греков визначив причини і специфіку проведення статистично-топографічних описів різних регіонів Російської імперії [324, с. 225 – 280]. До цієї проблеми у різний час зверталися також Н. Нікітін, К. Сивков, Н. Дік, А. Севастьянова [436, с. 43 – 104; 501, с. 144 – 190; 343, с. 47 – 104; 498, с. 151 – 156]. Слідом за І. Катаєвим, дослідники виділяли два основні типи топографічних описів – „офіційний” та „авторський”.

К. Сивков підкреслив якісну неоднорідність фактичного матеріалу описів, які потребують критичного аналізу і з'ясування механізмів підготовки [501, с. 169 – 170]. Відзначивши серед топографічних пам'яток, які становлять найбільшу наукову цінність, Описи Тульського, Выборзького та Чернігівського намісництв, К. Сивков зауважив, що Опис Новгород-

Сіверського намісництва 1787 р. значно поступається їм за обсягом наведеної інформації [501, с. 172].

В. Кабузан розробив періодизацію описово-статистичних пам'яток, в основу якої поклав проведення адміністративно-територіальних перетворень [367, с. 167 – 169]. Особливий інтерес становлять зібрані вченим відомості щодо місцезнаходження топографічних описів, мап та атласів намісництв і губерній у архівосховищах Москви та Санкт-Петербурга [367, с. 172 – 195].

До вивчення історії впорядкування описово-статистичних пам'яток в окремих намісництвах звернувся А. Андреев, який дослідив джерельну базу та механізми збирання матеріалів у процесі підготовки Описів Іркутського, Тобольського та Коливанського намісництв, а також Якутської провінції [268, с. 203 – 212]. Докладний аналіз підготовки опису В'ятського намісництва здійснив А. Еммауський [552, с. 204 – 215]. О. Апанович проаналізувала джерельну базу та інформаційний потенціал праці О. Шафонського і дійшла висновку про виключну цінність пам'ятки, яка відзначається „високим для того часу рівнем наукової обробки джерел” [270, с. 132]. До аналізу „Черниговского наместничества топографического описания” О. Шафонського вдавався і М. Марченко, досліджуючи українську історіографію кінця XVIII ст. [414, с. 91 – 93].

І. Бутич на основі широкої джерельної бази простежив історію створення топографічних описів намісництв Лівобережної України в останній чверті XVIII ст. і зробив висновок, що в комплексі вони дають цінний матеріал про природно-кліматичні умови та економіку краю. Дослідник підкреслив їхню характерну особливість – обмаль даних про культуру і побут, освіту та науку, зумовлену тим, що поява описів була спричинена адміністративно-територіальною реформою і фіскальними міркуваннями [301, с. 177].

М. Литвиненко схарактеризувала топографічні описи Харківського намісництва як джерело з історії Слобідської України другої половини XVIII ст. [410, с. 131 – 135]. У монографії, присвяченій джерелам історії

України XVIII ст., дослідниця зробила спробу цілісного аналізу топографічних описів Лівобережжя [409, с. 115 – 142].

Заслуговує на увагу і науковий доробок А. Дітмара, який досліджував описово-статистичні пам'ятки з історії Ярославського краю [347, с. 167 – 181; 345, с. 129 – 141; 344; 346, с. 138 – 145]. Займаючись архівною евристикою, вчений виявив низку невідомих раніше топографічних описів, схаактеризував різні їх списки, спробував встановити авторство цих пам'яток, здійснив порівняльний аналіз описів, укладених на різних етапах роботи по описуванню краю. А. Дітмар особливу увагу приділив діяльності губернських та повітових землемірів, яких вважав першими краєзнавцями, що поклали початок систематичному вивченню природи та економіки окремих територій [344, с. 5 – 6].

Дослідник історії російської географії так званої „Ломоносівської доби” Н. Дік розглянув топографічні описи у контексті розвитку географічних знань. Порівнюючи програму упорядкування цих пам'яток з відповідними анкетами М. Ломоносова та Топографічного комітету 1760 і 1780 рр., автор зауважив, що питання та характер їхньої постановки були спільними для усіх трьох програм [343, с. 73]. Вчений підкреслив, що продуманість та методична завершеність анкети, призначеної для топографічних описів губерній, значною мірою сприяли забезпеченню високого рівня проведеної роботи [343, с. 74].

Яскравим прикладом ефективного використання матеріалів топографічних описів у історичних дослідженнях є праці А. Перковського, який вивчав описово-статистичні джерела у контексті історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. [445, с. 14; 447, с. 251 – 258; 448, с. 121 – 132; 446, с. 62 – 74].

У 1980-х рр. відбулися суттєві зрушення у вивченні топографічних описів останньої чверті XVIII ст., оскільки з ініціативи АН СРСР розгорнулась цілеспрямована робота по підготовці до видання описів намісництв та губерній Російської імперії [307, с. 124]. За цих обставин

актуалізувалася проблема археографічного опрацювання текстів описів з метою їхньої підготовки до едиції. Активну участь у розробці методичних рекомендацій до видання топографічних описів узяв Г. Якушкін, який наголошував на необхідності ретельного вивчення усіх наявних списків описів з метою вибору для едиції офіційних екземплярів [554, с. 128]. Г. Якушкін також підкреслив необхідність публікації програми П. Соймонова для кращого розуміння текстів описів, у яких часто зустрічаються посилання на неї. Дослідник звернув увагу на потребу вкрай обережного виправлення граматичних помилок, які можуть свідчити про особливості різних варіантів вимови слів та несталість у їхньому написанні. Крім того, Г. Якушкін розглянув складові науково-довідкового апарату, який, на його думку, мав складатись із джерелознавчої та археографічної частин, передмови і приміток [554, с. 128 – 129]. Пропозиції Г. Якушкіна, що базувались на досвіді роботи з джерелами, сприяли опрацюванню методичних принципів видання топографічних описів.

У зв'язку з активною видавничою діяльністю наукових установ значно розширилася тематика досліджень топографічних пам'яток. У 80-х рр. ХХ ст. вчені зосередились на аналізі текстів та списків описів, вивченні набутого досвіду, методичних засадах археографічного опрацювання текстів. Зокрема, Н. Сухова розглянула історію створення Опису Іркутського намісництва 1792 р., схарактеризувала його джерельну базу та інформаційні можливості, а також здійснила археографічний аналіз пам'ятки [518, с. 43 – 59; 243]. Н. Козлова та Г. Якушкін здійснили джерелознавчий аналіз Описів Вологодського намісництва 1791 та 1794 рр. [389, с. 40 – 44; 555, с. 38 – 40]. В. Павленко на прикладі Опису В'ятського намісництва 1787 р. простежив особливості упорядкування топографічних пам'яток останньої чверті ХVIII ст. [441, с. 35 – 38]. В. Пундані, досліджуючи джерела з історії сільського господарства, проаналізував інформаційні можливості Опису Тобольського намісництва 1790 р. [476, с. 114]. Обставини створення цієї пам'ятки простежив А. Окладников, який здійснив також її археографічний

аналіз [245, с. 7 – 19]. Т. Ананьєва дослідила джерельну базу Опису Воронежського намісництва 1785 р., історіографію проблеми, порушила проблему авторства [267, с. 108 – 116]. До історії підготовки Опису Тверського намісництва звернувся В. Середа, який систематизував документи, що відобразили процес його упорядкування на місцях [499, с. 72 – 79; 500, с. 81 – 88]. І. Ромашин схарактеризував діловодні джерела з історії створення Опису Тульської губернії 1781 р. [484, с. 266 – 270].

Протягом 80-х рр. ХХ ст. активізувалось вивчення описово-статистичних джерел в Україні. Так, В. Пірко розглянув проблему типології описів і запропонував власну їх класифікацію, що базувалася на принципах спільності походження, змісту та призначення цих пам'яток. На думку дослідника, в Україні в останній чверті ХVIII ст. було упорядковано три типи описів: описи 1779 – 1781 рр., спричинені губернською реформою; описи, підготовлені згідно з програмою П. Соймонова 1784 р.; описи, упорядковані у зв'язку із поїздкою Катерини II в Україну у 1787 р. [461, с. 93 – 97].

В. Пірко також повернувся до дискусійного питання про авторство Опису Харківського намісництва 1785 р., висунувши гіпотезу щодо безпосередньої участі у підготовці пам'ятки Харківського та Воронежського генерал-губернатора В. Черткова [462, с. 157 – 167]. Серед джерел, використаних упорядниками описів, дослідник виділив матеріали розмежування губерній (згідно указу 1775 р.), довідки повітових адміністративних органів, матеріали IV ревізії, законодавчі акти, архівні документи, а також місцеві легенди та перекази [462, с. 165].

Комплексний аналіз описів Київського намісництва та Києва здійснила Л. Пономаренко у передмові до видання „Описания города Киева”, упорядкованого в 1805 р. губернським землеміром Я. Масловським [470, с. 62 – 70].

Окрему групу становлять наукові студії загальноісторичного характеру, в яких було репрезентовано інформаційні можливості топографічних описів. У цьому контексті описи розглядали Т. Балабушевич

[277, с. 58 – 63; 278, с. 75 – 83], В. Кулаковський [398, с. 63 – 69], О. Путро [477], С. Білокінь [281, с. 69 – 74], В. Горленко [322, с. 34 – 36], А. Севастьянова [497, с. 134 – 142], А. Перковський [445, с. 14; 447, с. 251 – 258; 448, с. 121 – 132; 446, с. 62 – 74].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. розпочався новий етап у розвитку українського джерелознавства. Політичні зміни у суспільстві спричинили демократизацію наукового життя, розширення тематики наукових студій та джерельної бази вітчизняної історії, модернізацію методичних засад джерелознавства. Відновлення у 1987 р. Археографічної комісії (з 1991 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України) також сприяло активізації науково-дослідної роботи в галузі джерелознавства. На республіканській нараді „Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку”, яка відбулася у грудні 1988 р. у Києві, було прийнято Перспективний план публікації історичних пам’яток, розрахований на період до 2000 р. [510, с. 9]. Пам’ятки було згруповано за видовою ознакою в серії, з-поміж яких передбачалася серія „Описово-статистичні джерела” [510, с. 11].

Доповідь щодо описів України кінця XVIII ст. на нараді зробив В. Пірко, який наголосив на потребі опрацювання реєстру пам’яток, що підлягали першочерговій публікації, та узгодження способів їх відтворення [466, с. 86]. А. Санцевич, враховуючи наявну матеріальну базу, запропонував написати про описи невеликі монографії, в додатках до яких навести найважливіші фрагменти цих пам’яток [494, с. 149]. Натомість В. Атаманенко не погодилася з такою пропозицією і підкреслила необхідність повного відтворення текстів описово-статистичних джерел [271, с. 238]. У грудні 1992 р. на Всеукраїнській нараді „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи” П. Сохань підтвердив пріоритетність публікації описово-статистичних джерел [509, с. 5].

Діяльність провідних наукових установ по оприлюдненню топографічних описів стимулювала роботу в регіонах. Так, значний внесок у

вивчення топографічних описів належить чернігівським науковцям О. Коваленку та І. Петrenchенко, які підготували низку публікацій описів Чернігівського намісництва [507, с. 82 – 95; 251, с. 165 – 173]. Особливу увагу дослідників привернула праця О. Шафонського, з діяльністю якого О. Коваленко слушно пов'язує становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині [376, с. 6]. Вони також виявили та оприлюднили низку архівних матеріалів, що додають нові риси до портрету вченого, дозволяють з'ясувати обставини його життя та діяльності, зокрема, участі в упорядкуванні Топографічного опису 1786 р. [378, с. 490 – 491; 455, с. 111 – 116; 456, с. 98 – 107].

І. Петrenchенко систематизувала відомості щодо історії топографічного обстеження Чернігівщини, з'ясувала окремі аспекти його проведення, проаналізувала структуру описів намісництв та їхні інформаційні можливості [453, с. 42 – 45; 459, с. 83 – 92]. Значний інтерес становить запроваджене дослідницею у науковий обіг „Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве” 1786 р. – різновид топографічних описів, який був досить поширеним свого часу, але довгий час залишався поза увагою фахівців [450, с. 61 – 70]. Здійснений І. Петrenchенко аналіз програм опису Чернігово-Сіверщини проливає нове світло на історію обстеження Північного Лівобережжя наприкінці XVIII ст. [460, с. 78 – 86].

Донецька дослідниця І. Бондаренко з'ясувала методику підготовки топографічних описів Лівобережної, Правобережної, Слобідської України та Північного Приазов'я, їхні атрибутивні ознаки, інформаційні можливості щодо вивчення різних аспектів історії України [297; 298, с. 334 – 340; 291, с. 99 – 106; 292, с. 215 – 220; 296, с. 135 – 146]. І. Бондаренко також розробила періодизацію історіографії даної проблеми. В залежності від панівних методологічних концепцій вона виокремила п'ять періодів: XIX – початок XX ст.; початок 20-х – середина 50-х рр.; середина 50-х – середина 80-х рр.; кінець 80-х – 90-ті рр. XX ст.; сучасний етап, для якого характерне

„засвоєння нових методологічних підходів” [297, с. 5]. На нашу думку, не можна погодитися з твердженням І. Бондаренко про гальмування топографічних студій вже на початку 20-х рр. XX ст. Адже саме тоді з’явилась низка публікацій, присвячених комплексу описово-статистичних джерел, згідно з відповідною постановою АК ВУАН велась робота по підготовці до друку описів Київського, Чернігівського, Харківського намісництв. На жаль, не усі підготовлені тексти побачили світ, але діяльність АК ВУАН свідчила про вагомі здобутки вітчизняного джерелознавства та археографії у 20-х рр. XX ст. в галузі опрацювання топографічних пам’яток.

А. Бойко, вивчаючи джерела з соціально-економічної історії Південної України кінця XVIII ст., особливу увагу звернув на комплекс описово-статистичних пам’яток [285, с.122 – 135; 286, с. 79 – 80; 290, 215 – 222; 289, с. 158]. Вчений дослідив „специфіку масових джерел – описів та атласів” і дійшов висновку про їхній великий інформаційний потенціал. „Це єдиний комплекс документів, – зазначив історик, – який дає можливість персоніфікувати історію Південної України протягом останньої чверті XVIII століття” [287, с. 5, 23]. Ю. Пінчук звернувся до вивчення топографічних описів намісництв кінця XVIII ст. як джерела з історії адміністративно-територіального устрою Лівобережної та Слобідської України [468, с. 146 – 149].

Описи намісництв останньої чверті XVIII ст. згадуються в новітніх узагальнюючих працях з українського джерелознавства та історіографії. Так, В. Воронов та С. Макарчук розглянули комплекс описово-статистичних матеріалів у сукупності з іншими видами джерел з історії України [308, с. 158 – 162; 413, с. 211 – 221]. Натомість І. Колесник проаналізувала описи як пам’ятки історичної думки кінця XVIII ст. [390, с. 194 – 198].

Таким чином, протягом другої половини XIX – XX ст. топографічні описи намісництв та губерній Російської імперії неодноразово привертати до себе увагу дослідників. Оскільки історія підготовки багатьох пам’яток часом

тісно перепліталася з історією створення описів Новгород-Сіверського намісництва, а єдність програм зумовлювала певну структурну і змістовну спільність, досвід їх опрацювання був задіяний у даному дисертаційному дослідженні.

Другу групу використаних праць становлять дослідження, безпосередньо присвячені описам Новгород-Сіверського намісництва. Увагу до них уперше привернув у 1851 р. часопис „Черниговские губернские ведомости”, на сторінках якого було оприлюднено „Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года” [241]. У невеликій передмові було вказано, що редакція придбала рукопис у нащадків відомого краєзнавця О. Шафонського, якому, на думку публікаторів, і належало авторство. У післямові працівники редакції закликали читачів до порівняльного аналізу наведених у джерелі статистичних відомостей з метою подальшого обговорення його змісту.

Всебічне наукове дослідження Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. започаткував О. Лазаревський. Вважається, що саме він у середині 1860-х рр. розшукав рукопис пам’ятки в архіві Малоросійської колегії [531, с. 10], в якому вчений активно працював протягом 1865 – 1868 рр. [532, с. XXVIII]. Проте В. Риневич висловив точку зору, згідно якої Опис виявив в Яготинському архіві В. Горленко, який згодом передав його О. Лазаревському [481, с. 54]. На нашу думку, це твердження стосується скоріше ордера генерал-губернатора П. Рум’янцева малоросійському губернатору А. Милорадовичу про упорядкування описів Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв від 3 липня 1779 р., про одержання якого від В. Горленка згадував і сам О. Лазаревський у праці „Описание Старой Малороссии” [403, с. XI].

Листи історика до голови Чернігівської губерньської вченої архівної комісії Г. Милорадовича, написані впродовж 1893 – 1899 рр. свідчать про його наміри оприлюднити Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. [408, с. 339, 363 – 364]. На жаль, за браком коштів

О. Лазаревському не вдалося видрукувати пам'ятку, але він використовував її дані при створенні тритомної праці „Описание Старой Малороссии” [408, с. 364].

О. Лазаревський звернувся до історії створення Опису та, зокрема, розглянув проблему авторства. Порівнявши його структуру із відповідним Описом Чернігівського намісництва, О. Лазаревський зробив припущення, що головним редактором першого також міг бути Д. Пащенко [403, с. XI]. Крім того, вчений співставив чорнові записи членів комісії із відредагованим текстом Опису 1779 – 1781 рр. і констатував, що вони становлять особливий науковий інтерес [403, с. XII].

Крім О. Лазаревського наприкінці XIX – на початку XX ст. до описів Новгород-Сіверського намісництва принагідно зверталися й інші науковці. Так, Д. Багалій підкреслював важливе значення наведених в Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. статистичних даних про чисельність та соціальний склад населення, торгівлю і промисловість, сільське господарство та аграрні відносини „для характеристики економічного побуту Малоросії наприкінці XVIII століття, коли вона вступила вже на новий шлях свого громадського існування” [276, с. 24].

І. Катаєв виявив цікаві матеріали з історії створення топографічних описів у Новгород-Сіверському намісництві. Він розшукав у Військово-Ученому архіві Головного штабу в Санкт-Петербурзі рукописи „Особого или топографического описания города губернского Новгорода Северскаго” А. Пригари і „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества 1787 года” та здійснив їх джерелознавчий аналіз. Зокрема, І. Катаєв звернув увагу на багату джерельну базу історичної частини праці А. Пригари, але водночас відзначив незначний обсяг наведеної в ній інформації про соціально-економічний розвиток краю [370, с. 71 – 72].

М. Бережков також звернув увагу на рукописи „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества”

1787 р. та „Особого или топографического описания города губернского Новгорода Северскаго” А. Пригари [280, с. 97 – 98]. Дослідник досить негативно поставився до останньої праці, звинувативши автора у некритичному підході до джерел і стверджував, що „Особое или топографическое описание” А. Пригари позбавлено „всякого значения для науки” [280, с. 98]. Натомість М. Бережков відзначив неабияке знайомство з історичною літературою та толерантність при викладенні подій автора „Краткого топографического описания” 1787 р.

Важливою віхою в історії дослідження описів Новгород-Сіверського намісництва стала постанова АК ВУАН від 27 квітня 1928 р. про видання Опису 1779 – 1781 рр. [196, арк. 1 зв. – 2; 197, арк. 1]. Здійснити підготовку тексту до публікації та написати передмову було доручено відомому українському вченому, одному з послідовників О. Лазаревського П. Федоренку. У виданні пам’ятки брала також участь К. Лазаревська, яка наглядала за друком і разом з П. Федоренком склала покажчики до Опису [533, с. XXI]. На спеціальному засіданні редакційного комітету було погоджено принципи передачі тексту рукопису, згідно з якими за основу було взято невідредагований текст [355, с. 85].

Впродовж 1928 – 1930 рр. велася підготовка пам’ятки до видання, і 11 січня 1931 р. на засіданні АК ВУАН було повідомлено про початок її публікації [198, арк. 2]. Доцільність оприлюднення Опису одностайно визнавалася членами комісії, натомість суперечки викликала вступна стаття П. Федоренка, рецензію на яку було заслухано 14 травня 1931 р. [198, арк. 1]. Рецензент І. Кравченко закидав історику відсутність „класового підходу” і пропонував приділити увагу не історії підготовки та питанню авторства, як це зробив П. Федоренко, а причинам, які зумовили її появу. Як висновок, І. Кравченко зазначив, що „друкувати її не можна, ґрунтовно не переробивши” [200, арк. 1 – 2]. Участь у обговоренні теоретичних засад вступної статті взяли П. Клименко, О. Оглоблін та М. Ткаченко, які, зокрема,

наголошували на необхідності співставлення пам'ятки з іншими описово-статистичними джерелами кінця XVIII ст. [199, арк. 1].

Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. вийшов друком у 1931 р. за редакцією та з передмовою П. Федоренка [252]. П. Федоренко виявив два інші різновиди описів Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.: Опис у формі статистичного зведення відомостей про населення намісництва та Опис, що являє собою перелік населених пунктів [533, с. XI – XIV].

П. Федоренко встановив особи членів комісії, що займалася підготовкою описів 1779 – 1781 рр., та з'ясував роль, яку відігравав кожен з них у загальній справі. Дослідження П. Федоренка дозволили уточнити висновки О. Лазаревського щодо участі колезького канцеляриста військового товариша Д. Пащенка в упорядкуванні описів намісництв. Вчений заперечив твердження, що Д. Пащенко міг бути автором бодай одного з трьох описів, хоча й припускав, що канцелярист міг бути їх редактором або упорядником. Порівнявши характер викладу матеріалу в Описах Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, П. Федоренко спростував гіпотезу О. Лазаревського про те, що Д. Пащенко міг бути автором або навіть редактором останнього [533, с. XVI – XVII]. Співставивши тексти обох пам'яток, дослідник віддав перевагу Опису Новгород-Сіверського намісництва як невідредагованому і тому найбільш повному [533, с. XVII].

Вчений вбачав в Опису Новгород-Сіверського намісництва джерело, яке найбільш повно відображає соціально-економічне становище Лівобережної України на переломному етапі її історії, коли були остаточно скасовані рештки автономії. Не дивно, що він неодноразово звертався до фактичного матеріалу цієї пам'ятки у своїх подальших студіях [528, с. 103 – 170; 527, с. 1 – 35].

П. Федоренко усвідомлював значення топографічних описів як історичного джерела і висловив сподівання, що наукове видання Опису

1779 – 1781 рр. „стимулюватиме дослідницьку роботу коло порівняльного вивчення статистично-економічних описів кінця XVIII та початку XIX в.” [533, с. XVII, XX]. Проте з об’єктивних причин з початку 30-х рр. XX ст. студіювання описово-статистичних матеріалів, у тому числі й описів Новгород-Сіверського намісництва, призупиняється. Фактично до середини 90-х рр. XX ст. не було здійснено жодного спеціального дослідження даного джерельного комплексу, хоча подекуди науковці зверталися до окремих його пам’яток.

Так, О. Оглоблин звернув увагу на „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” А. Пригари [417, с. 190 – 194]. Історик намагався простежити життєвий шлях цього аматора української старовини. О. Оглоблин схарактеризував джерельну базу твору А. Пригари, але зауважив, що друга – історична – частина праці має суто історіографічне зазначення. Натомість вчений особливо високо оцінив першу і третю її частини, в яких висвітлено топографічні та соціально-економічні аспекти розвитку Новгорода-Сіверського. На думку О. Оглоблина, праця А. Пригари була „першою спробою монографічного нарису, присвяченого цьому історичному місту, – і разом з тим являє собою ще один доказ відповідних науково-історичних та краснзнавчих інтересів, властивих тогочасній новгород-сіверській інтелігенції” [417, с. 193].

М. Литвиненко схарактеризувала Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр., „Особое или топографическое описание” 1786 – 1787 рр. А. Пригари та „Краткое топографическое описание ” 1787 р. Дослідниця проаналізувала працю А. Пригари і виявила, що вона укладена за тими ж пунктами програми П. Соймонова, що й решта топографічних описів [409, с. 116].

На початку 90-х рр. XX ст. за умов активізації роботи по вивченню топографічних описів чернігівські науковці О. Коваленко та І. Петrenchенко відновили дослідження описів Новгород-Сіверського намісництва. Так, вони схарактеризували основні етапи упорядкування пам’яток цього комплексу,

виявили нові відомості щодо участі в обстеженні регіону Т. Калинського, порушили питання авторства „Краткого топографического описания” 1787 р. [384, с. 160 – 163; 240, с. 149]. О. Коваленко присвятив спеціальну розвідку праці А. Пригари, в якій розглянув джерельну базу, структуру, обставини написання та інформаційні можливості пам’ятки. На відміну від своїх попередників О. Коваленко наголосив на необхідності розглядати „Особое или топографическое описание” „у контексті доби, в колі студій сучасників – О. Шафонського, І. Яновського, А. Худорби, М. Маркова” [383, с. 163; 374, с. 304 – 310].

Дослідниця топографічних описів українських земель І. Бондаренко з’ясувала інформаційний потенціал праці А. Пригари й дійшла висновку, що „можна з певністю констатувати про репрезентативність” цього джерела [295, с. 31].

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить, що студіювання топографічних описів кінця XVIII ст. розвивалося у кількох напрямках, головними з яких були архівна евристика, з’ясування методики упорядкування описів та їхньої джерельної бази, атрибуція документів, дослідження інформаційного потенціалу джерел, їхньої типології та класифікації, едичійна робота тощо. Слід зауважити, що періоди активного опрацювання науковцями топографічних матеріалів, поживавлення видавничої роботи у цьому напрямку чергувалися з роками поступового згортання і навіть повної стагнації (як у 30-ті – 40-і рр. XX ст.) досліджень.

Разом з тим, описи Новгород-Сіверського намісництва лише частково розглядалися у наукових дослідженнях. Так, Опис річок, озер, ярів та височин, а також Описи міст та посадів донедавна не були залучені до наукового обігу. Протягом тривалого часу в історичній літературі панувала думка про низький інформаційний потенціал праці А. Пригари та „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества” 1787 р., майже не використовувалися матеріали Описів у формі переліку

населених пунктів та зведення про людність намісництва 1779 – 1781 рр. Досі не було здійснено узагальнюючого дослідження топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва як окремого джерельного комплексу з історії Північного Лівобережжя кінця XVIII ст. Насамкінець слід зазначити, що описи Новгород-Сіверського намісництва потребують подальшого детального дослідження і публікації на сучасному науковому рівні.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивчення описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. вимагає перш за все дослідження потенційної та актуалізованої джерельної бази визначеної проблеми, проведення аналізу та класифікації видрукованих у різні часи матеріалів та документів, що зберігаються в архівних фондах. У даному розділі здійснено спробу аналізу джерел за походженням та видовою ознакою, засобами архівної евристики встановлено місцезнаходження статистичних пам'яток.

Джерельну базу дослідження становлять різного роду друковані та архівні документи, які за походженням та видовою ознакою можна розподілити на декілька груп: описово-статистичні, актові, справочинні, епістолярні та картографічні джерела.

Першу групу джерел складають описово-статистичні джерела, в тому числі й топографічні описи, які є безпосереднім об'єктом дослідження. У дисертації проаналізовано 10 різновидів описів Новгород-Сіверського намісництва у 15 списках.

Опис 1779 – 1781 рр., упорядкований комісією А. Милорадовича в процесі підготовки губернської реформи, було виявлено в середині 1860-х рр. в архіві Малоросійської колегії О. Лазаревським [531, с. 10]. Вченому, який у 1868 р. частково видрукував текст аналогічного Опису Чернігівського намісництва у „Записках Черниговского губернского статистического комитета” [246], не вдалося оприлюднити Опис Новгород-Сіверського намісництва. Після смерті О. Лазаревського в 1902 р. згідно із його заповітом рукопис було передано до Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського у Чернігові. Згодом пам'ятка зберігалася у Чернігівському державному музеї [533, с. XIX]. Саме з цим примірником працював П. Федоренко, який, згідно з рішенням АК ВУАН (1928 р.), здійснив підготовку тексту до друку [355, с. 85]. У 1931 р. Опис Новгород-Сіверського намісництва було опубліковано мовою оригіналу (згідно сучасного російського правопису) із збереженням усіх фонетичних та

стилістичних особливостей., причому за основу було взято передагований текст [252]. Подальша доля цієї пам'ятки, на жаль, невідома.

П. Федоренко виявив ще два різновиди описів, підготовлених комісією А. Милорадовича, – Опис у формі статистичного зведення відомостей про населення намісництва та Опис, що являє собою перелік населених пунктів, які не було опубліковано у виданні 1931 р.

„Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов, именно: Новгородский-Северский, Стародубовский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский и Суражский, с показанием, каких полков и сотен какия селения и в которой уезд ввойшли” являє собою перелік населених пунктів, розташованих згідно нового адміністративно-територіального устрою. Опис було підготовлено комісією А. Милорадовича за наказом Малоросійської колегії наприкінці 1781 р. та розіслано до місцевих установ. П. Федоренко працював з рукописом, який розшукав у фонді „Архіву Малоросійської колегії” в Центральному історичному архіві у Харкові [533, с. XIV]. Ще один примірник Опису вдалося виявити у НДВР РДБ у зібранні І. Лукашевича та М. Маркевича (Ф. 159) [234, арк. 92 – 128]. Ймовірно, рукопис у першій половині ХІХ ст. придбав М. Маркевич разом з іншими документами з архіву П. Рум'янцева [550, с. 7].

Комісія А. Милорадовича у листопаді 1781 р. підготувала також „Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов, именно: Новгородский-Северский, Стародубовский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский, Суражский, с показанием, каких полков и сотен какие селения, и в которой уезд вошли, и сколько по описанию дворян и шляхетства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и козачьих подсосудков хат и по ревизии 1764

года душ, сочиненное 1781 года”. Пам’ятку, впорядковану у вигляді таблиці, виявив свого часу О. Лазаревський. Стислу інформацію про нього наведено у передмові до видання Опису Новгород-Сіверського намісництва у 1931 р. [533, с. XI]. Нині Опис зберігається у зібранні О. Лазаревського в ІР НБУВ [183, арк. 1 – 64]. Ще два примірники Опису у формі статистичного зведення про чисельність населення було виявлено нами у ІЦІАК України у фонді Новгород-Сіверського намісницького правління (Ф. 206) [35, арк. 1 – 61; 83, арк. 1 – 53].

П. Федоренку пощастило розшукати найбільш повний, на його думку, список цього опису в Чернігівському державному історичному музеї [533, с. XII]. Згодом рукопис було передано у Чернігівський обласний державний архів, де він загинув 23 серпня 1941 р. під час бомбардування Чернігова фашистською авіацією [206, арк. 1; 207, арк. 2].

У 1785 р. у Новгород-Сіверському губернському магістраті на підставі описів, отриманих від повітових магістратів, було підготовлено Описи про кількість міст та посадів у намісництві, „о количестве в каждом жителей по званиям и в каких они промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются”. Рукопис виявлено у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату (Ф. 207) у ІЦІАК України [144, арк. 59 – 65 зв.].

Серед топографічних описів, упорядкованих у середині 1780-х рр. з ініціативи члена Російської академії наук і мистецтв П. Соймонова, значний інтерес становить „Реестр озерам и рекам Новгород-Северского наместничества” 1786 р., який містить цікаву інформацію щодо використання водних ресурсів та природних копалин, але й досі не був залучений до наукового обігу. Рукопис пам’ятки разом із вісьмома аналогічними описами інших намісництв Російської імперії (Ревельського, Полоцького, Уфимського, Чернігівського, Смоленського, Ярославського, Тульського та Калузького) зберігається у РДВІА у фонді ВУА [222, арк. 1 – 77], який, до речі, є найбільшим зібранням описово-статистичних джерел. Військово-Учений архів було створено у 1797 р. як „Власне його імператорської

величності депо карт” за наказом Павла І, котрий зобов’язав усі державні установи надсилати до нього карти, атласи та описи намісництв [290, с. 115].

У фонді ВУА було виявлено також рукопис праці новгород-сіверського священика А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” 1787 р. [215, арк. 1 – 32]. Пам’ятку розшукав серед матеріалів архіву, що тоді знаходився у Санкт-Петербурзі, харківський історик І. Катаєв [370, с. 70 – 72]. Другий список „Особого или топографического описания” зберігається в фонді „Основного зібрання рукописної книги” (Ф. 550) ВР РНБ [229, арк. 93 – 117].

Праця А. Пригари, яка є не лише цінним історичним джерелом, але й пам’яткою історичної думки, протягом тривалого часу не користувалася особливою популярністю серед дослідників і досі не була повністю опублікована. Лише у 1999 р. О. Коваленком на сторінках журналу „Сіверянський літопис” було видруковано третю частину праці – „О выгодах при Новгороде-Северском”, у якій йдеться про економічний розвиток міста [383, с. 164 – 165].

У фонді „Основного зібрання рукописної книги” ВР РНБ зберігається рукопис ще одного різновиду описів – „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”, упорядковане в процесі підготовки до зустрічі Катерини II під час її подорожі в Україну у 1787 р. [230, арк. 1 – 97]. Пам’ятку було придбано бібліотекою у 1899 р. [440, с. 167]. Копію цього рукопису у вигляді мікрофільму має ЦДІАК України у фонді КМФ – 31 („Документи та матеріали з історії України з фондів відділу рукописів Державної публічної бібліотеки імені М. С. Салтикова-Щедріна”) [1, арк. 1 – 61].

Інший список Опису 1787 р. під назвою „Топографическое описание Новгородского Северского наместничества” було виявлено у вищезгаданому фонді ВУА у РДВІА [213, арк. 1 – 33].

Текст „Краткого топографического описания” було вперше видруковано у 1851 р. на сторінках „Черниговских губернских ведомостей”,

редакція яких отримала рукопис від нащадків відомого краєзнавця та ймовірного автора пам'ятки О. Шафонського [241]. Напевне, саме цей примірник згодом потрапив до Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (нині – РНБ), про що згадується у її „Звіті” за 1899 р. [440, с. 167]. Другу публікацію Опису 1787 р. було здійснено О. Коваленком та І. Петrenchенко у 1995 р. у журналі „Сіверянський літопис” [240, 149 – 156].

До групи статистичних джерел належать також різного роду довідкові відомості, зведення про чисельність та заняття місцевого населення тощо, які було використано упорядниками описів Новгород-Сіверського намісництва. Ці джерела становлять значний інтерес у контексті з'ясування механізмів збирання матеріалів, перевірки ступеня достовірності наведених даних.

Так, у 1779 р. у Малоросійській колегії було опрацьовано „Відомість” про соціальний склад населення Ніжинського полку [189, арк. 1 – 10], територію якого згодом було розподілено між Чернігівським та Новгород-Сіверським намісництвами. Наведені в ній статистичні відомості, запозичені з матеріалів ревізії 1764 р., були ретельно перевірені членами комісії А. Милорадовича, що свідчить про їхній професіоналізм і зайвий раз переконує у точності інформації, вміщеної у Опису 1779 – 1781 рр. Нині „Ведомость ... о числе разного звания дворов, хат и душ” у Ніжинському полку зберігається у ІР НБУВ разом із аналогічними документами по Прилуцькому та Київському полкам [180, арк. 1 – 5; 182, арк. 1 – 8].

Топографічні описи, підготовлені у середині 1780-х рр. згідно з програмою П. Соймонова, ґрунтувались на матеріалах ревізії 1782 р., відтак їх автори та упорядники потребували нових узагальнюючих статистичних даних. Зокрема, О. Шафонський у процесі підготовки „Черниговского наместничества топографического описания” використовував „Табель, показывающую сколько в Новгородской Северной губернии и в каких именно городах и уездах в последней ревизии душ записано”, видруковану О. Русовим у „Трудах Черниговской губернской архивной комиссии” на початку ХХ ст. [488, с. 62 – 63].

Губернська реформа 1781 р., а також „Жалувана грамота містам” 1785 р. зумовили зміни не лише статусу, але й соціально-економічного стану міст Північного Лівобережжя, що активізувало збирання інформації про їх розвиток. Ще у 1782 р. повітовими городничими згідно наказу П. Рум'янцева від 9 червня 1781 р. було впорядковано ґрунтовну довідку про міста – „Сколько порознь в каждом улиц, домов и протчого”, яка разом із відповідною діловодною документацією зберігається у ЦДІАК України у фонді Канцелярії Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернатора (Ф. 736) [153, арк. 1 – 75].

Нарешті, адміністративно-територіальна реформа 1797 р. спричинила підготовку „Відомостей” про губернські та повітові міста Новгород-Сіверського намісництва з метою визначення їхнього подальшого статусу. Документи, які надсилалися з намісницького правління генерал-прокурору та головному директорові банку Державних асигнацій О. Куракіну, містять дані про соціальний склад та заняття населення, кількість різноманітних будівель та характер міської забудови, а також пропозиції щодо збереження за ними статусу міст. Нині ці матеріали зберігаються у РДІА у фонді генерал-прокурора Сенату (Ф. 1374) [223, арк. 80 – 80 зв.].

Стислі відомості про Новгород-Сіверське намісництво містить „Географическое описание Российской империи”, датоване А. Бойком 1784 – 1787 рр. [286, с. 80], що зберігається в Ермітажному зібранні ВР РНБ [232, арк. 20 зв. – 22 зв.]. Аналогічний характер має довідка про Новгород-Сіверське намісництво, виявлена у НДВР РДБ (Ф. 205 „Общество истории и древностей Российских”) серед документації російського географа XVIII ст. О. Щекатова [235, арк. 409 зв. – 410].

Значний комплекс джерел, пов'язаних з матеріалами топографічних описів, було укладено в ході проведення розмежування земель, причому паралельну роботу в цих напрямках проводили одні й ті самі виконавці – губернські та повітові землеміри [165, арк. 165; 166, арк. 26 – 28 зв.; 173, арк. 1 – 43].

У дослідженні використано також довідки, наведені у додатках до атласів намісництв і губерній Російської імперії останньої чверті XVIII ст. Це, насамперед, стосується атласу Новгород-Сіверського намісництва 1797 р., який знаходиться у фонді Військово-Ученого архіву РДВІА [219, арк. 2 зв.]. У додатку до атласу вказано кількість населених пунктів та наявних у них громадських споруд, обсяги оподаткування, зазначено чисельність населення у повітах намісництва за матеріалами ревізії 1782 р. тощо.

Вивчення описів Новгород-Сіверського намісництва вимагає залучення топографічних описів інших адміністративно-територіальних одиниць для виявлення спільних рис, притаманних описово-статистичним джерелам кінця XVIII ст. і зумовлених офіційними програмами, та особливостей, що визначалися авторським підходом. Особливий інтерес у цьому відношенні становлять матеріали описів Київського та Чернігівського намісництв, адже процес упорядкування цих джерельних комплексів відбувався паралельно, був скерований генерал-губернатором П. Рум'янцевим, а інколи в їх підготовці брали участь одні й ті самі особи (описи, підготовлені протягом 1779 – 1781 рр. комісією А. Милорадовича; скорочені описи Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв 1787 р., автором яких, ймовірно, був О. Шафонський). Серед описів Київського намісництва для порівняльного аналізу було залучено „Описание Киевского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов” 1781 р., „Описание Киевской губернии вообще и по уездам рек, озер, болот и гор” 1785 р., „Историческое и топографическое описание Киевской губернии” 1787 р., „Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии” 1787 р. [247]. З-поміж описів Чернігівського намісництва було використано „Описание Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов” [183, арк. 65 – 144], „Описание Черниговского наместничества ... с показанием, каких полков и сотень какия селения и в которой уезд вошли” [234, арк. 46 – 90] та Опис 1779 – 1781 рр. [246], підготовлені комісією А. Милорадовича; „Черниговского наместничества топографическое

описание” 1786 р. О. Шафонського [263]; „Описание озерам, рекам и выпадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам” 1786 р. [244, с. 1 – 34]; „Сокращенное историческое описание Черниговской губернии” 1787 р. [507, с. 82 – 95]. Певний інтерес становлять також топографічні описи інших намісництв, зокрема, Харківського, 1785 та 1787 рр. [250, с. 58 – 130].

Слід зауважити, що впродовж більш ніж 200 років з часу появи перших описів було накопичено певний досвід археографічного опрацювання текстів пам’яток з метою їхньої підготовки до едиції. Перші публікації топографічних описів намісництв було здійснено ще наприкінці XVIII ст. за умов зростання потреби уряду та інтелектуальної еліти в отриманні достовірної інформації щодо географічних та кліматичних умов, соціально-економічного становища, побуту та звичаїв мешканців різних регіонів Російської імперії. Так, протягом 1780-х рр. у Москві було видано описи Тульського, Калузького, Курського намісництв та Московської губернії [554, с. 115 – 117]. У 1788 р. там же побачило світ „Топографическое описание Харьковского наместничества” – важливе джерело з історії Слобідської України [410, с. 131 – 135]. Згодом топографічні описи публікувалися у „Месяцесловах” та „Собраниях сочинений, выбранных из месяцесловов на разные годы”. У останньому виданні у 1791 р. було оприлюднено описи Нижегородського, Саратовського, Симбірського, Тамбовського та Тверського намісництв [554, с. 117]. Крім того, завдяки археографічній діяльності М. Новікова у 1791 р. у „Древней Российской Вивлиофике ” було опубліковано описи Симбірської губернії, Іркутського намісництва, „Географическое описание обитаемой земли Войском Донским”, „О древнем и нынешнем состоянии Великой Пермии” тощо [353, с. 201 – 375].

Щодо описів Лівобережної України, то першими у 1851 р. майже водночас було оприлюднено дві пам’ятки – вищезгадане „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” [241] та „Черниговского наместничества топографическое описание” [263], видане заходами голови Київської археографічної комісії М. Судієнка. Обидва

документи, до речі, пов'язані з ім'ям відомого краєзнавця О. Шафонського [376, с. 6]. Публікація пам'яток, яку в обох випадках було здійснено із збереженням фонетичних та лексичних особливостей, стала значною подією в українській історіографії.

Згодом О. Лазаревський у „Записках Черниговского губернского статистического комитета” частково видрукував Опис Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. та повністю – Опис річок, озер та височин Чернігівського намісництва 1785 – 1786 рр. [246; 244]. Сотій річниці упорядкування Описів Харківського намісництва були присвячені перевидання Опису 1788 р. з передмовою Д. Багалія [262, с. V] та публікація у „Харьковских губернских ведомостях” у 1878 р. Короткого опису 1787 р. [467, с. 6]. На початку XX ст. вийшов друком „Опис міст Азовської губернії” [465, с. 171]. У 1931 р. П. Федоренком було опубліковано Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. [252].

На початку 1980-х рр. з ініціативи Наукової ради АН СРСР з історичної географії та картографії і Сектора історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР розпочалася цілеспрямована робота по підготовці до видання топографічних описів, упорядкованих згідно з програмою П. Соймонова [307, с. 124]. До неї було залучено також ЦДВІА СРСР, Сибірське відділення АН СРСР, а також місцеві університети та педагогічні інститути. Наслідком цієї роботи стала публікація описів Тобольського (1982 р.) [245], Воронежського (1985 р.) [242] та Іркутського (1988 р.) [243] намісництв. Тривала підготовка до видання описів Ярославського, Курського, Орловського, Харківського, Казанського, В'ятського та намісництв Російської Півночі [54, с. 121]. Упорядники намагалися уніфікувати прийоми і методи своєї роботи, для чого в Секторі історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР було розроблено спеціальну „Пам'ятку по підготовці до видання топографічних описів намісництв” (1980 р.) [54, с. 121]. Методи передачі тексту, археографічного оформлення

документів та структуру науково-довідкового апарату знайшли відображення у „Доповненнях до пам’ятки” (1981 р.) [54, с. 122].

У грудні 1988 р. було прийнято Перспективний план публікації історичних пам’яток, відповідно до якого ІУАД НАНУ спільно з видавництвами „Наукова думка” і „Дніпро” у серії „Описово-статистичні джерела” було видано описи Київського (1989 р.) і Харківського намісництва (1991 р.), а також Лівобережної України (1997 р.) [247; 250; 248]. Усі видання містять ґрунтовні перемови, розгалужений науково-довідковий апарат, археографічну характеристику текстів [505, с. 5 – 8; 467, с. 5 – 8; 266, с. 5 – 18].

Видання описів намісництв та губерній кінця XVIII – початку XIX ст. згідно вимог до видань наукового типу є значним кроком уперед в археографічній практиці, зразком для подальшої едиційної роботи, адже основний масив описово-статистичних матеріалів досі не опубліковано.

Відповідно до Перспективного плану ІУАД НАНУ співробітниками Чернігівського сектору польової археографії О. Коваленком та І. Петrenchенко на сторінках журналу „Сіверянський літопис” починаючи з 1995 р. було здійснено низку публікацій описів Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв. Це, насамперед, „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” А. Пригари 1786 р., „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” 1787 р., „Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще і всякого города особо” 1787 р. тощо [383, с. 160 – 165; 240, с. 149 – 156; 507, с. 82 – 95; 251, с. 165 – 173]. Певний інтерес становить і оприлюднена „Краткая история о городе Стародубе” 1785 р., автором якої, за припущенням дослідників міг бути Т. Калинський, задіяний у підготовці топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва згідно з програмою П. Соймонова [384, с. 160 – 166].

Наступну групу джерел становлять актові документи, які можна розподілити на дві підгрупи: законодавчі, що, в свою чергу, складаються з

розпорядчих і процесуальних, та приватні. До законодавчих актів належать маніфести, укази, ордери, установлення та інструкції, в яких йшлося про проведення топографічного обстеження Російської імперії з метою упорядкування описів окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Важливим носієм інформації є комплекс законодавчих актів загальнодержавного характеру, який уможлиблює аналіз описово-статистичних пам'яток у контексті доби. Це, перш за все, „Учреждение для управления губерний Всероссийской империи” 1775 р. [256, с. 229 – 304], адже проголошена ним реформа спричинила появу описів 1779 – 1781 рр. Робота, проведена у процесі їх упорядкування з метою раціонального розподілу земель Гетьманщини на намісництва, підготувала реалізацію запланованих адміністративно-територіальних змін. Відповідні іменні укази про відкриття Новгород-Сіверського, Київського та Чернігівського намісництв було видано 16 вересня 1781 р. [257; с. 246 – 247; 418; с. 128 – 129]. Нарешті, заключною подією недовгої історії Новгород-Сіверського намісництва і, як наслідок, статистично-топографічного обстеження його земель став іменний указ від 12 грудня 1796 р. „О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам” [260; с. 213], на підставі якого було створено Малоросійську губернію.

Про хід та напрямки адміністративно-територіального реформування Російської імперії, тісно пов'язані з процесом топографічного вивчення її земель, свідчать „Жалованные грамоты” дворянству та містам 1785 р. [237, с. 104 – 498].

Поряд із актовими джерелами загальнодержавного характеру важливе значення мають законодавчі акти, в яких безпосередньо йшлося про підготовку топографічних описів. До них належать розпорядчі законодавчі акти – укази вищих органів влади та місцевих адміністративних установ, а також ордери, і процесуальні акти, з теми дослідження представлені інструкціями.

Серед розпорядчих законодавчих актів, які стосувалися підготовки топографічних описів, чільне місце посідають укази вищих органів влади (іменні, сенатські, Синоду). Так, сенатським указом від 1 листопада 1777 р. „О составлении губернаторами топографических описаний вверенных им губерний” було започатковано упорядкування описово-статистичних пам’яток [256, с. 567 – 568]. Указами вищих органів влади визначались основні напрямки роботи по підготовці описів, забезпечувалась структурна і змістовна єдність описів окремих намісництв та губерній Російської імперії.

Укази вищих органів влади опубліковані й найбільш повно представлені у багатотомному „Полном собрании законов Российской империи” [254, с. 961 – 962; 255, с. 329 – 339, 716 – 794, 876 – 910; 256, с. 229 – 304, 567 – 568, 1022; 257, с. 124 – 126, 135 – 136, 246 – 247, 271, 473, 576 – 577, 713 – 714, 883].

Окремий джерельний комплекс становлять укази місцевих адміністративних установ – Другої Малоросійської колегії, генерал-губернаторів, намісницьких правлінь, губернських магістратів тощо. Ця група документів дозволяє з’ясувати коло осіб, які опікувалися впорядкуванням описів, встановити механізми виконання вказівок вищих органів влади на місцях. Наприклад, указ Чернігівської духовної консисторії правлінню Новгород-Сіверської протопопії від 22 квітня 1784 р. свідчить про особливості руху розпоряджень вищих органів влади Російської держави до місцевих адміністративних установ [211, арк. 34 зв. – 35 зв.]. Так, після отримання у 1783 р. іменного указу про упорядкування топографічних описів намісництв член Академії наук і мистецтв П. Соймонов надіслав відповідні вказівки генерал-губернаторам, зокрема, Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському генерал-губернатору П. Рум’янцеву, який, у свою чергу, указом від 3 квітня 1784 р. зобов’язав Новгород-Сіверського губернатора І. Бібікова організувати роботу по підготовці вказаних пам’яток [155, арк. 7], а Чернігівську єпархію – надавати упорядникам описів необхідну інформацію. Натомість, І. Бібіков мав указами сповістити

магістрати, справників, городничих, губернського та повітових землемірів про необхідність сприяння у збиранні матеріалів.

Важливі відомості з історії упорядкування топографічних описів містять ордери – розпорядження вищої інстанції до підпорядкованих установ про вчинення тих чи інших дій. На відміну від указів, ордери містять не лише завдання, але й пояснення шляхів їх виконання. Так, П. Рум'янцев в ордері А. Милорадовичу від 3 липня 1779 р. про підготовку у зв'язку із губернською реформою описів Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв вказав маршрут, яким мали рухатись учасники обстеження, докладно пояснив доручення, покладене на нового губернатора [2, арк. 9]. У ЦДІАК України зберігаються ордери А. Милорадовича членам очолюваної ним комісії, які дозволяють відтворити основні етапи роботи над Описом Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр., з'ясувати роль окремих комісіонерів у його підготовці [2, арк. 1 – 3, 5 – 5 зв.; 22, арк. 3 зв. – 4; 33, арк. 48 – 48 зв., 54, 56 – 56 зв., 59, 62 – 62 зв., 68 – 68 зв., 74 зв. – 78, 80 – 83]. Крім звичайних ордерів, члени комісії отримували від А. Милорадовича так звані „відкриті”, які мали пред'являти посадовим особам на місцях для отримання необхідної інформації чи допомоги [28, арк. 20, 51].

Яскравим зразком документу, яким регламентувалася робота по підготовці топографічного опису, є інструкція А. Милорадовича членам комісії 1779 р., що належить до групи процесуальних актів [33, арк. 57 – 58 зв.]. У ній докладно роз'яснено механізми збирання інформації та функціональні обов'язки комісіонерів.

До приватних актів належать атестати, особисті формуляри, „послужні списки”, довідки про майновий стан осіб, які працювали над підготовкою описів. Цей корпус джерел дозволяє, по-перше, встановити соціальну приналежність, попередній досвід та освітній рівень упорядників описів з метою з'ясування ступеня достовірності пам'яток. По-друге, нерідко саме на основі відомостей, вміщених у приватних актах, можна встановити коло осіб, які брали безпосередню участь у підготовці того чи іншого опису. Так,

П. Федоренко ідентифікував членів комісії А. Милорадовича, які підготували Опис 1779 – 1781 рр., спираючись на їхні формулярні списки [533, с. VI – VII], які нині зберігаються у ІЦІАК України у фонді Чернігівського намісницького правління (Ф. 204) [27, арк. 15 зв. – 16, 67 зв. – 68, 101 зв. – 102, 111 зв. – 112, 115 зв. – 116, 119 зв. – 120]. О. Лазаревський зробив висновки про ймовірне авторство „комісіонера” Д. Пащенко (Опис 1779 – 1781 рр.) на підставі його особистого формуляру [406, с. II – III]. Використання матеріалів приватних актів у комплексі з іншими актовими та справочинними джерелами дозволяє відтворити методику впорядкування описів 1780-х рр., з’ясувати та пояснити деякі змістовні та ідейні розбіжності між авторськими текстами та офіційною програмою обстеження.

Діловодна документація центральних та місцевих органів влади складається з журналів засідань відповідних установ, протоколів і екстрактів доповідей, реєстрів витягів, службового листування, звітів, рапортів тощо. Справочинна документація канцелярії генерал-губернатора П. Рум’янцева, Другої Малоросійської колегії, а також місцевих інституцій у достатньому обсязі представлена у фондах ІЦІАК України (Ф. 54 – „Друга Малоросійська колегія”, Ф. 736 – „Канцелярія Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал губернатора”, Ф. 763 – „Канцелярія Малоросійського генерал-губернатора П. Рум’янцева”, Ф. 206 – „Новгород-Сіверське намісницьке правління”, Ф. 204 – „Чернігівське намісницьке правління”, Ф. 207 – „Новгород-Сіверський губернський магістрат”, Ф. 1032 – „Новгород-Сіверська верхня розправа”). Виходячи з того, що частина документів загинула, крім зазначених джерел було використано журнали вхідних та вихідних паперів, у яких зафіксовано дати надходження (чи відправлення) та основний зміст документів, які стосувались впорядкування описів Новгород-Сіверського намісництва.

Третю групу становлять діловодні джерела, які дозволяють відтворити процес обстеження Новгород-Сіверського намісництва безпосередньо на рівні виконавців. Так, звіти повітових землемірів губернському –

О. Рахманову та його рапорти намісницькому правлінню дають можливість простежити процес підготовки Опису водних ресурсів та височин Новгород-Сіверського намісництва, встановити час надходження матеріалів з окремих повітів, з'ясувати ступінь достовірності вміщеної у ньому інформації [48, арк. 17 зв., 41, 50; 51, арк. 7 зв.; 104, арк. 4 – 4 зв., 44; 107, арк. 563; 109, арк. 281, 292, 296; 113, арк. 13 зв.; 121, арк. 350; 133, арк. 15; 135, арк. 69 – 69 зв.; 137, арк. 63; 139, арк. 64].

До четвертої групи належать нечисленні джерела особового походження, представлені, головним чином, приватним листуванням. Так, значну наукову цінність становлять листи Катерини II до вищих урядових осіб, зокрема П. Рум'янцева, щодо підготовки топографічних описів [253, с. 247]. Змістовним є лист О. Шафонського до П. Єропкина від 8 червня 1804 р., в якому краєзнавець розкрив механізм збирання інформації для написання „Черниговского наместничества топографического описания” [512, с. 141 – 147].

П'яту групу джерел даного дослідження складають картографічні матеріали, до яких належать карти намісництва та його окремих повітів, плани міст і містечок. Так, протягом останньої чверті XVIII ст. повітові землеміри підготували два атласи Новгород-Сіверського намісництва 1787 та 1797 рр., які виявлено у фонді ВУА у РДБІА [219, арк. 1 – 22; 220, арк. 1 – 46].

Значний комплекс картографічних джерел зберігається у ЦДІАК України у фонді Новгород-Сіверського намісницького правління (Ф. 206) [71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 84; 85]. Це, насамперед, плани кордонів намісництва та його повітів, підготовку яких спричинила губерньська реформа 1781 р. Крім того, у РДІА зберігається Сенатська колекція карт, планів та креслень, серед яких виявлено дві мапи Новгород-Сіверського намісництва 1780 – 1790-х рр. [225; 226].

Картографічні джерела дають можливість унаочнити матеріали топографічних описів, перевірити наявну у них інформацію щодо кордонів, міської забудови, місцезнаходження промислових підприємств тощо.

Таким чином, здійснений аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати про її достатню репрезентативність для вивчення описово-статистичних матеріалів останньої чверті XVIII ст. Виявлені у ході дослідження документи дають можливість визначити основні етапи роботи по впорядкуванню описів, визначити механізми збирання інформації, встановити особи авторів та упорядників і з'ясувати рівень їхньої кваліфікації. Опрацьовані тексти описів Новгород-Сіверського намісництва дозволяють з'ясувати притаманні їм особливості та їхній інформаційний потенціал.

РОЗДІЛ 2

ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

1779 – 1781 рр.

2.1. Історія створення Описів Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.

Наприкінці XVIII ст. позначився інтерес уряду та громадськості Російської імперії до питань соціально-економічного розвитку регіонів, їхніх природно-кліматичних умов та історії. Значною мірою це було пов'язано з інтенсивним економічним розвитком країни, внаслідок якого відбувалося зростання внутрішньої торгівлі, товарного виробництва, поглиблення спеціалізації регіонів. У середині XVIII ст. в Російській імперії з ініціативи М. Ломоносова було започатковано географічні експедиції [486, с. 40]. Анкета, розроблена вченим, включала широке коло питань соціально-економічного розвитку регіонів і була розіслана на місця у 1760 р. [436, с. 53 – 56]. Водночас подібне детальне статистично-економічне дослідження було передбачено анкетною, опрацьованою Г. Міллером у Шляхетському кадетському корпусі [324, с. 229 – 230].

На підставі відповідей, отриманих на анкети М. Ломоносова та Г. Міллера протягом 1771 – 1774 рр. у Санкт-Петербурзі було видано підготовлені до друку Л. Бакмейстером „Топографические известия, служащие для полного географического описания Российской империи” [346, с. 139]. Вони стали прототипом пізніших топографічних описів намісництв і губерній. Економіко-географічним вивченням Російської імперії займалися також Академія наук та Вільне економічне товариство. Так, Вільне економічне товариство у 1765 р. розіслало анкету, яка складалася з 65 питань, і запросило „всех губернаторов и командующих, а равно и всех сограждан сообщить на них ответы” [501, с. 151]. Упорядники ставили собі за мету в першу чергу отримати відомості щодо розвитку сільського господарства, що знайшло відображення у тексті анкети [473, с. 111 – 116;

536, с. 38 – 46]. Топографічним комітетом Академії наук у 1777 р. було розроблено план загального географічного та економічного опису Російської імперії, який фактично являв собою безпосереднє продовження проекту М. Ломоносова [313, с. 59]. Четверта частина цього плану, що безпосередньо стосувалася географічних характеристик намісництв, майже повністю увійшла до програми, згідно з якою пізніше укладалися топографічні описи [343, с. 57].

Накопиченню економіко-географічних знань сприяло проведення в Російській імперії Генерального межування, яке розпочалося після оприлюднення 19 вересня 1765 р. „Манифеста о генеральном размежевании земель во всей империи” [255, с. 329 – 332]. Згідно з „Наставлением Правительствующего Сената из Межевой Экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерам”, виданим у липні 1766 р., від землемірів вимагалось укладання карт і опрацювання географічних описів відповідних територій [255, с. 893]. Згодом, протягом 1770 – 1790-х рр. було упорядковано „Экономические примечания”, що фіксували дані, отримані землемірами під час проведення Генерального межування [421, с. 306]. Топографічні описи 1780-х рр. певною мірою спиралися на матеріали, зібрані землемірами під час проведення Генерального межування [486, с. 51].

Таким чином, анкетні обстеження Російської імперії, що тривали у другій половині XVIII ст., сприяли накопиченню матеріалів щодо соціально-економічного розвитку країни, а набутий у процесі вивчення територій досвід було покладено в основу топографічних описів намісництв та губерній. Відтак, до програми, згідно з якою відбувалося укладання топографічних описів, включалися питання попередніх анкет, зокрема, анкети, розробленої Топографічним комітетом Академії наук [343, с. 72].

З іншого боку, впорядкування описів намісництв та губерній в останній чверті XVIII ст. було зумовлено запровадженням в життя нового адміністративно-територіального устрою [237, с. 1 – 103]. 7 листопада 1775 р.

було видано „Учреждение для управления губерний” Російської імперії, на підставі якого передбачалося запровадження адміністративного поділу на намісництва та губернії у межах усієї імперії [547, с. 206]. Для Лівобережної України ця реформа означала остаточне скасування залишків автономії Гетьманщини – полково-сотенного територіального устрою, а згодом і козацького війська [506, с. 296].

Катерина II влучно висловила мету адміністративно-територіальної реформи в „таємному настановленні” князю О. В'яземському, зауваживши, що називати землі Гетьманщини „чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупость. Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они перестали глядеть как волк в лес” [238, с. 104].

Остаточна ліквідація політичної автономії Лівобережної України наприкінці XVIII ст. була закономірним явищем, викликаним посиленням тенденцій до централізації та уніфікації адміністративно-територіального устрою на території всієї Російської імперії. Згідно з „Учреждением для управления губерний” 1775 р., на території Гетьманщини передбачалося створити три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Поряд з тим, політика імперського уряду стосовно України була спрямована на якнайповніше використання економічних, демографічних, військових і фінансових ресурсів Лівобережної України.

Рациональний поділ території на намісництва і повіти вимагав значної попередньої підготовки. Справу остаточної інкорпорації Гетьманщини з цілковитим уподібненням української політико-адміністративної системи загальноімперській очолив малоросійській і слобідсько-український генерал-губернатор П. Рум'янцев [388, с. 185; 407, с. 13 – 14]. 24 травня 1779 р. Катерина II наказала П. Рум'янцеву розпочати підготовку до запровадження нової адміністративної системи на території Лівобережної України [253, с. 247]. П. Рум'янцев мав значний досвід у цій галузі, оскільки безпосередньо займався організацією нової Курської губернії [519, с. 930 – 938].

Новий адміністративний поділ передбачав встановлення кордонів намісництв (чи губерній) із розрахунку 300 – 400 тис. душ у кожному. Новоутворені намісництва мали поділятися на 11 повітів, у кожному з яких мало проживати 20 – 30 тисяч мешканців чоловічої статі. Значну підготовчу роботу протягом 1779 – 1781 рр. виконала комісія під керівництвом генерал-поручика А. Милорадовича, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 р. призначила малоросійським губернатором і членом Другої Малоросійської колегії [261, с. 4]. Запровадження посади малоросійського губернатора було, очевидно, потрібно для того, щоб звільнити П. Рум'янцева від виконання великої технічної роботи по впорядкуванню опису краю. А. Милорадович походив з відомого козацько-старшинського роду, відзначився під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., служив у канцелярії генерал-губернатора і невдовзі перед призначенням на посаду малоросійського губернатора отримав чин генерал-поручика [422, с. 1 – 17; 517, с. 60]. Проведення опису території Лівобережної України стало першим серйозним завданням А. Милорадовича на посаді малоросійського губернатора.

Робота по створенню Опису Новгород-Сіверського намісництва розпочалася влітку 1779 р. [531, с. 7 – 13], коли малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев доручив А. Милорадовичу персонально об'їхати територію, яка підлягала реформуванню, і оглянути усі міста і села, про що у липні 1779 р. П. Рум'янцев сповістив Другу Малоросійську колегію: „Для устроения в здешней губернии должного порядка, и наблюдения правосудия, и сделания нужных примечаний я, не успеваю обозреть самолично весь край за многими иными лежащими на мне делами, препоручил здешнему господину генерал-поручику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть оногo, а Малороссийская коллегия благоволит назначить для него канцелярских служителей, сколько он потребует” [261, с. 4].

В ордері на ім'я А. Милорадовича від 3 липня 1779 р. П. Рум'янцев докладно розтлумачив доручення новому губернатору і вказав маршрут, за

яким мала просуватись експедиція. А. Милорадович мусив вирушити від гирла ріки Судості, рухатися вздовж лівого берега Десни, поблизу гирла ріки Сейм переправитися у Борзнянському напрямку, поблизу містечка Онбиш переправитися через ріку Остер, звідки рухатись до міста Ічні, продовжити рух вздовж ріки Удай до місця її впадіння в Сулу, лівим берегом Сули просуватися до Дніпра, звідки, досягнувши кордону з Новоросійською губернією, повертатися до гирла річки Судость. Таким чином, згідно з ордером П. Рум'янцева, територія Новгород-Сіверського намісництва, розташована у північно-східній частині Лівобережної України, підлягала опису в першу чергу разом із землями Чернігівського намісництва. Під час об'їзду означеної території А. Милорадович мав „обозреть лично лежащия в сей части города, местечка, села, деревни и всякия селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морального их положения..., и притом изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческия и чьи они именно или и все местечко партикулярного владения по грамотам, надачам или купле и от кого именно?” [2, арк. 9].

В ордері П. Рум'янцева окремо зазначалося, що при проведенні опису А. Милорадович мав керуватися розпорядженням, даним генерал-губернатором курському губернатору П. Свистунову 18 листопада 1777 р. „по подобному ж обстоятельству” [2, арк. 9], копія якого додавалася до ордера. У листі до П. Свистунова П. Рум'янцев повідомляв про заплановане відкриття Курського намісництва, у зв'язку з чим наказував якнайшвидше укласти ґрунтовний опис усіх населених пунктів, у якому вказати „при какой они лежат реке или озере, большой или уездной дороге, какое в оных число церквей, каменного или деревянного публичного и партикулярного строения, кои больше нежели о двух покоях дома, и где какая удобность или трудность настoit к получению на разныя строения надобных материялов”, зазначити кількість і соціальний склад населення чоловічої та жіночої статі, а також „изъяснить пристани разные, фабрики, при первых какого рода суда, и как

велики тяжестию в низ и в верх реке ходят, а во вторых, своими ли продукты и людьми или покупными, или же наемными ли, работы производятся, и купцы куди и чем торг ведут, и как велики их капиталы почитаются, а мещане каким ремеслом и промыслами обходятся. А что до поселян, то хотя по уездам, волостям и владениям показать, какую они от трудов своих и с чего прибыль получают, и в своих ли местах разныя свои произрастения, или же куда для продажи отвозят?” [533, с. IX – X]. Аналіз подальшої роботи комісії А. Милорадовича дає підстави стверджувати, що малоросійський губернатор при обстеженні території Гетьманщини керувався саме цим документом.

Для виконання доручення П. Рум'янцева А. Милорадович, згідно з ордером генерал-губернатора від 3 липня 1779 р., залучив чимало службовців. Комісія А. Милорадовича складалася з двох груп. До першої належали офіцери, бунчукові та військові товариші: капітан Чернігівського легкокінного полку Микола Милорадович, секунд-майор Орловського піхотного полку Іван Маркович, лубенський полковий суддя бунчуковий товариш Григорій Ковалевський, бунчукові товариші Яків Гамалія, Михайло Скаржинський, Іван Каневський, Петро Милорадович, військові товариші Кирило Нестелій, Михайло Кіріак та Лев Лук'янович. До другої групи входили канцеляристи Другої Малоросійської колегії Дмитро Пащенко, Іван Хорошкевич, Парфен Левченков, Іван Соболевський, Прокіп Устимович [533, с. VI – VII].

Усі члени комісії А. Милорадовича – представники старовинних старшинських родів, протягом тривалого часу перебували на службі й користувалися довірою малоросійського губернатора, про що свідчать, зокрема, їхні послужні списки. Так, згідно з „доношением” бунчукового товариша Г. Ковалевського від 10 березня 1781 р., він розпочав канцелярську службу у 1750 р. „и находился: первое, в бывшей Генеральной канцелярии в звании войсковый канцелярист, потом в Малороссийской коллегии в докладе апелляционных и криминальных публичных дел” [19, арк. 293], а протягом

1774 – 1779 рр. обіймав посаду лубенського полкового судді [397, с. 147]. У журналі засідань Другої Малоросійської колегії окремо зазначалося, що він „исправлял возлагаемые на его дела и комиссии добропорядочно, с отличным тщанием и успехом” [19, арк. 293]. Такими ж досвідченими службовцями були й інші члени комісії. Так, бунчуковий товариш І. Каневський розпочав службу у 1752 р., капітан М. Милорадович – у 1762 р. [184, арк. 7; 27, арк. 15 зв. – 16, 67 зв. – 68]. Послужний список бунчукового товариша П. Милорадовича було розпочато у 1744 р. Після участі у російсько-турецькій війні у 1762 р. він очолив Чернігівський полк і на цій службі „прилагал первое все свое старание к исправлению и приведению того в лучший порядок” [20, арк. 237]. Я. Гамалія вступив на службу у 1757 р., а 13 січня 1766 р. отримав чин бунчукового товариша [185, арк. 7 – 9; 412, с. 30 – 31; 427, с. 246]. Л. Лук’янович, який розпочав службу у 1770 р., незадовго до початку роботи у комісії А. Милорадовича отримав чин військового товариша [397, с. 175; 4, арк. 133; 27, арк. 101 зв. – 102].

Не менш компетентні службовці входили до другої групи „комісіонерів”, яка складалася з канцеляристів Другої Малоросійської колегії. Серед них одним з найбільш відомих учасників цього проекту був Д. Пащенко, у якому О. Лазаревський вбачав автора Опису Чернігівського намісництва [403, с. XI]. Дослідник обґрунтував це твердження тим, що аркуші рукопису Опису Чернігівського намісництва переписані начисто рукою Д. Пащенка і на них стоїть його підпис. О. Лазаревський посилався також на формулярний список Д. Пащенка, в якому зазначено, що з 12 серпня 1779 р. він працював у комісії А. Милорадовича [246, с. I – II]. Крім того, О. Лазаревський зазначив, що Опис Новгород-Сіверського намісництва має структуру, подібну до Опису Чернігівського намісництва, і на підставі цього висловив припущення, що Д. Пащенко міг брати безпосередню участь у його підготовці [403, с. XI].

Подальші дослідження М. Бережкова та П. Федоренка дозволили уточнити роль Д. Пащенка в роботі над описами намісництв [208, с. 11; 311,

с. 22; 531, с. 14]. Д. Пащенко брав участь у збиранні статистичних матеріалів на першому етапі роботи комісії А. Милорадовича, а згодом упорядкував та відредагував увесь текст Опису Чернігівського намісництва. Проте П. Федоренко, порівнявши тексти обох описів, відкинув припущення О. Лазаревського, що Д. Пащенко міг також бути головним редактором Опису Новгород-Сіверського намісництва [533, XVII]. Але у будь-якому разі, Д. Пащенко значною мірою прислужився упорядкуванню описів намісництв Лівобережної України. Виходець із старшинського роду, який згодом здобув дворянські права і привілеї, Д. Пащенко почав статську службу у 1772 р. у канцелярії Гадяцького полку [428, с. 446 – 447]. Про повагу та довіру до нього місцевої еліти свідчить той факт, що після виходу у відставку у 1785 р. у чині титулярного радника він неодноразово обирався місцевим дворянством спочатку присяжним засідателем, а потім головою Березнянського повітового суду [184, арк. 3; 246, с. I – III].

Службова діяльність у Другій Малоросійській колегії інших канцеляристів, що брали участь у роботі комісії А. Милорадовича, також тривала досить вдало. Зокрема, І. Соболевській та П. Левченков, які вступили на службу відповідно у 1764 та 1770 рр., мали неабиякий досвід і заслужили схвальні відгуки керівництва [184, арк. 8, 10; 27, арк. 111 зв. – 112, 119 зв.].

Таким чином, до складу комісії А. Милорадович включив досвідчених службовців, здатних на професійному рівні виконати поставлене завдання. До того ж, деякі з них брали безпосередню участь у роботі створеної у 1778 р. Комісії по зрівнянню полків [516, с. 75; 6, арк. 3; 27, арк. 101 зв. – 102].

Слід зауважити, що колезькі канцеляристи становили сталу основу комісії, в той час як представники козацької старшини брали участь в її роботі лише протягом 1779 або 1780 рр., коли відбувався об'їзд територій, що підлягали описуванню [19, арк. 293]. Наприклад, полкового суддю Г. Ковалевського було задіяно до обстеження земель Лубенського полку, оскільки більшість членів комісії закінчували виконання попередніх завдань і

не встигали приєднатися до А. Милорадовича [33, арк. 79]. Таким чином, представники козацької старшини брали участь лише у збиранні матеріалу, після чого повернулися до виконання своїх безпосередніх службових обов'язків, а впорядкування тексту опису та його остаточна редакція були здійснені канцеляристами Другої Малоросійської колегії. Виняток становить лише капітан Чернігівського легкокінного полку М. Милорадович, котрий працював у комісії протягом усього часу її існування і на другому етапі брав безпосередню участь у впорядкуванні описів та карт намісництв [212, арк. 1 – 1 зв.].

Крім того, до роботи комісії на певних етапах залучались писар Чарниш, який був задіяний в обстеженні Гадяцького полку, полковий писар І. Ільченко, що займався описуванням частини Ніжинського полку, та колезький канцелярист І. Войцехович, який також брав участь у впорядкуванні описів намісництв [533, с. VII; 28, 40 зв.; 22, арк. 2 зв.; 33, арк. 74 зв., 77 – 77 зв.].

Щоб забезпечити єдиний підхід до справи, А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію, „каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сел, деревень, слобод, хуторов, заводов и всякого малейшего поселения поступать” [533, с. VII]. У цій інструкції А. Милорадович звернув увагу членів комісії на необхідність вивчення усіх аспектів розвитку регіону: демографічного, соціального, економічного тощо. Виходячи з того, що інструкція була основним документом, яким мали керуватися члени комісії, нижче наведено її повний текст:

„1. Под неизбежным ответом всеми образы изведывая стараться, дабы никакова поселения не миновать, для чего в каждом сотенном правлении брать верные описи и не только тем, что по ревизии написаны, но если бы при сотнях по оным не состояли, то и о таковых собственным попечением достоверно сведав и самолично освидетельствовав, описывать без всякого изъятия.

2. Делать точное описание каждого города, села, деревни, слободы, хутора, заводу и всякого поселения при какой оные лежат реке или озере, большой, уездной и проселочной дороге.

3. Какое в оных число церквей каменных и деревянных, каменного или деревянного публичного и партикулярного строения, как более нежели о двух покоях дома и где какая удобность или трудность настоит к получению на разныя селения надобных материалов, какое в тех городах, селах, деревнях, слободах, хуторах, заводах и всяком поселении количество обывателей, различая по статьям дворян, духовенство, купечество и мещанство, полагая число обывателей по жилью хат, а по душам число означать из описей, в сотенных правлениях по последней ревизии имеющихя.

4. Изъяснить пристани и разные фабрики, при первых какого рода суда и как велики тяжестью вниз и вверх рек ходят, а во вторых своими ли продукты и людьми или покупными или же наемными работы производятся, а купцы куда и чем торг ведут, и как велики капиталы их почитаются, а мещане каким ремеслом и промыслами обходятся, а что до поселян, то хотя по уездам, волостям или владениям показать, какую они от трудов своих и из чего прибыль получают и в своих ли местах разныя свои произрастения продают или же куда для продажи отвозят.

5. Когда бы в прыкосновенных сотнях, в коих объездом свидетельствовано было, какие хотя малейшие селения пропущены были, то по изведанию кому бы то в каком месте не случилось такое пропущенное селение описать неотменно и об оном в своей описи отметить; в следствие чего всем частям надлежит снестися и дать взаимно всю свою опись всем селениям кто именно и где какое объезжал и описал.

6. Отличные села, при отличных реках, лесах и разных угодиях положение свое имеющие в описях своих отмечать, чего особливому примечанию достойно, не пропусая и того положения какое село или деревни и всякое поселение лежит в чистых полях, высоких местах или в

низких и болотистых и кои окружаются рекою или в середине протекает. И не делая исследования отнюдь, а только осведомляясь собственно собою, как количество велико или мало или вовсе недостаточно лесов на строение или только на дрова годных и других угодий, тоже расстояние одного селения от другого по порядку большой, уездной или проселочной дороги, а в прочем держась точно данной в обстоятельствах формы.

7. Никакого города и местечка не описывать и в оные не въезжать, как оные все я сам свидетельствовать буду, касательно же надлежащих описей и выписки с ревизии по душам, то от сотенных правлений требовать должно.

8. Всегда через двое сутки и конечно на третий день кто куда для описания от меня отправлен будет ко мне краткими рапортами давать с приложением описанных в которой день и каких именно селений” [33, арк. 57 – 58 зв.].

Отже, А. Милорадович вимагав точності й повноти відомостей. Він вказував також, що слід не лише використовувати результати ревізії 1764 р., а й особисто перевіряти та доповнювати їх під час огляду міст і сіл. Хід проведення опису, безпосередня перевірка даних у містах та містечках контролювалися малоросійським губернатором особисто. А. Милорадович пропонував членам комісії вимагати у сотенних правліннях списки населених пунктів. Голова комісії мав особисто оглянути та описати міста і містечка, а члени комісії повинні були підтримувати з ним постійний зв'язок та кожні 2 – 3 дні звітувати про виконану роботу.

Порівняльний аналіз інструкції А. Милорадовича та листа П. Рум'янцева до П. Свистунова дає підстави стверджувати, що А. Милорадович поклав цей лист в основу своєї інструкції. Зокрема, 2-й та 4-й пункти інструкції цілком відповідають листу П. Рум'янцева, хоча у 2-у пункті інструкції подано значно більший перелік населених пунктів, що підлягали описуванню, ніж у листі генерал-губернатора до П. Свистунова. До вимоги, викладеної в 3-у пункті інструкції згідно з листом П. Рум'янцева, навести статистичні відомості щодо кількості населення, А. Милорадович

додав вказівку облікувати місцеву людність по хатах та навести дані про кількість душ. Як і П. Рум'янцев, А. Милорадович у 6-у пункті вказував членам комісії на необхідність зазначати особливості місцевого ландшафту, але малоросійський губернатор значно розширив це положення вимогою зафіксувати відстані між населеними пунктами та описати лісові ресурси. Крім того, А. Милорадович особисто розробив пункти 1, 5, 7, 8 інструкції, що стосувалися головним чином організації роботи комісії. Отже, А. Милорадович при укладенні інструкції взяв за основу лист П. Рум'янцева до курського губернатора П. Свистунова, але значно розширив та конкретизував наведені у ньому вимоги, переробивши їх відповідно до обставин.

М. Василенко вперше висловив думку, що А. Милорадович поклав в основу своєї інструкції програму опису Лівобережної України, підготовлену й запропоновану П. Рум'янцеву у грудні 1779 р. відомим істориком та етнографом, кореспондентом Академії наук і мистецтв Ф. Туманським [303, с. 255]. Це судження певною мірою поділяли М. Грушевський та А. Перковський [336, с. 7; 446, с. 67]. Відомо, що Ф. Туманський, згідно з планами Академії наук і мистецтв щодо створення єдиного опису Російської імперії, розробив три програми у вигляді анкет для всебічного історико-етнографічного обстеження Гетьманщини, які було розіслано по всіх населених пунктах [460; с. 79 – 80]. Дві з них стосувалися опису міст і сіл, третя – церковних єпархій [322, с. 51 – 55; 176, арк. 3 – 13 зв.]. Хоча проект Ф. Туманського в повному обсязі реалізовано не було, відомі описи деяких населених пунктів та монастирів [314, с. 63 – 71; 315, с. 76; 382, с. 144 – 150]. На наш погляд, не виключено, що А. Милорадович був обізнаний з цією програмою, проте співставлення текстів обох анкет і цілей, що були покладені в основу зумовленого ними обстеження теренів Гетьманщини, а також хронологія подій виключають можливість включення деяких пунктів проекту Ф. Туманського малоросійським губернатором до своєї інструкції.

Робота комісії була досить чітко організована. А. Милорадович поділив членів комісії на окремі загони чи партії, які описували дрібні поселення. Зазвичай такий загін складався із колезького канцеляриста та офіцера, бунчукового чи військового товариша, якому А. Милорадович доручав очолювати партію. Сам губернатор подорожував разом з членами комісії, персонально оглядав міста, містечка та великі села і, за допомогою писарів, складав описи цих поселень, залишаючи описувати інші села на цій території „комісіонерам”. А. Милорадович постійно вказував членам комісії на необхідність особистого відвідування кожного населеного пункту. Про це, зокрема, він нагадував в ордері від 7 липня 1780 р. К. Нестелію та П. Левченкову, які мали персонально оглянути „каждое местечко, село и ... всякое поселение, нигде не миновал какого” [28, арк. 20 зв.].

При впорядкуванні описів намісництв канцеляристи використовували дані ревізії по обліку місцевої людності 1764 р. [448, с. 121 – 122]. Слід зауважити, що уточнені матеріали попередньої ревізії були підготовлені у 1778 – 1779 рр. у зв’язку із роботою Комісії по зрівнянню полків. Ще 8 березня 1778 р. П. Рум’янцев надіслав до Другої Малоросійської колегії наказ, у якому вимагав терміново надіслати йому „ведомости по полкам, сотням и селениям о числе дворов, в них хат и мужеска полу душ, различая по званиям” [187, арк. 2]. Виконання поставленого генерал-губернатором завдання було доручено архіваріусу Другої Малоросійської колегії М. Кедровському [187, арк. 3], який подав відповідні матеріали вже 13 березня 1778 р. [187, арк. 4]. Після їх оформлення та перевірки наведених даних Друга Малоросійська колегія 30 квітня 1778 р. надіслала П. Рум’янцеву матеріали про соціальний склад населення полків Лівобережної України згідно з даними ревізії 1764 р. [187, арк. 5]. У 1779 р. Друга Малоросійська колегія надала Комісії по зрівнянню полків „выписки из ревизии 1764 году ... о числе разного звания дворов, хат и душ” [189, арк. 2], що містили відомості про кількість виборних козаків, підпомічників, селян та різночинців у містах, містечках, селах та селищах Ніжинського полку,

територія якого згодом увійшла до Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв. До речі, звітував про її отримання Л. Лук'янович, який згодом став членом комісії А. Милорадовича [6, арк. 4]. На підставі цього витягу було упорядковано „Ведомость”, у якій у вигляді таблиці наводились дані про соціальний склад людності у населених пунктах Ніжинського полку [6, арк. 2 – 9]. Цілком вірогідно, що саме ці дані використовували члени комісії А. Милорадовича під час роботи по обліку місцевого населення.

А. Милорадович вказував членам комісії на необхідність використання даних, отриманих від полкових та сотенних правлінь, але „комісіонери” мали особисто оглянути території, що підлягали описуванню. Так, у ордері капітану Чернігівського легкокінного полку М. Милорадовичу, надісланому у травні 1780 р., він наказував спочатку особисто об'їхати землі та зробити власні нотатки, необхідні для укладання опису намісництва, а вже потім запросити необхідні відомості у полковій канцелярії і, звіряючи з ними здобуту інформацію, описати територію [22, арк. 2 – 3].

Сам А. Милорадович також використовував матеріали ревізії 1764 р., про що свідчить, зокрема, його звіт П. Рум'янцеву: „А о числе мужеска полу душ в освидетельствованных мною поселениях состоящих, кои в объезде моем делать ревизию не поместительно было, то я, для сведения об оном, взял от сотенных правлений из ревизии на 1764 год чиненной ведомости” [2, арк. 13]. У липні 1780 р. А. Милорадович надіслав ордер Стародубській полковій канцелярії: „По причине объезда моего по Малороссии по приближении моем к Стародубовскому полку нужно мне иметь точные сведения: 1-е, сколько в сем полку состоит городов, местечек, сел, деревень, слобод, и всякаго другаго поселения; 2-е, всех козаков выборных, и подпомощников, так же посполитых, и подсосудков, и всякаго разнаго звания людей 764 году ревизии всего душ показано с различием таких местечек, в коих сотенные правления находятся. Сочиня с наилучшею верностию таковые ведомости, ... доставить ко мне с нарочным” [2, арк. 4].

Інколи дані ревізії 1764 р., наявні у полкових та сотенних правліннях, потребували уточнень. У таких випадках члени комісії А. Милорадовича зверталися безпосередньо до Другої Малоросійської колегії. Так, І. Маркевич 9 грудня 1779 р. зажадав від архіву Другої Малоросійської колегії відомостей про кількість та соціальний склад населення Красноколядинської сотні Прилуцького полку, необхідних йому для опису цих територій [2, арк. 19]. Виконуючий обов'язки архіваріуса Другої Малоросійської колегії канцелярист Г. Азарович терміново провів необхідну роботу і вже 10 грудня 1779 р. надіслав І. Маркевичу витяг з ревізії 1764 р., у якому вказано, „в котором селе душ козаков выборных, подпомощников, разного звания людей и козачьих подсосудков, владельческих посполитых и посполитских подсосудков” [2, арк. 19 – 21].

При описуванні міст важливе значення для канцеляристів мали отримані у магістратах дані, що стосувалися міської забудови та кількості населення. Так, А. Милорадович у 1780 р. надіслав Київському магістрату ордер, у якому наказав надати „комісіонерам” М. Милорадовичу і П. Устимовичу відомості „касательно в городе домов и селений, подведомых оному магистрату, ... и в протчем во всем относительно сей комиссии чинить неотложное исполнение” [28, арк. 51 зв.].

Аналіз чорнових нотаток членів комісії А. Милорадовича, що збереглися у ЦДІАК України у фонді „Другої Малоросійської колегії” (Ф. 54), не залишає сумнівів у тому, що дані ревізії 1764 р., запозичені у магістратах, полкових та сотенних канцеляріях, а також у архіві Другої Малоросійської колегії, були ретельно звірені з відомостями, зібраними комісіонерами під час особистого огляду населених пунктів [2, арк. 17, 22].

Малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев також ініціював упорядкування Другою Малоросійською колегією відомостей про соціальний склад населення (згідно з ревізією 1764 р.), необхідних членам комісії А. Милорадовича для уточнення отриманих на місцях даних. Зокрема, у ЦДІАК України зберігається форма „Ведомости о числе состоящих в Малой

России городов, местечек, сел, деревень и хуторей, и в них разного звания жителей”, укладена 23 лютого 1780 р. [165, арк. 42 зв.; 15, арк. 2]. Генерал-губернатор відправив її до Другої Малоросійської колегії 26 березня 1780 р. разом з наказом надіслати зібрані матеріали не пізніше, ніж через 5 днів після отримання завдання [15, арк. 4-а, 95; 3, арк. 220]. Згідно з цим зразком, укладеним у вигляді таблиці, Друга Малоросійська колегія мала надати відомості щодо кількості населених пунктів у кожному полку, вказати власників містечок, сіл та селищ, навести дані про чисельність і соціальний склад населення.

Відповідне статистичне зведення було вчасно надіслано П. Рум'янцеву, про що свідчить ухвала Другої Малоросійської колегії від 31 березня 1780 р.: „учиненную в коллегии перечневую табель о числе состоящих в Малой России городов, местечек, сел и деревень, и в них селений и разного звания жителей ... препроводить к его сиятельству [П. Рум'янцеву. – Авт.], доложив при том, что число местечек, сел и деревень, и в коих жителей в табели показано из ревизии 1764 года, равно же и духовного звания особ по числу их жилих домов при сочинении той ревизии описанных, а светских особ из последних ведомостей, каковы присылаются в коллегию от полковых канцелярий предводителей” [3, арк. 15, 281].

Після отримання цих відомостей П. Рум'янцев 2 квітня 1780 р. наказав Малоросійській колегії окремо укласти у вигляді таблиці перелік міст та містечок у кожному полку, в якому навести дані про чисельність та соціальний склад населення [165, арк. 57 зв.; 15, арк. 113]. Надіслані через 3 дні відомості не задовольнили генерал-губернатора, який у листі до Малоросійської колегії від 12 квітня 1780 р. зазначив: „Из представленных мне от оной коллегии двух перечневых табелей о всех малороссийских селениях и жителях, различая по званиям, я усмотрев в количестве жителей великое несходство одной с другою, ибо в последней, которая означает число людей в одних только городах и местечках во многих перечнях превосходит

число, показанное в первой, сочиненной генерально о всех малороссийских обывателях” [15, арк. 149].

Відтак П. Рум'янцев наказав терміново (протягом доби) укласти єдину відомість про кількість міст, містечок, сіл, селищ і хуторів та про чисельність і соціальний склад населення, виправивши розбіжності, що мали місце у двох попередніх довідках [15, арк. 149]. Тож після внесення необхідних змін було упорядковано статистичний матеріал, який члени комісії А. Милорадовича використали для обліку населення.

Щоб прискорити роботу членів комісії, А. Милорадович у спеціальних ордерах наказав полковим канцеляріям, магістратам та сотенним правлінням усіляко допомагати членам комісії, вчасно надавати підводи для переїзду з місця на місце, на вимогу членів комісії мобілізувати необхідну кількість обслуги тощо. Члени комісії мали право залучати до складання описів військових та значкових товаришів і сотенних старшин. Так, у ордері капітану Чернігівського легкокінного полку М. Милорадовичу, відправленому у травні 1780 р., А. Милорадович зазначив: „ко исполнению вам всего выше предписанного объявить сей мой открытый ордер, через который всем, до кого принадлежать будет, рекомендую делать в порученном вам сем деле всякое вспоможение без и малейшей остановки, и давать вам от места до места потребное число подвод за указание прогоны, також для препровождения и для посылок козаков, сколько по надобности вами востребовано будет, и особливо к лучшему поспешествованию в делах по комиссии вашей кто из войсковых, значковых товарищей или сотенных старшин избраны вами и требованы будут, без всякаго отлагательства везде исполняемо было неотменно” [22, арк. 3 зв. – 4]. Подібні „відкриті ордери” члени комісії отримували водночас із розпорядженнями А. Милорадовича щодо опису нових територій [28, арк. 20 зв., 51].

Сам малоросійський губернатор також неодноразово звертався до полкових канцелярій та сотенних правлінь за необхідною допомогою. Так, у наказі Городницькій сотенній канцелярії, датованому 1779 р.,

А. Милорадович зазначав: „С получения сего и конечно сего ж дня прислать ко мне двух исправных конных, хорошо б при сотенном старшине, которые употреблены будут в нужные посылки, и один бы с них ... был о прямой дороге ... в город Стародуб для отправления туда его с нужным делом” [2, арк. 4 зв.].

Таким чином, А. Милорадович та члени його комісії у своїй роботі по описуванню території Гетьманщини користувалися підтримкою органів місцевої адміністрації, що значно полегшувало роботу „комісіонерів”, прискорювало процес збирання матеріалів, сприяло здобуттю достовірної інформації.

З канцелярії Малоросійського скарбу регулярно виділялися кошти на потреби комісії. Зокрема, 3 липня 1779 р. П. Рум'янцев, разом з пропозицією Другій Малоросійській колегії призначити для комісії А. Милорадовича необхідну кількість канцеляристів, наказав канцелярії Малоросійського скарбу виділити 500 карбованців на потреби комісії [261, с. 4]. Крім цієї суми, згодом А. Милорадовичу та членам його комісії виділяли додаткові кошти. Так, 17 квітня 1780 р., коли А. Милорадович після описування північно-східних теренів розпочав об'їзд решти території колишньої Гетьманщини, П. Рум'янцев наказав канцелярії Малоросійського скарбу виплатити йому ще 500 карбованців на прогони [15, арк. 6 зв., 157; 165, арк. 76 зв.].

У випадку, коли виділених коштів членам комісії не вистачало, вони мали звертатися до органів місцевої адміністрації, маючи на це відповідні повноваження від малоросійського губернатора. Так, у 1779 р. в ордері членам комісії, які описували Мглинську сотню, А. Милорадович радив запросити необхідні кошти у Мглинському магістраті „и, получа с онаго за объявлением сего предписания, по приезде моем в Новгородок меня уведомить, почему на возврат ис прогонной суммы немедленно ... с нарочным отправлено будет” [28, арк. 47].

Інколи, щоб уникнути зволікань в укладанні описів, „комісіонери” мали навіть використовувати власні кошти, які згодом поверталися їм з канцелярії Малоросійського скарбу. Зокрема, у 1779 р. під час описування Чернігівського полку А. Милорадович наказував Я. Гамалії: „а в случае, если бы на проезд ваш прогонов не доставало, дайте знать ко мне, между тем употребляя на счет оного хотя из собственных денег” [28, арк. 39]. 20 жовтня 1780 р. А. Милорадович у рапорті до П. Рум'янцева зазначав, що під час об'їзду Лівобережної України крім отриманих навесні 500 карбованців він та члени його комісії витратили ще 400 карбованців з його власних коштів, і тому звертався до генерал-губернатора з проханням „на возврат коих ... вашего сиятельству прошу куда надлежит дать высокое повеление” [163, арк. 10]. 4 листопада 1780 р. П. Рум'янцев дав відповідні розпорядження Другій Малоросійській колегії, і гроші А. Милорадовичу було повернуто [15, арк. 14 зв., 279].

„Комісіонери” мали звітувати про витрачені кошти. Для цього вони вели окремі зошити, в яких фіксували витрати, причому наприкінці року здавали їх на перевірку. Так, восени 1780 р. А. Милорадович надіслав М. Милорадовичу ордер, у якому наказав: „За приездом в Глухов господина бунчуковаго товарища Каневского и войсковаго товарища Нестелея с канцеляристами Соболевским и Левченковым, истребовав от них данные им на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради и присовокупя к оным записку из одержанных собственно для моего объезду прогонных денег, також тетради свои и данные канцеляристом Хорошкевичу и Пащенко сделать по оным верный счет ... сличив притом, сходен ли расход против приему каждого” [28, арк. 12].

А. Милорадович підтримував постійний зв'язок з членами комісії, які кожні 2 – 3 дні інформували його про виконану роботу, рапортували, де вони знаходяться у цей час. Проаналізувавши зібрані матеріали, він призначав „комісіонерам” нові завдання. Для налагодження зв'язку з членами комісії А. Милорадович постійно повідомляв їх про своє місцезнаходження. Так, у

1779 р. в ордері бунчуковому товаришу І. Каневському, що містив наказ описувати нові території Ніжинського полку, він зазначив: „А которого точно числа ... в вышеименованные сотни вы засоблаговолите отправиться, рекомендую тот же день с нарочным прислать ко мне в местечко Городня рапорт ... если бы оной меня в Городне не застиг, то дожидался бы в местечке Седневе. А от того времени впредь по окончании каждой сотни имеете ко мне давать знать ... рапорты в местечко же Седнев” [2, арк. 2].

Після отримання рапортів від членів комісії А. Милорадович призначав їм нові завдання, інформував про свій подальший маршрут. Під час подорожі голова комісії постійно повідомляв членів окремих партій про роботу інших загонів, час від часу призначав збірні пункти, куди з'їжджалися усі члени комісії. Зокрема, в ордері М. Милорадовичу від 3 травня 1780 р. малоросійський губернатор визначив території, які „комісіонеру” належало описати, а далі зазначив: „А по окончании всего того, если где не повстренетесь со мною, стараться с поспешностию явиться у меня немедленно, где я в объезд мой тогда находится буду” [28, арк. 53]. Подібні вказівки містять і ордери А. Милорадовича іншим членам комісії – К. Нестелію, П. Левченкову, П. Милорадовичу, Л. Лук'яновичу, І. Хорошкевичу тощо [28, арк. 20 зв., 42, 44; 33, арк. 48 зв., 56 зв.].

А. Милорадович надавав особливої уваги особистим зустрічам з членами комісії, адже це дозволяло йому найбільш ефективно контролювати хід проведення опису Лівобережної України. Зокрема, у листі до М. Милорадовича він писав: „Я всего ж за вами вчерашняго числа в Гремячев приехал, жалею, что вас не застал. А чрез сие ... лучше ... ко мне не мешкаячи приехать, чего ожидая, пребываю в Гремячеве” [28, арк. 44 зв.]. Таким чином, робота членів комісії була досить чітко регламентована і перебувала під постійним контролем А. Милорадовича. Обмін інформацією про місцезнаходження та роботу „комісіонерів” мав на меті забезпечити персональне відвідування кожного населеного пункту і здобуття достовірних даних.

Якщо в організації роботи „комісіонерів” траплялися прорахунки, малоросійський губернатор намагався негайно їх виправити. Так, в інструкції членам комісії не було поставлено окремого завдання по описуванню монастирів, отже при обстеженні поселень „комісіонери” не звертали на них уваги. З’ясувавши цю помилку, А. Милорадович наказав негайно повернутися та описати пропущені монастирі, про що і повідомив в ордері М. Милорадовича: „Усматривая из присылаемых от вас ко мне вписанных вами разным селениям ведомостей не значится монастырей, которые если по объезде назначенной вам дистанции находились где, как мужские, так и женские, и вы оные пропустили, то накрепко вам рекомендую нарочно ехать туда и сделать списание, применяясь приложенной при сем форме, как без сомнения чаять можно, что при каждом монастыре велики или малы суть поселения, исключая находящиеся внутри монастырей монашеские келии, коих в числе обывателей полагать не надлежит, для чего их и не описывать” [33, арк. 59]. Подібна вимога повторюється в ордерах на ім’я І. Хорошкевича та Л. Лук’яновича, причому А. Милорадович надіслав їм форму, за якою слід було описувати монастирі [533, с. X].

Матеріали опису Новгород-Сіверського намісництва дають можливість зробити висновок, що комісіонери описали населені пункти, які належали монастирям [252, с. 5, 317, 412; 33, арк. 61].

Об’їзд і описування земель Лівобережної України було здійснено в два етапи. Як цього і вимагав ордер П. Рум’янцева від 3 липня 1779 р., протягом 1779 р. було обстежено східну частину Гетьманщини (тобто, головним чином, територію Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв), а в 1780 – 1781 рр. – західну [301, с. 166].

Закінчивши перший етап описування Лівобережної України, А. Милорадович навесні 1780 р. надіслав рапорт П. Рум’янцеву, в якому доповів про виконання поставленого завдання [2, арк. 10, 14]. До рапорту А. Милорадович додав звіт про кількість населених пунктів на території Лівобережної України та чисельність облікованої протягом першого року

роботи людності: „Ведомость, коликое число в части лежащей начиная от устья реки Судости левою стороною Десны до устья Сейма, и оттоль мимо Борзну и Онбыш и Ични и вершины Удая, и Удаем вниз до реки Сулы до впадения оной в Днепр, и границами Новороссийской, Слободской Украинской и Белагородской губерний до устья оной же реки Судости по освидетельствованию состоит городов, местечек, сёл, деревень и всяких селений, и в оных дворов, хат, бездворных хат и обывателей” [2, арк. 15].

Цей звіт дозволяє визначити обсяг роботи комісії А. Милорадовича протягом 1779 – початку 1780 рр., коли було зібрано відомості на території майбутнього Новгород-Сіверського намісництва. Під час першого етапу роботи комісіонери описали 4854 поселення, у тому числі 17 міст, 37 містечок, 9 монастирів, 500 сіл, 110 „деревень”, 76 слобідок та 4105 хуторів. На цій території було обліковано 844 представники дворянства та шляхти, 2058 різночинців, 2272 священнослужителі та 163 купці. Крім того, було підраховано кількість дворів, хат та бездвірних хат виборних козаків, підпомічників, козацьких підсусідків, коронних, рангових і власницьких посполитих та різночинських підсусідків – загалом 151378 хат [2, арк. 11, 15, 17].

Після отримання рапорту А. Милорадовича П. Рум'янцев 14 квітня 1780 р. надіслав малоросійському губернатору ордер, в якому наказав продовжити роботу: „Препоручаю Вам по получении сего немедленно объехать и обозреть с надлежащими примечаниями ... другую часть Малой России, начав от места, где река Сула впадает в реку Днепр и продолжая до впадения в оной реки Десны, по левую сторону сей даже до того пункта, откуда вы объезд свой начали. И по исполнении представить мне план с описанием” [165, арк. 76]. Генерал-губернатор також наказав Малоросійській колегії виділити А. Милорадовичу необхідну кількість службовців та видати кошти на прогони [165, арк. 76; 15, арк. 6 зв., 157].

Описування території Ніжинського та Стародубського полків, які мали увійти до Новгород-Сіверського намісництва, тривало протягом 1779 –

1780 рр. Повне обстеження Стародубського полку було проведено головним чином у 1780 р., хоча й започатковано ще у 1779 р. З цього приводу у 1780 р. А. Милорадович писав у ордері К. Нестелію та П. Левченкову: „А как в прошлом 1779 году в Шептаковской и Новгородской сотнях некоторые селения по течению реки Десны и Судости по левой стороне лежащие уже описаны, то вам в оные въезжать нужды не находится, а только во взятых вами от сотенных правлений ведомостей оные отметить надлежит” [28, арк. 48].

Територію Стародубського полку було розподілено на три частини або, як їх називав А. Милорадович у ордерах до „комісіонерів”, „дистанції”. Голова комісії спеціальним ордером повідомив Стародубську полкову канцелярію, що для їх описування були „определены по избранию моему полку Стародубовского в сотнях Топальской, двух Полковых и Новомеской господин бунчуковый товарищ Иван Каневский и коллежский канцелярист Соболевский, в сотнях же Мглинской, двух Почеповских и Бакланской коллежские канцеляристы Хорошкевич и Устимович, а в Погарской, Шептаковской и Новгородской сотнях войсковой товарищ Нестелей и коллежский канцелярист Левченков” [28, арк. 46]. А. Милорадович наказав Стародубській полковій канцелярії повідомити про це сотенні правління та всіляко сприяти „комісіонерам”.

І. Каневському та І. Соболевському було доручено описувати занадто велику територію – чотири сотні „и самой полковой город Стародуб” [28, арк. 44], який А. Милорадович, всупереч практиці особисто оглядати великі міста, не встигав описати. Голова комісії турбувався, що, „сколько бы они не успевали, остаться могут надолго после других комиссионеров за окончанием сими назначенной к описанию дистанции” [2, арк. 5], тому наказав П. Левченкову та К. Нестелію, після закінчення описування своїх сотень, допомогти І. Каневському та І. Соболевському. При цьому вони мали приєднатися до І. Каневського у Новоміській сотні і вже разом „привесть описания к действительному окончанию” [28, арк. 44]. А. Милорадович

докладно проінформував членів комісії про особливості описування території Стародубського полку. Так, в ордері І. Каневському голова комісії вказував, що він має звертати особливу увагу на ті сотні, „кои положением своим сходят до самой границы Орловскаго наместничества” [28, арк. 45 зв.]. За коштами на прогони у разі потреби комісіонери повинні були звертатися до стародубського полковника Я. Завадовського [28, арк. 45 зв.].

Сам А. Милорадович також брав участь в описуванні Стародубського полку. За чорновими нотатками малоросійського губернатора можна простежити його маршрут. Вийшовши з сотенного містечка Почепа, він просувався вздовж Судості, описав містечко Баклань, „и оттуда захав в Стародуб, от онаго на Погар, и таки по Судости к Гремячеву, и оттоль по Десне к Новгородку, и оттудова на Орловку до Понурницы” [28, арк. 52].

Оглянувши у 1779 р. деякі населені пункти Новгородської та Шептаківської сотень [2, арк. 4], у 1780 р. А. Милорадович приступив до описування Стародубського полку дещо пізніше, ніж члени його комісії. Так, якщо ордери „комісіонерам”, що містять наказ приступити до описування, датовані другою половиною квітня 1780 р. (наприклад, ордер І. Хорошкевичу та П. Устимовичу – 19 квітня 1780 р.), то сам А. Милорадович ще 3 травня 1780 р. в ордері до М. Милорадовича зазначав, що у Стародубському полку „еще моего обозрения лично не было” [28, арк. 4].

Після описування визначених ділянок „комісіонери” мали зібратися у Новгороді-Сіверському, про що А. Милорадович повідомив їх спеціальними ордерами [28, арк. 43, 44 – 44 зв., 48; 2, арк. 5 зв.]. Зокрема, у ордері І. Каневському він писав: „А по окончании ... описания имеете следовать ... в местечко Новгородок, как от меня назначено для всех зборное место, куды я по объезде моем Стародубовскаго полку ежели не прежде, то в одно время с вами прибыть надеюсь” [28, арк. 45 зв.; 33, арк. 80].

Територія Ніжинського полку також була описана в два етапи протягом 1779 – 1780 рр. Згідно з ордером П. Рум'янцева від 3 липня 1779 р., маршрут А. Милорадовича розпочинався і закінчувався саме у Ніжинському полку.

Отже, він ще у 1779 р. вирушив з Глухова до містечка Янполя, просувався уздовж лівого берегу Десни до містечка Воронежа, після чого описав Кролевець, Короп, Нові Млини та Батурин, причому Нові Млини були збірним пунктом усіх „комісіонерів” [33, арк. 58], а у 1780 р. – сотенні містечка Красний Колядин і Конотоп [33, арк. 85 – 85 зв.].

З ордерів А. Милорадовича до членів комісії можна дізнатися, що опис території Ніжинського полку здійснили П. Милорадович, І. Хорошкевич, Я. Гамалія, І. Соболевський, М. Милорадович, Л. Лук'янович [28, арк. 39; 33, арк. 48 зв., 60, 62, 80].

Під час проведення опису Ніжинського полку П. Милорадович „по приключившейся ему болезни от сей комиссии уволен”, тож його на дистанції замінив, ймовірно, Л. Лук'янович [33, арк. 48 зв.]. Вибув зі складу комісії і Я. Гамалія, який, закінчивши у середині липня 1780 р. описувати чотири сотні Ніжинського полку, мав їхати до Лубен у особистих справах (свідчити у суді „для доказательства за насильно отнятые ... мельницы бунчуковым товарищем Свечкою”) [2, арк. 1]. Тож на визначеній йому разом з І. Соболевським дистанції його замінив І. Каневський, якого Я. Гамалія мав дочекатися у Чернігові та передати вже зібрані матеріали (принагідно зазначимо, що цього розпорядження А. Милорадовича Я. Гамалія не виконав) [2, арк. 2 – 3].

І. Каневський разом із канцеляристом Д. Пашенком здійснив також опис Сосницької, Волинської та Понорницької сотень Чернігівського полку, територія яких частково мала увійти до складу Новгород-Сіверського намісництва [2, арк. 7].

Проведення опису здійснювалося у безпосередньому зв'язку з підготовкою до запровадження нового адміністративно-територіального устрою. Царський уряд поспішав із відкриттям намісництв, про що свідчить, зокрема, наказ Сенату від 22 жовтня 1780 р., отриманий П. Рум'янцевим 14 листопада 1780 р. У ньому вимагалось „осмотреть на месте удобность разделения того края [Лівобережної України. – Авт.] на три губернии и оных

на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездные” [15, арк. 15, 285, 286 – 286 зв.]. Головними виконавцями цієї роботи були члени комісії А. Милорадовича, які під час опису території мали опрацювати відповідні пропозиції щодо найбільш раціонального проведення кордонів повітів і намісництв.

При визначенні кордонів Новгород-Сіверського намісництва найбільше запитань викликало розмежування Суразького і Новоміського повітів. Розв’язати цю проблему А. Милорадович доручив канцеляристам П. Левченкову та І. Соболевському [33, арк. 53]. Згідно з ордером А. Милорадовича, вони мали визначити межі цих повітів, співвідносячи їх з кількістю населення і беручи за основу природні кордони, а також нанести їх на мапу. Особливу увагу канцеляристи мали звернути на село Засуху („ежели по обозрении найдутся в ней достоинства к уездному городу или другое место назначить” [33, арк. 53 зв.]).

Наказ Катерини II Сенату від 16 вересня 1781 р. про створення Новгород-Сіверського намісництва свідчить, що П. Левченков та І. Соболевський вдало виконали завдання А. Милорадовича. В наказі, зокрема, йдеться про утворення Суразького та Новоміського повітів, „вследствие чего местечки, по коим названы уезды так как село Засуху под названием Новое Место, а и деревню Суражичи под названием Сураж... переименовать городами” [257, с. 246].

Протягом 1779 – 1780 рр. комісія А. Милорадовича закінчила збирати матеріали на території трьох майбутніх намісництв – Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського. Водночас із складанням опису майбутніх намісництв члени комісії збирали матеріал для мап. До середини серпня 1781 р. їх було виготовлено, і А. Милорадович спеціальним ордером від 9 серпня 1781 р. наказав І. Хорошкевичу „подклеить темнозеленою тафтою как можно лучше с обшивкою красной ленты” і вже наступного дня доставити у Вишеньки, де він тоді перебував [28, арк. 1].

Впродовж 1781 р. члени комісії провели велику роботу по опрацюванню і систематизації зібраного матеріалу. Виходячи з того, що в основу нового адміністративного поділу України було покладено принцип рівномірного розподілу населення по одинадцяти повітах кожного намісництва, старі адміністративні одиниці (полки, сотні) були розподілені й увійшли до складу нових адміністративних одиниць. Отже, зібраний матеріал було зведено у вигляді окремих описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Зібраний комісією матеріал було розподілено на три частини, які відповідали новоутвореним намісництвам і відредаговано з метою уніфікації мовних особливостей текстів. Водночас редактори дещо скоротили Опис, усунувши відомості, що їх не вимагала інструкція. Восени 1781 р. Описи Новгород-Сіверського, Київського та Чернігівського намісництв було відправлено до Другої Малоросійської колегії [296, с. 136].

У процесі опрацювання матеріалів, зібраних членами комісії, було підготовлено відразу кілька різновидів описів Новгород-Сіверського намісництва. 14 листопада 1781 р. П. Рум'янцев спеціальним ордером наказав А. Милорадовичу укласти описи „с поименованием в них к каждому новому уезду принадлежащих местечке, селе, деревне и селении хат с различием количества жителей всякаго звания” [20, арк. 257 зв.].

Комісіонери мали досвід такої роботи. Ще у 1780 р. їм було надіслано форму, „по которой надлежит в описываемых селениях показывать число обывателей” [28, арк. 37 зв. – 38-а]. Згідно з цією формою було укладено відомість про кількість представників різних соціальних верств населення у сотнях [28, арк. 2 зв. – 9]. Крім того, у процесі обстеження Лівобережної України було впорядковано чорновий варіант переліку населених пунктів згідно із новим адміністративно-територіальним поділом (за намісництвами і повітами) [28, арк. 29 – 33 зв.]. Тож упорядкування, відповідно до вимог генерал-губернатора, Опису, складеного у формі таблиці, що містить відомості про людність усіх населених пунктів Новгород-Сіверського

намісництва, відбулося без зайвих зволікань – А. Милорадович надіслав його до Другої Малоросійської колегії 24 листопада 1781 р. [533, с. XI].

Пам'ятка має назву „Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов, именно: Новгородский Северский, Стародубский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Коропский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский и Суражский, с показанием, каких полков и сотен какие селения и в который уезд вошли и сколько в них по описанию дворян и шляхетства, разночинцев, духовенства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и казачьих подсоседков хат и по ревизии 1764 года душ”¹. Опис містить докладні відомості про соціальний склад населення новоутвореного намісництва. У 1781 р. було виготовлено відразу кілька примірників цього Опису, один з яких підписаний полковим писарем І. Хорошкевичем [183, арк. 1 – 142; 35, арк. 1 – 41; 83, арк. 1 – 52].

Після отримання цих статистичних зведень Малоросійська колегія наказала 21 листопада 1781 р. „с присланных ... описаний с показанием из каких полков, сотен и селений и какой составляется уезд, учиня списки о селениях, которые до какой губернии и уезду причисляются, разослать при указах во все здешние присутственные места, полковые канцелярии и к предводителям” [18, арк. 42].

¹ Тут і далі у роботі фрагменти описів Новгород-Сіверського намісництва передано мовою оригінала згідно із сучасними правописними нормами із збереженням усіх фонетичних, лексичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання джерел здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. популярним методом (Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992. – С. 5 – 14).

Відповідний Опис Новгород-Сіверського намісництва, що являв собою списки населених пунктів із зазначенням, до яких губерній та повітів вони належать, було підготовлено за наказом Другої Малоросійської колегії від 7 грудня 1781 р. і розіслано у повітові міста [18, арк. 2 зв., 42]. Пам'ятка, що має назву „Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов, именно: Новгородский Северский, Стародубовский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский и Суражский с показанием, каких полков и сотен какие селения и в которой уезд вошли” [234, арк. 92 – 128], була укладена, щоб проінформувати органи влади на місцях, з яких полків, сотень та населених пунктів складався той чи інший повіт.

Після закінчення роботи по систематизації та впорядкуванню зібраних матеріалів стало можливим урочисте відкриття трьох намісництв – Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського, які були створені 16 вересня 1781 р. [257, с. 246]. Катерина II приділяла велику увагу запровадженню нового адміністративно-територіального поділу, кілька разів призначала і переносила термін урочистого відкриття. Дозвіл одержали тільки тоді, коли комісія А. Милорадовича закінчила роботу, результати експедиції були опрацьовані, а відповідна інформація надіслана уряду. Урочисте відкриття Новгород-Сіверського намісництва відбулося 27 січня 1782 р. [534, арк. 81]. На церемонії відкриття намісництва у губернському місті був присутній П. Рум'янцев. Святкування цієї події тривало тиждень [482, с. 688 – 699]. У день безпосереднього відкриття Новгород-Сіверського намісництва у приміщенні намісницького правління губернський прокурор зачитав маніфест Катерини II від 7 листопада 1775 р. та указ від 16 вересня 1781 р. про створення трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. У цьому указі визначалися і керівники новоутворених адміністративно-територіальних одиниць. На посаду правителя Новгород-Сіверського намісництва було призначено дійсного статського радника,

малоросійського генерального суддю І. Журмана, а його помічником – дійсного статського радника В. Туманського [275, с. 14; 14, арк. 50].

8 лютого 1782 р. Катерина II надіслала П. Рум'янцеву своє „благоволеніє” і доручила оголосити його всім учасникам підготовки до запровадження намісництв [516, с. 77]. Імператриця високо оцінила їхню діяльність та висловила „наши удостоверения в благопризнании моём к трудам вами тут понесённым. Я поручаю вам засвидетельствовать обществу тамошнему моё особое благоволение к усердию, с каковым приняли они мои о пользе их старания” [36, арк. 3].

А. Милорадович наказом Сенату від 30 вересня 1781 р. був призначений на посаду губернатора Чернігівського намісництва [14, арк. 48]. Г. Ковалевський, добропорядну службу якого засвідчив сам А. Милорадович у спеціальному атестаті, згідно з указом Сенату від 23 травня 1781 р. отримав чин колезького асесора [14, арк. 26; 19, арк. 293, 294 зв.]. І. Каневський та П. Милорадович також були нагороджені чинами колезького асесора (укази Сенату від 4 лютого та 4 листопада 1781 р.) [20, арк. 33 зв., 237, 241; 14, арк. 55; 27, арк. 67 зв. – 68; 165, арк. 167 зв.]. Колезьких канцеляристів П. Левченкова, І. Соболевського, І. Хорошкевича, П. Устимовича та Д. Пашенка П. Рум'янцев указом від 22 січня 1781 р. „произвел ... первых четырех полковыми писарями, а последнего войсковым товарищем” [20, арк. 10; 10, арк. 2].

Таким чином, внаслідок об'єктивних причин, пов'язаних з адміністративно-територіальною реорганізацією Російської імперії, було впорядковано Опис Новгород-Сіверського намісництва. Уряд, зацікавлений у прискоренні реформи, всіляко сприяв упорядникам Опису, що позитивно позначилося на їхній роботі. В результаті цього було створено першу ґрунтовну працю, присвячену Новгород-Сіверському намісництву як окремій адміністративно-територіальній одиниці.

Слід зазначити, що матеріали Опису 1779 – 1781 рр. прислужилися не тільки у процесі підготовки до проведення намісницької реформи, а й під час

подальших адміністративно-територіальних перетворень. Так, згідно з „Указом” Павла II від 12 грудня 1796 р. скасовувався поділ на намісництва, замість яких створювалася Малоросійська губернія [260, с. 213]. У ході підготовчої роботи по запровадженню відповідних змін актуалізувалася потреба в отриманні інформації щодо стану Лівобережної України. За таких обставин малоросійський генерал-губернатор С. Вязмітінов надіслав до намісницьких правлінь „Предложение”, що містило перелік даних, необхідних для здійснення реформи [170, арк. 322]. На підставі отриманих з місць матеріалів у Малоросійському губернському правлінні було впорядковано топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 рр. [248, с. 24 – 126], „Ведомость” про населені пункти та кількість у них мешканців за станами (за даними ревізії 1795 р.) 1799 – 1801 рр. [248, с. 128 – 184], картографічні матеріали [266, с. 6]. Звіт, надісланий з Новгород-Сіверського намісницького правління С. Вязмітінову 22 січня 1797 р., свідчить, що до упорядкування необхідних відомостей залучалися дані Опису 1779 – 1781 рр. [170, арк. 155]. Як слушно зауважила Т. Ананьєва, сам факт його використання свідчить про визнання цієї пам’ятки сучасниками „першоджерелом, що містить надійні відомості” [266, с. 9].

Аналіз історії створення описів Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. дає підстави стверджувати, що добре продумані методи збирання інформації, її ретельна перевірка, залучення фахівців із значним службовим досвідом уможливили опрацювання цілком достовірних відомостей. Це робить дану групу пам’яток першорядним джерелом з історії Лівобережної України.

2.2. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал описів Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.

Укладений комісією А. Милорадовича протягом 1779 – 1781 рр. Опис Новгород-Сіверського намісництва є цінним історичним джерелом, яке містить інформацію щодо кількості та соціального складу населення, розвитку ремесел, промислів і торгівлі, стану сільського господарства, міської забудови тощо. Фактичні дані Опису достатньо репрезентативні, оскільки дозволяють реконструювати соціально-економічний розвиток Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст.

Опис Новгород-Сіверського намісництва належить до групи описово-статистичних джерел і був створений у зв'язку із запровадженням адміністративно-територіальної реформи на Лівобережній Україні. Згідно зі свідченням П. Федоренка, який здійснив підготовку пам'ятки до видання, у 1931 р. Опис зберігався у Чернігівському державному музеї [533, с. XXI]. Подальша доля рукопису невідома, тому на сьогодні першоджерело становить текст, опублікований П. Федоренком. Він зробив й археографічний опис оригіналу пам'ятки. Історик, зокрема, зазначив, що рукопис складався з одинадцяти зшитків – по одному на кожен повіт намісництва. Перший том містив описи Мглинського, Новгород-Сіверського, Погарського, Стародубського та Суразького повітів і складався з 476 аркушів. У другому томі, що налічував 502 аркуші, були вміщені описи Глухівського, Конотопського, Коропського, Кролевецького, Новоміського і Сосницького повітів. На кожному томі було позначено назву: „Описание Новгород-Северского наместничества”. Її дав О. Лазаревський, коли опрацював рукопис, позбавлений назви [533, с. XV].

Найбільш прийнятним є використання Опису у комплексі з статистичним зведенням чисельності населення у формі таблиці, укладеним у листопаді 1781 р. [15, арк. 42]. Пам'ятка, що має назву „Описание Новгородского Северского наместничества по разделению онога на одинадцать уездов, именно: Новгородский-Северский, Стародубовский,

Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский, Суражский, с показанием, каких полков и сотен какие селения, и в которой уезд вошли, и сколько по описанию дворян и шляхетства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и козачьих подсосудков хат и по ревизии 1764 года душ, сочиненное 1781 года”, зберігається у зібранні О. Лазаревського в ІР НБУВ [183, арк. 1 – 142].

Пам’ятку переплетено разом з аналогічним Описом Чернігівського намісництва. Загальний обсяг рукопису становить 144 аркуші, з них 64 аркуші (132 сторінки) припадають на текст Опису Новгород-Сіверського намісництва. Оправа картонна, обклеєна коричневим папером „під мрамур”. На спинці палітурки золотими літерами відтиснута назва – „Описание Черниговскаго и Новгород-Северскаго наместничеств. 1781”. На верхній сторонці палітурки – паперова етикетка з написом: „Библиотека Университета Св. Владимира. Отдел А. М. Лазаревского”. Папір цупкий, сірувато-жовтого кольору. Текст розміщено з обох сторін аркушів у вигляді таблиці, що має тринадцять вертикальних колонок: назви населених пунктів – у широких, цифри – у вузьких. Документ написано сімома почерками: 1-й – арк. 1-10 зв. (описи Новгород-Сіверського та Стародубського повітів), 2-й – арк. 11-16 зв., 23-32 зв. (описи Погарського, Глухівського та Кролевецького повітів), 3-й – арк. 17-21 зв. (опис Мглинського повіту), 4-й – арк. 33-38 зв. (опис Коропського повіту), 5-й – арк. 39-43 зв., 60-64 зв. (описи Сосницького та Суразького повітів), 6-й – арк. 45-54 зв. (опис Конотопського повіту), 7-й – арк. 55-59 зв. (опис Новоміського повіту). Усі почерки – розбірливий канцелярський скоропис кінця XVIII ст. Рукопис засвідчено підписом полкового писаря І. Хорошкевича.

Ще два списки цього Опису знаходяться у ЦДІАК України (Ф. 206 – „Новгород-Сіверське намісницьке правління”). Один з них, датований

1781 р., налічує 61 аркуш (120 сторінок) [35, арк. 1 – 61]. Аркуші складено в чотири зошити та підшито в архівну картонну теку блакитного кольору. Пагінація сторінок – архівна, проставлена олівцем у верхньому правому куті. Папір жовтий, цупкий. Текст розміщено з обох боків аркушів у вигляді таблиці. Рукопис написано чітким канцелярським скорописом другої половини XVIII ст. чотирма почерками: 1-й – арк. 1-16 (описи Новгород-Сіверського, Стародубського та Погарського повітів), 2-й – арк. 17-34 (описи Мглинського, Глухівського та Кролевецького повітів), 3-й – арк. 35-52 зв. (описи Сосницького, Коропського та Конотопського повітів), 4-й – арк. 53-61 зв. (описи Новоміського та Суразького повітів). Підписи упорядників або переписувачів відсутні.

Третій список Опису у вигляді статистичного зведення відомостей про людність Новгород-Сіверського намісництва, на нашу думку, являє собою більш пізню копію. Рукопис має 53 аркуші (102 сторінки), складених у п'ять зошитів та підшитих в архівну блакитну теку. Пагінація – архівна, проставлена олівцем у верхньому правому куті. Папір жовтий, гладкий, якісний. Текст розташовано з обох сторін аркушів у вигляді таблиці, причому заповнення аркушів досить щільне, а виправлень мало, і вони майже не помітні. Копію виконано почерком кінця XIX – початку XX ст., причому переписувач не завірив документ підписом. На першій сторінці кожного з п'яти зошитів – відтиск печатки з написом „Князя Паскевича” та зображенням його родового герба – двоголового орла [412, с. 130 – 131]. До речі, саме на такому папері П. Федоренком було виготовлено машинописну копію Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. [191, арк. 1 – 551].

Наведені у цьому Опису відомості містять інформацію одночасно по новоутворених повітах та по полках і сотнях або їх частинах, які повинні були увійти до складу нових адміністративно-територіальних одиниць. У межах повітів та сотень спочатку подавалися дані по сотенних містах і містечках, потім по селах, слобідках, хуторах.

Певне уявлення про структуру і зміст Опису дозволить скласти наведений нижче фрагмент документу, що містить статистичні дані про мешканців тих населених пунктів Шаповалівської сотні Ніжинського полку, які згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм мали увійти до складу Коропського повіту Новгород-Сіверського намісництва [83 , арк. 30].

Сотни Шаповаловской Уезда Короповскаго	Дворян. Шляхетства.	Разночинцев	Духовенства	Церковников	Греков	Число хат					Итого	
						Козаков выборных	Козаков подпомощников	Мещан	Посполитых коронных, в том числе и ранговых	Посполитых владельческих, разночинческих и козацких подсуседков	Хат	По последней ревизии душ показано
В местечке												
Шаповаловки	2	8	4	3	-	136	337	-	118	44	635	
В селе Высоком	1	-	2	1	-	45	120	-	-	87	252	
В селе Населиовке	-	1	1	2	-	59	131	-	10	3	203	
В селе Николаевке	-	2	1	2	-	29	53	-	49	10	141	
В селе Стрельниках	-	3	2	-	-	131	121	-	44	40	336	
В хуторе ассаула полковаго Соханскаго	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	8	
Итого в сотне Шаповаловской	3	14	10	8	-	400	762	-	221	192	1575	4490

Навпроти назви кожного населеного пункту зазначалася чисельність дворян та шляхти, різночинців, духівництва, церковників та греків, а також кількість хат виборних козаків, підпомічників, міщан, коронних і рангових посполитих, поміщицьких підданих, козацьких та різночинських підсусідків. При цьому узагальнюючі показники щодо вказаних категорій населення наведено наприкінці описів сотень та повітів, а сукупні дані про кількість хат подаються і по кожному населеному пункту окремо. Хоча чисельність

мешканців окремих населених пунктів не зазначалася, наприкінці опису кожної сотні та повіту зафіксовано загальну кількість осіб чоловічої статі („душ”) згідно з даними ревізії 1764 р.

Загалом, відомості про кількість хат представників непривілейованих станів, наведені в Опису, являють собою уточнені матеріали попередньої ревізії. На це вперше звернув увагу А. Перковський, який зауважив, що О. Лазаревський при використанні описів 1779 – 1781 рр. помилявся, бо вважав, що демографічні дані описів відносяться до 1781 р. [448, с. 122].

Ця пам’ятка, укладена восени 1781 р., полегшує роботу над Описом 1779 – 1781 рр., в якому дані щодо чисельності місцевого населення наведені поряд із відомостями про господарське життя, а узагальнююча інформація по окремих повітах і намісництву в цілому відсутня взагалі. Опис, укладений у формі таблиці, виконував функцію своєрідного довідника, в якому відомості про старий полковий поділ були подані паралельно із зазначенням приналежності населених пунктів до нових адміністративно-територіальних одиниць.

Таку ж роль відігравало й „Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оно́го на одиннадцать уездов, именно: Новгородский Северский, Стародубовский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский и Суражский, с показанием, каких полков и сотен какия селения и в которой уезд ввойшли”. Рукопис зберігається у НДВР РДБ у Москві [234, арк. 92 – 128]. Обсяг пам’ятки становить 36 аркушів (60 сторінок рукописного тексту). Описи окремих повітів прошито та склеєно, а сам рукопис вміщено разом із аналогічними Описами Київського та Чернігівського намісництв у тверду картонну архівну теку. На титульній сторінці рукопису – паперова етикетка з архівним номером справи „1121”, під якою інша з написом „Московского Публичного и Румянцевскаго Музеев № 1121”. Текст написано розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст. дев’ятьма почерками. Цей список завірили кілька осіб: арк. 92-

99 зв., 104-111 зв. – сотенний отаман І. Павелков, арк. 100-102 – канцелярист О. Федоренков, арк. 112-128 – сотенний отаман Г. Жураковський. Зроблені ними виправлення написано або поверх старого тексту, який інколи витерто, або у вигляді доповнень між рядками.

Рукопис має дві пагінації – діловодну (проставлену водночас з його укладенням окремо для Опису Новгород-Сіверського намісництва зверху у правій частині аркушів) та архівну (наскрізну для Описів Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, проставлену олівцем у верхньому куті праворуч). Текст по окремих повітах розташовано з двох боків аркушів, інколи трапляються чисті сторінки (коли закінчено опис окремого повіту) або аркуші (арк. 97-97 зв., 102 зв.-103 зв., 116 зв.-117 зв., 123 зв., 125 зв., 128 зв.). Заповнення аркушів різне (в залежності від почерку), але в основному щільне, текст, ймовірно з метою економії паперу, розміщено у двох вертикальних колонках.

Цей Опис являє собою перелік населених пунктів Новгород-Сіверського намісництва, розташованих відповідно до нового адміністративно-територіального поділу по повітах із зазначенням, до яких полків та сотень вони належали раніше. Опис було укладено згідно з наказом Другої Малоросійської колегії від 21 листопада 1781 р., щоб проінформувати органи влади на місцях (полкові канцелярії, предводителів дворянства, сотенні правління тощо) про зміни, спричинені реформою [18, арк. 2 зв., 42].

Певне уявлення про характер вміщеної в Опису інформації може дати наведений нижче уривок з опису Новгород-Сіверського повіту: „Уезда Новгородского Северского. Полку Стародубовского: город Новгородок Северский, Слободка Подмонастырская, село Камень, село Чулатов, деревня Дробишев, деревня Артевичи, деревня Ехново, село Гарбов, село Горки, село Дегтяревка, село Кудлаевка, село Игнатовка Футори той сотни: 1^й. войскового товарища Лавриненка, 2^й. Вгонской бунчукового товарища Тамиловского, 3^й. бунчукового товарища Рачинского, 4^й. Его сиятельства графа Разумовского, 5^й. бунчукового товарища Тамиловского, 6^й. полковника

Лобысевича, 7^й. Гамалеевского монастыря, 8^й. Лаврененковой монастыря Новгородского” [234, арк. 92].

Таким чином, цей Опис має суто довідково-інформаційне значення і може використовуватися дослідниками для полегшення роботи над об’ємним Описом Новгород-Сіверського намісництва, упорядкованим впродовж 1779 – 1781 рр. Водночас використання Опису 1779 – 1781 рр. у комплексі зі статистичним зведенням у формі таблиці дає змогу схарактеризувати соціально-демографічну ситуацію на Лівобережній Україні в останній чверті XVIII ст.

Опис 1779 – 1781 рр. містить відомості щодо маєтностей представників дворянських та старшинських родів на території Новгород-Сіверського намісництва. У пам’ятці наведено дані щодо їхніх будинків, причому вказано не тільки місцезнаходження, але й кількість „покоїв”. Крім того, зазначено, скільки промислових підприємств, дворів та хат залежних селян і підсусідків перебувало у власності представників привілейованих верств населення. Так, згідно з даними Опису, найбільші маєтності на території намісництва мав останній гетьман України К. Розумовський. Під час проведення опису лише на території Новгород-Сіверського повіту йому належало 646 дворів та 32 бездвірні хати з селянами, які мешкали в них. Найбільшу кількість селян він мав у своєму маєтку в Батурині (210 дворів, у яких було 257 хат) [252, с. 410]. Загалом, за даними ревізії 1782 р. у Новгород-Сіверському намісництві він володів 74177 „душами” селян [365].

Опис дає змогу простежити чисельність та матеріальне становище окремих представників генеральної, полкової та сотенної старшини. Так, у ньому наведено дані про маєтності генерального судді С. Дергуна [252, с. 437 – 438, 442, 452, 470 – 471, 477], стародубського полковника Я. Завадовського [252, с. 69, 70, 99, 139, 200] та багатьох представників полкової адміністрації – обозних, суддів, писарів, осавулів та хорунжих. Загалом, усі вони належали до місцевої козацької еліти і, крім рангових, мали маєтки на правах особистої власності [477, с. 75 – 78].

Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. дозволяє скласти уявлення про матеріальне становище сотенної старшини напередодні скасування полкового устрою. Сотники, які здійснювали адміністративне і військове керівництво сотнею, були досить впливовими та заможними особами, що володіли землями і залежними селянами. Наприклад, глухівський сотник Славський мав 3 будинки та близько 40 підданих [252, с. 437 – 438]. Водночас решта представників сотенної адміністрації у майновому відношенні мало чим відрізнялась від звичайних козаків. Зокрема, сотенний отаман Дашенко мав лише невеликий дерев'яний будинок [252, с. 89], сотенний осавул Філонович, крім будинку, мав одного бездвірного підданого [252, с. 363], сотенний хорунжий Ковтун мав хутір з двома підсусідськими хатами [252, с. 351] тощо.

Крім того, в Опису наведено відомості про чисельність та майнове становище особливої групи козацької старшини – бунчукових, військових та значкових товаришів. Опис свідчить, що в останній чверті XVIII ст. вони зосередили в своїх руках досить значні маєтності. Наприклад, бунчуковий товариш П. Губчиць, що мешкав у селі Балики, володів також будинком у Новгороді-Сіверському, 59 дворами залежних селян, млином та винокурнею [252, с. 187, 2, 13]. Загалом, в Опису Новгород-Сіверського намісництва згадуються прізвища понад 50 бунчукових товаришів. Досить значний прошарок козацької старшини на території Новгород-Сіверського намісництва становили військові товариші (за даними Опису, їх налічувалося понад 100). За економічним становищем вони були неоднорідною групою: частина з них володіла численними маєтностями, в той час як інші мали лише незначну кількість залежних селян [252, с. 516, 74].

Значкові товариші становили перехідну ланку між заможним козацтвом і козацькою старшиною. На території Новгород-Сіверського намісництва, за матеріалами Опису, їх налічувалося близько 120. Вони, як правило, мали невелику кількість землі та залежних селян. Зокрема,

значковий товариш Г. Базилевич мав 4 двори підданих, у яких було 5 хат [252, с. 318].

Загалом, за даними Опису, більшість представників козацької старшини активно займалася промислами і торгівлею. На території Новгород-Сіверського намісництва вони володіли млинами, винокурнями, руднями та гутами.

Опис свідчить, що козацька старшина нерівномірно розподілялася по повітах намісництва. Найбільше представників козацької старшини мешкало у Стародубському, Коропському і Глухівському повітах, що було зумовлено їх значущістю у політичному житті Лівобережної України. Порівняно невелика кількість представників козацької старшини мешкала на території Суразького та Новоміського повітів.

Серед представників привілейованих прошарків населення в Опису окремо зазначено кількість священиків, причетників та дяків. Загалом, на території новоутвореного намісництва мешкало близько 670 священиків, які зазвичай володіли землею і кількома підданими чи підсусідками, й понад 700 представників нижчого духовенства.

Опис містить інформацію про монастирі та монастирське землеволодіння. Про найбільший у регіоні Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, зокрема, зазначено, що він знаходиться на схід від міста „на гористом месте, с одной стороны от пахотного поля, а с другой над лугом и рекою Десною”. Описано його забудову (2 кам’яні та одна дерев’яна церква і кам’яні келії), зафіксовано наявність Підмонастирської слобідки, де мешкали монастирські піддані й служителі [252, с. 5]. За подібною схемою описано й інші монастирі намісництва (Рувимо-Сосницький, Крупицький Батуринський тощо) [252, с. 317, 412].

В Опису Новгород-Сіверського намісництва наведено статистичні матеріали про кількість дворів і хат окремих категорій інших станів – козаків, міщан, селян тощо. Зокрема, за даними пам’ятки, чисельність виборних козаків, що мали нести військову службу власним коштом, але

натомість звільнялися від державних податків, становила відносно незначний відсоток населення – 9,6 % (5,5 тисяч дворів, у яких знаходилося понад 9 тисяч хат).

Більш поширеною соціальною групою, ніж виборні козаки, у Новгород-Сіверському намісництві, як і скрізь на Лівобережній Україні, були підпомічники, до яких відносилися або бідні козаки, що не мали земелі, промислів та угідь, або заможні виборні козаки, які отримували дозвіл від органів влади виставляти за власний рахунок на військову службу інших осіб. У Новгород-Сіверському намісництві, за матеріалами Опису, налічувалося близько 16 тисяч дворів підпомічників, в яких було зафіксовано понад 20 тисяч хат.

Матеріали Опису дозволяють схарактеризувати козацьке господарство. Зокрема, певний інтерес становить інформація про козацькі хутори. Наприклад, виборні козаки Антон та Іван Горбані мали при своєму хуторі „винокуренной завод, в коем в одно зимное время цедится вино наемными людьми из своего хлеба, а леса покупного в Батурине; имеется здесь и пчельной небольшой завод, из коего воск и мед продают в Батурин” [252, с. 413].

В Опису зафіксовано наявність досить нечисленного натовді прошарку населення – стрільців та бобровників, які займалися полюванням та ловлею бобрів для потреб царського двору, а за своїми правами і привілеями наближалися до козацької верстви [469, с. 1 – 25].

Опис містить статистичні дані про чисельність різних категорій підсусідків – поміщицьких, монастирських, козацьких, посполитських та міщанських.

Слід зауважити, що в Опису у формі таблиці відомості про цю категорію населення подано у графі під назвою: „посполитых владельческих, разночинческих и козачьих подсосудков” [83, арк. 1]. Це свідчить про те, що наприкінці XVIII ст. підсусідки були фактично зрівняні з посполитими з тією різницею, що, на відміну від останніх, вони, як правило, не мали власних

дворів та землі, що створювало сприятливі умови для їх закріпачення. Певні ознаки окремої групи зберігали лише козацькі підсусідки, які часто відбували державні повинності.

Найчисленнішою верствою населення в регіоні були селяни. За даними Опису, у третій чверті XVIII ст. на цих теренах майже не залишилося особисто вільних селян, які знаходилися б у віданні Військового скарбу та перебували під юрисдикцією місцевої старшинської адміністрації. Загальна кількість хат підданих становила понад 54 тисячі, з яких майже 43,5 тисячі (80,4 відсотки) перебували у власності козацької старшини та російського дворянства. Близько 8 тисяч селянських хат належало монастирям. Загальна кількість хат підданих царської родини, що мешкали на території намісництва у дев'яти його повітах, крім Суразького та Новоміського, за даними Опису, становила близько 2,5 тисяч.

Матеріали Опису свідчать, що на землях Новгород-Сіверського намісництва продовжували існувати ратушні та магістратські селяни, які юридично не належали приватній особі і, як правило, залучалися до загальних „посполитських поборів”, а також до відробітків, виконуючи їх на користь ратуші чи магістрату. Кількість таких селян була значною лише на території Новгород-Сіверського повіту – 1650 дворів, у яких була 1951 хата, та 68 бездвірних хат. В інших повітах ратушних підданих було обмаль і мешкали вони зазвичай у передмістях та поблизу міст.

Пам'ятка дає можливість схарактеризувати чисельність та господарське життя міщан, які були домовласниками, займалися дрібною торгівлею, ремеслами чи різними промислами. Значний інтерес становить інформація про міщан, які мешкали у розкольніцьких слободах Суразького та Новоміського повітів.

Окремо в Опису виділено досить нечисленну категорію різночинців, що складалася головним чином з нижчих військових чинів у відставці, а також з канцелярських служителів [309, с. 114].

Опис Новгород-Сіверського намісництва містить докладні відомості про господарське життя Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст. Значну увагу приділено землеробству, яке посідало чільне місце в економіці Лівобережної України. В Опису зазначено основні зернові та технічні культури, що вирощувалися у Новгород-Сіверському намісництві, схарактеризовано способи обробітку землі, вказано ринки збуту сільськогосподарської продукції. Наприклад, в опису хутора майора Неплюєва та бунчукового товариша Д. Кандиби Конотопського повіту зазначено, що місцеве населення отримувало прибутки від „упражнения в земледелии, от коего приобретенное произростение яко то: рожь, гречиху и протчое иное, употребив на свою пользу, последнее отвозят для продажи в город Глухов, местечко Короп и на торги в Конотоп” [252, с. 496].

Вміщені у Опису матеріали дають можливість не тільки встановити перелік провідних сільськогосподарських культур, але й з'ясувати спеціалізацію окремих районів. Так, хоча у Новгород-Сіверському намісництві найбільш культивувалося жито, серед зернових культур в окремих місцевостях переважали гречка [252, с. 496], овес [252, с. 226] тощо.

Серед технічних культур, за даними Опису, найбільш поширеними були коноплі – у Стародубському, Погарському, Новгород-Сіверському, Суразькому та Новоміському повітах, а також тютюн – у Сосницькому та Конотопському повітах. При цьому упорядники не тільки фіксували, яку технічну культуру вирощували у тому чи іншому населеному пункті, але й зазначали способи її подальшої переробки. Зокрема, мешканці села Бобки Стародубського повіту „упражняются в обзаведении пеньки, которую продают приезжающим с раскольничих слобод купцам, а оставшееся семя конопляное на торгах в местечке Рожке и городе Стародубе” [252, с. 280]. Розкольники слободи Єліонка „с конопляного же семя сами выщеживают олей, которого выходит до 4000 ведер и сию развозят для продажи” [252, с. 19].

Упорядники Опису фіксували випадки, коли мешканці того чи іншого населеного пункту займалися товарним городництвом та садівництвом. У такому разі вони не тільки зазначали види вирощуваних овочів та фруктів, але й ринки збуту [252, с. 231, 382, 405].

Певний інтерес становить вміщена в Опису інформація щодо стану тваринництва та птахівництва. Зокрема, упорядники зазначали наявні у намісництві „заводи” по виведенню племінних порід великої рогатої худоби, коней, овець [252, с. 502, 527], фіксували місцезнаходження пташників [252, с. 18], вказували на надходження відповідної продукції на місцеві торги та ярмарки [252, с. 295].

Значну увагу в Опису приділено промислам, зокрема бортництву та пасічництву, збиранню грибів, рибальству та полюванню. Так, упорядники підраховували кількість бортних дерев та пасік у кожному населеному пункті окремо. Наприклад, у селі Завод Корецького бортних дерев було близько тисячі [252, с. 233], а у селі Ущерп'є Суразького повіту – понад п'ять тисяч [252, с. 214]. Загалом, за даними Опису, бортництво було найбільш поширеним у Суразькому, Новоміському та Сосницькому повітах, а пасічництво – у Глухівському повіті.

У випадках, коли населення отримувало прибутки від рибальства, упорядники Опису обов'язково це фіксували. Зокрема, у селі Стара Рудня Суразького повіту „упражняются обиватели... в хлебопашестве только для своего пропитания, прибыль же получают от уловливаемой в реке Ипуть небольшими суднами, сетями и ятерами рыбы, продают оную в слободе Зибкой” [252, с. 213]. Інформація щодо полювання і збирання грибів має аналогічний характер. При описуванні населених пунктів окремо вказувалося, що їхні мешканці займаються цими видами промислів. Крім того, зазначалося, на яких саме тварин вони полювали (на лисиць, зайців, куниць та вовків) [252, с. 233] та які види грибів були поширені у навколишніх лісах (білі гриби, рижики тощо) [252, с. 233, 244].

В Опису вміщено значний комплекс відомостей щодо промислів. Зокрема, зазначено кількість підприємств, часом описано принципи їх роботи та виробничі будівлі, вказано обсяги та якість вироблюваної продукції, прибутки власника і заробітну платню найманих робітників [491, с. 65 – 68]. Загалом, в Опису 1779 – 1781 рр. згадуються 205 гуралень, 49 рудень, 24 гути та інші підприємства намісництва – 13 по виготовленню олії та прядива, 16 вапняних та 5 цегельних, 6 шкіряних, 1 машинобудівне, 1 суконне, 1 поташне, 1 паперову фабрику, 1 парусиновий завод, 4 лісопилльні, 9 воскобоєнь, а також численні миловарні, що існували майже в кожному місті чи містечку. Так, досить потужним на той час підприємством була парусинова мануфактура П. Рум'янцева у селі Драглівка Новоміського повіту. Вона розміщала в семи цегельних корпусах, один з яких був двоповерховим на тринадцять кімнат. Ці корпуси мали різне призначення: „один же корпус для склади полотна, а другой где чосна перечосивается, особо ж того желиовня, сушня з большою избою, миларня и амбар для склади белой нитяной пряжи” [252, с. 293]. На цій мануфактурі працювало сімдесят станків, які обслуговувало двісті сімдесят найманих робітників. Їхньою працею керував майстер з Росії, який щорічно отримував 84 карбованці зарплатні. За рік вони виробляли 800 кусків парусини (кожен завдовжки дорівнював 50 аршинам, а завширшки становив 1 аршин), що давало 6000 карбованців прибутку [252, с. 293].

Опис 1779 – 1781 рр. дає можливість з'ясувати стан ремісничого виробництва в останній чверті XVIII ст. У ньому, зокрема, підраховано наявні у містах та містечках цехи, зазначено кількість ремісників [252, с. 3, 38, 107, 320, 438]. Крім того, упорядники звернули увагу на сільські промисли – бондарство, виготовлення коліс, діжок, посуду, дьогтю тощо [252, с. 39, 152, 155, 212, 173]. Особливо детальну інформацію вміщено у тих випадках, коли вироби місцевих майстрів відрізнялися високою якістю і користувалися значним попитом на ринках. Наприклад, докладно описано виробництво мешканцями слободи Злинка Новоміського повіту кліщів,

„к которым тут имеются нарочито искусные мастера и глаже и белее кроме в сей деревни не каких мест не бывает, и таковых мастеров находится по более 10 человек” [252, с. 281]. Ці майстри виготовляли щорічно понад 10 тисяч кліщів, які вивозилися на продаж до Санкт-Петербургу, Москви, Риги та інших міст Російської імперії.

Значна увага в Опису приділена торгівлі – зазначено кількість крамниць, торгів, ярмарків, час і місце їх проведення, наведено перелік товарів, а подекуди і ціни на них. Наприклад, на ярмарки у слободу Воронок Стародубського повіту, що проходили тричі на рік, із Стародуба, Семенівки, слобід Климової, Лужок приїздили вести торгівлю „мелочным товаром, кожами вычиненными и разного рода зверыными, медом, воском, железом, рыбою, солью и дегтем, а из околичных сел с хлебом, пенькою, дровами и овощами” [252, с. 91]. На ярмарки у слободу Зибку Новоміського повіту, що відбувалися чотири рази на рік, збиралися купці із Стародуба, Ніжина, слободи Климової та інших розкольніцьких слобід „з сукнами, с красним и мелочным товаром, з железом, кожами, красною рыбою; с Кременчуга, Елисавета з солью, з Рилска, Орла, Михайловки и из полков Нежинского, Прилуцкого, Переяславского разного рода с хлебом, с околичных сел малое количество нагонивают скота. Главной сих обывателей торг пенькою, конопляным маслом, милом, кожами” [252, с. 295] тощо. Провідними торговельними центрами новоутвореного намісництва були Батурин, Глухів, Кролевець, Сосниця, Новгород-Сіверський, Константиївка, слободи Воронок, Зибкая, Клишкі, Климова, села Нові Бобовищі, Клишки, де щорічно збиралося від трьох до п’яти великих ярмарків. У Опису зафіксовано 48 ярмарків у 17 населених пунктах Новгород-Сіверського намісництва щороку.

Загалом, за межі Новгород-Сіверського намісництва, за даними Опису, вивозили збіжжя, технічні культури (коноплі, тютюн), мед, горілку, шкіри, вовну тощо. У свою чергу сюди привозили хутра, взуття, керамічний, мідний, олов’яний посуд, бакалійні вироби, вино, тканину, зброю.

Подібно до ярмарків описано торги, що збиралися щотижня чи навіть двічі на тиждень майже у всіх містах, містечках та розкольніцьких слободах [252, с. 38, 108], а також крамниці, відкриті у багатьох населених пунктах [252, с. 38, 396, 411, 440]. Зокрема, у Стародубі діяли такі крамниці: „з суконним, шолковым, пушным и другим красным и мелочным товаром 65, в том числе каменная 1; з железом 11, з милом, восковыми свечами, пряниками и медом 9; соляных будок, в которых и сало продается 26; мясницких 23; дегтярных 19; рыбных 13, римарских 3; бакалейных – 2; з разною овощою 6; з стеклом будок 4, лавок пустых 12; да таких, кои нанимаются во время ярмарков, 10; шалашей 2; шоп, где продается ржаной и пшеничной печеной хлеб, выделанные кожи и сапоги, 3” [252, с. 38]. За аналогічною схемою описано й крамниці у інших населених пунктах, хоча їх загальна кількість зазначено не завжди [252, с. 396, 411, 440].

Певний інтерес становлять наведені в Опису дані про склад купецтва та його капітали. Так, купці міста Стародуб мали капітали від п’ятисот до двадцяти тисяч карбованців [252, с. 38], купці міста Глухів – від двох до п’ятдесяти тисяч карбованців [252, с. 440] тощо.

Значну цінність становлять вміщені в Опису матеріали щодо забудови міст та містечок Новгород-Сіверського намісництва. Опис кожного міста починається з відомостей щодо його місцезнаходження, відстані до найближчих (або найбільш значущих) населених пунктів, укріплень, кам’яних та дерев’яних будівель. Ці матеріали дають змогу відтворити топографію стародавніх міст, з’ясувати вуличну мережу, дізнатися про археологічні старожитності. Так, в опису Новгорода-Сіверського згадується „на самом гор возвышении ... крепость, кою окружающий земляной вал от древности в инних местах едва приметен; там же замок земляной” [252, с. 1].

Інколи упорядники Опису відступали від сухої констатації фактів, загалом притаманної цій пам’ятці, висловлювали своє захоплення тією чи іншою місцевістю. Зокрема, вони зазначили, що Спасо-Преображенський

монастир, який знаходився у східній частині міста, „придаєт ему (Новгороду-Сіверському). – Авт.) немалое украшение” [252, с. 1]. Крім того, в Опису зазначено наявність у Стародубі земляних укріплень, „стены которых от древности во многих местах поразваливались” [252, с. 35] тощо.

На відміну від пізніших описів Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр., в Опису 1779 – 1781 рр. майже відсутні історичні екскурси та матеріали щодо традицій і звичаїв місцевої людності [240, с. 150 – 156; 215, арк. 1 – 32]. Це було зумовлено конкретною метою, що стояла перед упорядниками – збирання та систематизація інформації для підготовки до запровадження нового адміністративно-територіального устрою. Тому в Опису подано лише деякі історичні відомості, що стосувалися міського самоврядування. Так, „знатний и старинный город” Новгород-Сіверській знаходився під юрисдикцією магістрату згідно з привілеями „от королей польских и великих князей литовских, и всевисочайших грамотах всероссийских государей, кои все во время бывшего пожара погорели”, а тому були підтверджені у 1752 р. К. Розумовським [252, с. 1]. У сотенному місті Погар („в древние времена ... Радогость”) магістрат було запроваджено грамотою царя Олексія Михайловича „и по універсалам гетманским” [252, с. 106]. Подібні відомості вміщено і в описах інших міст Новгород-Сіверського намісництва.

Таким чином, Опис Новгород-Сіверського намісництва є цінним історичним джерелом, що має значний інформаційний потенціал і дозволяє з’ясувати соціально-економічне становище Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст. Вміщені у пам’ятці відомості дозволяють на прикладі Новгород-Сіверського намісництва реконструювати соціальну модель українського суспільства напередодні остаточної ліквідації автономного устрою Гетьманщини та запровадження реформ, що мали на меті ліквідацію оригінального суспільного устрою Лівобережної України, nobilitацію старшини та закріпачення селянства.

Матеріали Опису докладно висвітлюють стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів, особливості забудови міст Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст.

Дослідники зверталися до багатого фактичного матеріалу, вміщеного в Опису Новгород-Сіверського намісництва, для вирішення конкретних історичних проблем. Зокрема, О. Лазаревський, який виявив та намагався запровадити до наукового обігу Опис Новгород-Сіверського намісництва, використовував його дані при підготовці праці „Описание Старой Малороссии” для характеристики Стародубського полку [403, с. XIII]. Один з послідовників О. Лазаревського, П. Федоренко, який оприлюднив Опис [252], використовував вміщені у ньому статистичні відомості при дослідженні окремих проблем історії Лівобережної України, зокрема, монастирського господарства та залізрудних промислів [527, с. 1 – 35; 528, с. 103 – 170; 529, с. 27 – 47; 530]. У контексті історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. Описом Новгород-Сіверського намісництва скористався А. Перковський [448, с. 121 – 132]. В. Панашенко звернулася до статистичних матеріалів Опису при розгляді проблеми соціальної диференціації українського суспільства у XVIII ст. [444, с. 65]. Відомості щодо соціально-економічного розвитку, вміщені в Опису, привернули увагу А. Путро [477, с. 22, 28, 41, 62] та Т. Балабушевич [277, с. 59]. Як джерело з історії адміністративно-територіального устрою України Опис Новгород-Сіверського намісництва розглядали, зокрема, І. Бондаренко [296, с. 136] та Ю. Пінчук [468, с. 147]. Не залишив поза увагою Опис В. Кулаковський у дослідженнях з історії міст Лівобережної України у XVIII ст. [398, с. 64, 66]. Фактичний матеріал Опису, що стосується промислів і сільського господарства, було використано С. Білоконем у цікавій студії з історії садівництва Північного Лівобережжя [281, с. 69 – 70].

Але, як слушно зауважив В. Пірко, використання дослідниками вміщених у Опису 1779 – 1781 рр. даних „ускладнюється через відсутність узагальнень в межах повіту та намісництва в цілому” [461, с. 94]. Проте

наявна в Опису інформація соціально-економічного характеру має високий ступінь достовірності та репрезентативності, що свідчить про доцільність і необхідність його використання разом із комплексом інших джерел для дослідження проблем вітчизняної історії.

Отже, наведені в описах 1779 – 1781 рр. відомості щодо природно-кліматичних умов, соціально-економічного розвитку краю, адміністративно-територіальних перетворень мають значний інформаційний потенціал і в комплексі з іншими джерелами дозволяють дослідити історію Чернігово-Сіверщини в останній чверті XVIII ст., що робить їх першорядним джерелом з історії Лівобережної України.

РОЗДІЛ 3

ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА СЕРЕДИНИ 1780-х рр.

3.1. Історія підготовки топографічних описів середини 1780-х рр.

Протягом 1777 – 1783 рр. у безпосередньому зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи було здійснено перший етап обстеження земель Російської імперії. Але розбіжності у структурі викладу матеріалу ускладнювали використання описів, а характер вміщених у них відомостей не повністю задовольняв інформаційні потреби уряду. Відтак, 15 березня 1783 р. було оприлюднено постанову Сенату „Про укладання генеральних атласів на розмежовані губернії”, яка передбачала підготовку нового покоління описів [257, с. 883]. Втім, розраховувати на її негайне виконання не доводилось, адже у багатьох намісництвах Російської імперії, зокрема на Лівобережній Україні, генеральне межування ще не розпочиналось.

М. Рубінштейн встановив, що уряд ініціював новий етап топографічного обстеження Російської імперії з метою підготовки єдиного опису країни [486, с. 66]. Очолити комісію по збиранню топографічних описів усіх губерній і намісництв було доручено секретарю Кабінету Катерини II, одному з перших членів Академії наук і мистецтв П. Соймонову, який пояснив поставлене перед ним завдання у листі виконуючому обов'язки Воронезького і Харківського генерал-губернатора В. Черткову від 26 лютого 1784 р.: „Ея Императорское Величество высочайше указать мне соизволила сочинить для собственнаго Ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточнаго сведения иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов” [175, арк. 2].

Виходячи з безпосередніх завдань нового обстеження і з метою уніфікації описів, П. Соймонов розробив спеціальну програму, яка складалася з трьох частин: перша була присвячена опису намісництва в цілому (25 питань), у другій йшлося про опис міст (16 питань), третя стосувалася опису повітів (20 питань) [175, арк. 2 зв. – 10]. Оскільки цей документ мав офіційний характер і розсилався від імені „Кабінету її імператорської величності”, він увійшов до джерелознавчих студій під назвою „кабінетської” анкети [343, с. 73]. Програма П. Соймонова неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Так, М. Рубінштейн оприлюднив текст анкети, виявлений у фонді Військово-Ученого архіву у справі під назвою „План топографического описания Псковского наместничества”, датованій 1783 р. [486, с. 60 – 62]. Програму, якою керувався автор Опису Чернігівського намісництва О. Шафонський, видрукував Н. Дік [343, с. 122 – 125]. До речі, сам О. Шафонський, який вважав за потрібне дещо змінити послідовність викладу матеріалу та розширити коло питань офіційної програми, навів у своїй праці текст цієї анкети [263, с. XV – XXII]. Згідно сучасних вимог до публікації джерел дипломатичним методом текст програми П. Соймонова, надісланий до В. Черткова, нещодавно було опубліковано в археографічному збірнику „Описи Харківського намісництва” [250, с. 133 – 135]. Співставлення різновидів „кабінетської” анкети свідчить про відсутність суттєвих розбіжностей між її варіантами, надісланими до різних намісництв. Помічені відмінності з’явилися внаслідок помилок переписувачів („городские укрепления” замість „городского управления”, „деревни”, а не „деревья” в публікаціях М. Рубінштейна та Н. Діка) [486, с. 61 – 62; 343, с. 123, 125]. Поряд з тим, слід відзначити більш розгорнутий виклад питань другої частини анкети – „опису міст” у документі, наведеному у виданні „Описів Харківського намісництва”. Так, питання „12. Какими людьми город заселен”, вміщене у попередніх публікаціях, має тут розгорнуте пояснення: „нет ли между ими различия в исповедании веры и в чем именно то различие

состоит, которое их отделяет от православных церкви и сколько всех жителей в городе?” [250, с. 134]. Таким чином, остання едиція програми П. Соймонова цілком справедливо вважається найбільш повним її відтворенням [291, с. 101].

Урядова анкета охопила широке коло питань, спрямованих насамперед на з'ясування соціально-економічного стану губерній. Водночас впадає у вічі обмеженість історичної тематики (у першій частині програми, присвяченій загальній характеристиці намісництва, такі питання взагалі відсутні), що зумовлювалося специфічними потребами упорядників. Натомість особлива увага приділяється географічним та топографічним даним, що вказує на її зв'язок із завданнями картографування та проведенням Генерального межування [346, с. 141]. Практичне значення мають питання про шляхи сполучення, систему транспортних комунікацій, вдало виокремлено головні аспекти розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі. Поряд з тим, у „кабінетській” анкеті було запропоновано питання на тематику, яка доти залишалася поза увагою упорядників топографічних описів, зокрема, Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. Так, при описуванні міст слід було зазначити час та обставини їх виникнення, простежити зміни їхнього статусу, вказати час пожалування та зовнішній вигляд гербів. Звертаючи увагу на чисельність та соціальний склад населення, анкета містила питання і щодо національного складу мешканців окремих повітів, їхнього віросповідання, побуту та звичаїв. Пропонувалося зібрати легенди й перекази, зазначити урочища, відомі у зв'язку з історичними подіями, навести відомості з історії монастирів. В анкеті йшлося про особливості містобудування, походження топонімів тощо. Загалом, програма П. Соймонова зумовила появу особливої групи топографічних описів, що відрізнялися значною деталізацією, конкретністю наведених відомостей та цінними статистичними матеріалами.

П. Соймонов у березні 1784 р. розіслав анкету разом із розпорядженням про створення топографічних описів усім генерал-

губернаторам і, зокрема, П. Рум'янцеву [370, с. 83], який дав відповідні вказівки губернаторам. У Новгород-Сіверському намісництві 18 березня 1784 р. посаду губернатора замість померлого І. Журмана обійняв колишній казанський губернатор І. Бібіков [128, арк. 41 зв.; 148, арк. 86, 127; 168, арк. 91; 174, арк. 170 зв.]. Йому було доручено „возложить собрание сих известий ... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретших с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили, а всем городовым магистратам, земским исправникам и городничим, дабы они в подании надобных известий пособствовали, а землемеры, кои все часть положения своего уезда знать должны, тоже со своей стороны пособствовали” [211, арк. 35]. 9 квітня 1784 р. І. Бібіков рапортував П. Рум'янцеву: „Вашего сиятельства повеление от 3 апреля о сочинении мне топографического описания всему здешнему наместничеству на собственное Ея Императорскаго Величества употребление 7 числа получил и нечто из приложенного плана. Что можно будет, без дальнейших справок требуемое уведомлению, как скоро успею, Вашему Сиятельству поднесу. А и во всем пространстве требуемого приложу крайнее и усиленное мое старание, чтоб выполнить достаточным описанием” [155, арк. 7].

Дослідники виділяють два шляхи підготовки топографічних описів – авторський та офіційний. Так, І. Катаєв, який досліджував методiku упорядкування описів, дійшов висновку, що у тому разі, коли у намісництві знаходились здібні та досвідчені фахівці, губернатори зазвичай доручали їм цю роботу. У такому випадку, на думку дослідника, автори описів не задовольнялися формальними відповідями на питання програми П. Соймонова, а здійснювали докладний розгляд кожного пункту анкети із залученням широкого кола джерел. Тому у авторській групі пам'яток досить докладно впорядковано історичну частину описів [370, с. 4 – 85]. До авторських описів слід віднести, зокрема, працю О. Шафонського

„Черниговского наместничества топографическое описание”, „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” А. Пригари, Топографічний опис Курського намісництва І. Бошилова тощо.

Натомість більшість описів позначена суто канцелярським підходом до їх упорядкування. У таких випадках робота відбувалася під безпосереднім наглядом та керівництвом губернаторів і не виходила за межі збирання довідок від представників місцевої адміністрації та зведення їх у єдиний текст у канцелярії губернатора. Тому група описів, підготовлених у такий спосіб, являє собою стислі відповіді на питання „кабінетської” анкети і відрізняється сухим викладом відомостей. До цієї групи І. Катаєв відносив, зокрема, топографічні описи Харківського, Воронежського та Київського намісництв [370, с. 84] .

Архівні джерела, які висвітлюють перебіг роботи по підготовці топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва згідно з програмою П. Соймонова, дають підстави стверджувати, що губернатор І. Бібіков зупинився на авторському варіанті описування краю. Проведення необхідної роботи по створенню топографічного опису було доручено досвідченим службовцям – губерньському стряпчому І. Лишню, прокурору верхньої розправи І. Халанському та протоколісту дворянської опіки Т. Калинському [149, арк. 1]. Про неабиякий життєвий та службовий досвід цих осіб свідчать їхні послужні списки, що зберігаються у ЦДІАК України [53, арк. 28 зв.; 100, 62 зв.; 157, арк. 22; 160, арк. 6 зв. – 7, 24 зв. – 25].

Так, один з упорядників опису – Т. Калинський – належав до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів 1780 – 1790 рр., члени якого були прихильниками ідеї відновлення Гетьманщини і повернення політичних прав українському шляхетству [417, с. 58 – 71]. Він походив з шляхетської верстви і народився у 1753 р. в родині оршанського возного Василя Овсійовича [423, с. 77 – 78; 185, арк. 530 зв.]. Офіційна генеалогія роду Калинських розпочинається з XVI ст. [412, с. 66], причому у родоводах окремо відзначали діда Тимофія Васильовича шляхтича Овсія Кириловича,

що перебував на російській службі у таємних справах при генерал-фельдмаршалі Б. Шереметьєві й залишив у Польщі свій маєток, замість якого у 1708 р. був „пожалован землями” [282, с. 451]. Нащадок старовинного роду, Т. Калинський здобув освіту у Києво-Могилянській академії, зв’язки з якою, до речі, підтримував і в подальші роки. Про це свідчить, зокрема, припис на примірнику „Оди” на прибуття Катерини II до Києва, піднесеної від Києво-Могилянської академії імператриці, який було подаровано Т. Калинському особисто ректором архімандритом Варлаамом Мисловським „в знак ... дружбы и усердия” 20 травня 1787 р. [205, арк. 98]. Згідно з формулярним списком 1784 р., у 1771 р. Т. Калинський вступив на службу, яку розпочав у Стародубській полковій канцелярії, „а по увольнении от оной был Новороссийской губернии в Новомиргородской пограничной таможи с 776го августа 1го канцеляристом, с 777го в Архенгельской пограничной заставе в унтерцольнерской должности, с 778го ноября 12го в штате Новороссийской губернской канцелярии, где произведен губернским регистратором, 1779го года сентября 19го отправлен в округ Цыбулевской в должность смотрительскую, а за увольнением от оной декабря 23го 780 году был при штате оной губернской канцелярии 1781 году марта по 10^е” [100, арк. 66]. 18 серпня 1782 р. Т. Калинський звернувся до Новгород-Сіверського намісницького правління з проханням прийняти його на службу [40, арк. 1 – 3]. Відтоді життя і діяльність Т. Калинського були тісно пов’язані з Новгородом-Сіверським. З 1783 р. він працював протоколістом Новгород-Сіверської дворянської опіки, у 1784 р. отримав чин колезького протоколіста [167, арк. 19 – 19 зв.]. Одружившись з донькою значкового товариша Іллі Таміловського Ганною, він поріднився з місцевими козацько-старшинськими фаміліями [185, арк. 530 зв.].

Цікаво, що Т. Калинський досить добре малював і у 1782 р. був залучений до підготовки проекту гербів Новгорода-Сіверського та повітових міст намісництва [154, арк. 13]. Крім того, ще у 20-х рр. XX ст. у рукописному відділі бібліотеки Харківського університету, як додаток до

рукопису О. Шафонського „Записки о Малой России”, зберігалися копії зображень „малороссиян разных сословий”, виконані Т. Калинським на склі [177, арк. 3]. На думку М. Горбаня, оригінали цих малюнків, замовлені О. Шафонським, було опубліковано у додатку до праці О. Рігельмана „Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще” [319, с. 137; 283, с. V; 474, с. I].

Службова діяльність у полкових та намісницьких канцеляріях давала Т. Калинському можливість вивчати та широко використовувати історичні документи та архівні матеріали. За свідченням М. Горбаня, Т. Калинському належало ґрунтовне зібрання матеріалів з історії України, частина яких і понині зберігається у Відділі колекції рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна [319, с. 138]. Так, у збірнику, відомому під назвою „Книга о дворянах и старых малороссийских чинах”, вміщено іменні та сенатські накази і розпорядження, листи урядовців, що містять докази дворянських прав та привілеїв лівобережного українського шляхетства [202]. В „Книге о дворянах” вміщено також рукописні праці Т. Калинського „Мнение о Малороссийских чинах и о их преимуществах” 1805 р., „Примечание о малороссийских чиновниках” 1808 р. та листи до полтавського губернського предводителя дворянства М. Милорадовича, в яких, спираючись на широку джерельну базу (Литовські Статути, гетьманські договори з московським урядом, сенатські укази тощо) автор доводить права українського шляхетства [354, с. 15; 419, с. 18 – 21]. Численні копії документів, які дають уявлення про коло інтересів Т. Калинського, з його помітками на полях містить також „Сборник документов литературного и архивно-исторического содержания” [205]. Серед них – листи членів царської родини, маніфести, епітафії, вірші, оди, історичні твори.

До колекції Т. Калинського належали рукописний збірник „Права, привилегии, грамоты, указы о вольности малороссийской”, друковане „Постановление от его царского величества з Войском Запорожским” 1659 р., титульний аркуш якого виконано її власником, а також пам’ятка, відома як

„Збірка Якубовичей”, що містить одну з редакцій „Літопису Г. Грабянки”, копію якого, за припущенням В. Репринцевої, виготовив сам Т. Калинський [479, с. 15; 479, с. 55 – 58]. Як аматор української старовини, захисник інтересів місцевої еліти, Т. Калинський був широко відомий у дворянських колах [417, с. 64]. Тож цілком закономірним здається той факт, що саме йому, незважаючи на незначну посаду протоколіста, було доручено роботу по підготовці топографічного опису.

Серед осіб, близьких до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів, був ще один упорядник топографічного опису – І. Халанський, який згодом очолив новостворене Новгород-Сіверське головне народне училище, а потім і Новгород-Сіверську гімназію [526, с. 82]. І. Халанський народився у другій половині 1740-х рр. у селі Халані Курської губернії [417, с. 240]. Після здобуття освіти у 1774 р. він розпочав службу в Комерц-колегії канцеляристом, а 10 липня 1775 р. отримав ранг колезького регістратора [38, арк. 74 зв. – 76]. З 1778 р. І. Халанський перебував на військовій службі, яку розпочав прапорщиком Охтирського гусарського полку. З 1780 р. він займав посаду полкового квартирмейстера Українського гусарського полку, а у 1782 р. отримав звання капітана [53, арк. 28 зв.; 160, арк. 24 зв. – 25]. Але військова служба, ймовірно, не виправдала сподівань І. Халанського. Згідно з наказом Сенату від 12 січня 1784 р. його було призначено прокурором Новгород-Сіверської верхньої розправи в ранзі колезького асесора [169, арк. 8, 81]. Після відповідного наказу Новгород-Сіверського намісницького правління від 18 березня 1784 р. І. Халанський приступив до виконання своїх службових обов’язків [146, арк. 75; 148, арк. 126 зв.; 168, арк. 92]. Неабияка освіченість нового прокурора, котрий, на думку О. Оглоблина, закінчив Харківський колегіум [417, с. 240], його життєвий і службовий досвід та, ймовірно, природні здібності зумовили залучення І. Халанського до упорядкування топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва.

Третім з призначених укладачів опису був губернський „казенных дел” стряпчий І. Лишень. На відміну від Т. Калинського та І. Халанського, він

походив з Новгород-Сіверщини і мав спадкові маєтності у Суразькому повіті у селах Нивному та Стружанці (у першому з яких знаходилася його садиба) [157, арк. 22].

Син бунчукового товариша Андрія Тимофійовича, І. Лишень народився у 1752 р. [185, арк. 580 зв.]. Розпочавши службу в січні 1770 р. у Другій Малоросійській колегії, він вже у травні 1770 р. отримав чин канцеляриста [185, арк. 580 зв.]. Після звільнення з Другої Малоросійської колегії у червні 1774 р. І. Лишень до 1782 р. виконував різноманітні доручення Стародубської полкової канцелярії „на собственном своем содержании с рачением” [55, арк. 265]. У липні 1778 р. І. Лишень отримав чин бунчукового товариша, а після створення Новгород-Сіверського намісництва 30 січня 1782 р. був обраний „дворянством заседателем в земский суд”, де перебував до свого призначення губернським стряпчим 9 грудня 1782 р. [160, арк. 6 зв. – 7]. Вже під час роботи над топографічним описом у березні 1785 р. І. Лишень одержав чин колезького асесора [106, арк. 265; 427, с. 162], а у 1786 р. – надвірного радника [55, арк. 265 – 265 зв.].

На нашу думку, внесок трьох вищезгаданих упорядників у підготовку опису був неоднаковим. Так І. Лишень, обтяжений не лише службовими обов’язками, а й справами, пов’язаними з управлінням власними маєтностями (на той час він володів 269 душами селян) [39, арк. 223 зв. – 224], що змушувало його час від часу брати відпустки, з яких він, до речі, не завжди вчасно повертався [51, арк. 56; 60, арк. 2, 5, 8, 10; 104, арк. 445; 123, арк. 109], не мав достатньо часу і можливостей для відряджень з метою збирання матеріалів.

Упорядники опису не задовольнилися традиційним способом отримання відомостей від місцевих адміністративних установ, намагаючись розширити коло використаних джерел. З цією метою 19 червня 1784 р. І. Бібіков писав Чернігівському єпископу Феофілу, що в процесі роботи над топографічним описом „многие встречаются затруднения, пояснить которых, не имея верной истории, никак не можно, а потому и рассудил протоколиста

господина Калинского, яко сотруждающагося в исполнении высочайшего соизволения, отправитъ к Вашему Преосвященству, прося всепокорнейше дозволить ему в Вашей библиотеке сделать выписку о всем том, что нужно ему будет, а сверх того, милостивый мой Архипастырь, в дополнение недостатков наших, снабдить его Вашими сведениями”. Відповідно до прохання новгород-сіверського губернатора, як свідчить відповідь Феофіла, „коллегии училищной черниговской библиотеки всем книгам каталог к увидению господина протоколиста Калинского ... препоручен, а по оному и требуемые книги к нужным нотациям принадлежащие ему ж Калинскому доставлены” [208, арк. 2 – 3 зв.].

Згідно наказу П. Рум'янцева губернаторам щодо підготовки топографічних описів, надавати необхідні відомості мали, зокрема, магістрати [211, арк. 35]. Постановою Новгород-Сіверського губернського магістрату від 11 лютого 1785 р. було вирішено „касательно ж случающихся в сем магистрате по указным повелениям нужных описаний, то в оних с ведома секретарей обоих департаментов служителям вспомошествовать разделением труда вообще” [150, арк. 105].

До того ж, у 1785 р. магістрати та ратуші були задіяні у підготовці двох інших різновидів описів – „О состоянии городов” та „О состоянии посадов”, матеріали яких, ймовірно, мали бути використані упорядниками топографічного опису, але, за відсутності останнього, являють собою цілком самодостатні пам'ятки.

21 квітня 1785 р. Катерина II надала Жалувану грамоту містам [388, с. 182 – 183], друковані примірники якої Новгород-Сіверське намісницьке правління надіслало магістратам і ратушам разом із розпорядженням про підготовку відомостей „о состоянии городов, о числе жителей по званиям, о состоянии промыслов, торгов и упражнений мещанских, о фабриках, рукоделиях и ремеслах, и все ли оны и какое большою частию имеют упражнение для своего содержания и платежа узаконенных податей, и нет ли из них таких, которые никаких промыслов не имеют” [144, арк. 2 зв.]. Проте

магістрати та ратуші не поспішали з упорядкуванням відповідних відомостей, тому 11 липня 1785 р. намісницьке правління відправило до губернського магістрату наказ щодо термінового виконання попередніх розпоряджень, „для того во все городовие магистраты и ратуши послать указы и велеть с получения оних, тот час о вишеписанном виправясь, рапортовать сему магистрату в обстоятельстве магистратам по первой почте, а ратушам чрез нарочних” з погрозою в разі зволікання накласти штраф [144, арк. 2 зв.]. 14 липня 1785 р. цей наказ було отримано Новгород-Сіверським губернським магістратом, згідно з рішенням якого 16 липня відповідні вказівки надано міським магістратам та ратушам [144, арк. 18; 151, арк. 242 – 243 зв.]. До кінця липня вони надіслали необхідні дані. Оскільки чітких вказівок щодо форми подання інформації магістрати та ратуші не отримали, відомості надходили здебільшого у вигляді рапортів про виконання наказу, або у вигляді окремих „Описаний городов” чи „посадов” (Новгорода-Сіверського, Мглина, Нових Млинів). Отримані дані щодо міст та посадів у губернському магістраті було систематизовано та об’єднано в два документи – „Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северной губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оные промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оных нет” та „Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северной губернии посадов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оные промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых посадах имеются фабрики или оных нет” [144, арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.]. При цьому, як свідчить співставлення надісланих з місць матеріалів та упорядкованих в центрі „Ведомостей”, процес зведення розрізнених описів в єдиний текст був суто механічним і полягав у повному або частковому переписуванні їхнього змісту.

Один з двох виявлених списків Опису міст підписано губернським канцеляристом В. Жоравкою, який, ймовірно, і був його упорядником.

Натомість на рукопису Опису посадів та на другому списку Опису міст зазначено: „читал регистратор Яков Дуброва”, який, напевне, здійснив звірку копії з оригіналом.

31 липня 1785 р. підготовлені Описи було відправлено до Новгород-Сіверського намісницького правління [144, арк. 200], а також президенту Комерц-колегії О. Воронцову та сенатору О. Нарішкіну [144, арк. 48, 49, 50 – 51 зв.].

Крім надання потрібних для впорядкування топографічного опису матеріалів, один з канцеляристів губернського магістрату – О. Биков – також брав безпосередню участь у його підготовці. Син сотенного отамана, О. Биков народився у 1765 р., з 1776 р. був „приставлений до письмових справ” у Ямпольській канцелярії, у 1780 р. вступив на службу до Глухівського земського суду, через рік був прийнятий до канцелярії Малоросійської Генеральної артилерії, звідки у лютому 1782 р. перейшов до Новгород-Сіверського губернського магістрату [69, арк. 151 зв.; 100, арк. 6; 142, арк. 2 зв. – 3; 150, арк. 378 зв. – 379]. У січні 1783 р. О. Бикова було призначено на посаду колезького канцеляриста Новгород-Сіверського губернського магістрату [87, арк. 2 – 4 зв.].

Згідно з протоколом засідання намісницького правління від 13 січня 1785 р., І. Бібіков призначив О. Бикова „к переписки сочиняемого топографического описания здешней губернии, ... для того губернскому магистрату предписать считать оного канцеляриста Быкова при оной комиссии” [44, арк. 8; 149, арк. 1]. Таким чином, О. Бикову було доручено виконувати обов’язки переписувача, що включали в себе ведення канцелярських справ, пов’язаних з підготовкою опису, копіювання документів та, либонь, переписування підготовлених фрагментів тексту, оскільки, як свідчить лист П. Рум’янцева до П. Соймонова від 29 грудня 1786 р., на той час ще не було підготовлено остаточного варіанту опису [214, арк. 1]. У діловодній документації Новгород-Сіверського магістрату, що зберігається у ЦДІАК України, не зазначено, до якого часу О. Биков

перебував у складі комісії по підготовці топографічного опису, але вже у серпні 1785 р. він був звільнений з посади за власним бажанням у зв'язку із переходом на військову службу [107, арк. 202; 149, арк. 288; 150, арк. 377 зв. – 379 зв., 404].

Деякі матеріали, опрацьовані Т. Калинським під час роботи над топографічним описом Новгород-Сіверського намісництва, вийшли далеко за межі остаточного варіанту опису. Так, він упорядкував окреме „Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учененно 1785 года марта 12 дня” [192, арк. 1 – 6 зв.]. Опис укладено згідно з питаннями третьої частини програми П. Соймонова – „Описание уездов”.

Ймовірно, перу Т. Калинського належить ще одна цікава пам'ятка – „Краткая история о городе Стародубе, сочиненная в 1785-м годе” [216, арк. 1 – 6 зв.]. Поява цієї праці, написаної на основі широкого кола джерел, вірогідно, була зумовлена 8-м і 9-м питаннями другої частини програми П. Соймонова, що передбачали отримання інформації з історії міст: „о его начале, кем, когда на какой случай построен, и какими людьми с первоначалия был заселен”, „под чьим владением был, кем и как в течение времени управляем, и каким переменам был подвержен” [175, арк. 6 зв.]. Рукопис позбавлений будь-яких натяків на автора, але, за цілком правдоподібним припущенням О. Коваленка та І. Петrenchенко, ним був Т. Калинський [384, с. 162], який цікавився історією Сіверщини і саме в той час займався збиранням матеріалів для опису намісництва.

Відтак, протягом 1784 – 1786 рр. у Новгороді-Сіверському було проведено значну роботу по обстеженню намісництва з метою упорядкування топографічного опису. Організатор та координатор цього проекту у межах Російської імперії П. Соймонов, розуміючи, що збирання необхідних відомостей „по многочисленности предметов, в оных заключающихся”, потребує багато часу, у листі до В. Черткова від 26 лютого 1784 р. просив надати „на первый случай хотя тех, кои без дальнейших

справок ... иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настает, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время” [175, арк. 2]. Однак упорядники опису Новгород-Сіверського намісництва досить ретельно приступили до виконання покладеного на них доручення, студіюючи історичну літературу та архівні джерела, заглиблюючись у висвітлення окремих питань „кабінетської” анкети замість традиційного збирання довідок від місцевих адміністративних установ. Внаслідок цього підготовка опису затягнулася. Про це свідчить, зокрема, лист П. Рум’янцева до П. Соймонова від 29 грудня 1786 р.: „полученное мною Киевской губернии ... описание купно с планом при сем Вашему Превосходительству сообщаю, а за получением таковых от Черниговскаго и Новгородскаго-Северскаго Господ Губернаторов не умедлю доставить” [214, арк. 1]. Відомо, що Топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського був надісланий А. Милорадовичем П. Рум’янцеву 21 січня 1787 р. [456, с. 107]. Натомість, у джерелознавчій літературі та в діловодній документації відповідних адміністративних установ (у фондах „Новгород-Сіверського намісницького правління”, „Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернатора”, „Канцелярії малоросійського генерал-губернатора” тощо) немає жодної згадки про існування остаточного варіанту топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва. На жаль, рукопис не вдалося виявити і у вітчизняних та російських архівосховищах, зокрема у РДВІА та у ВР РНБ, яким належать найбільш повні архівні зібрання топографічних описів останньої чверті XVIII ст. На нашу думку, упорядники не встигли систематизувати зібрану інформацію та скомпонувати остаточний текст опису до кінця 1786 – початку 1787 рр., коли його мали надати П. Рум’янцеву, що було спричинено низкою обставин. Частково зволікання у підготовці опису сталося тому, що упорядники не були тимчасово звільнені від службових обов’язків і, отже, не могли вчасно опрацювати зібраний матеріал. Новгород-Сіверський губернатор І. Бібіков не мав досвіду організації проведення топографічного обстеження на відміну, зокрема, від

чернігівського губернатора А. Милорадовича, який особисто очолював комісію по описуванню території майбутніх Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв у 1779 – 1781 рр. До того ж, підготовку опису було проведено у так званий „авторський” спосіб, який, на відміну від „офіційного”, передбачав індивідуальний підхід упорядників та відсутність особистого нагляду губернатора. Тож робота по укладанню опису не була чітко регламентована та жорстко контрольована з боку місцевої адміністрації. Про це свідчить і відсутність звітної документації про стан підготовки опису у фонді „Новгород-Сіверського намісницького правління”, на відміну від, наприклад, Опису річок, озер, струмків та височин намісництва 1785 – 1786 рр., упорядкування якого перебувало під контролем губернського землеміра та намісницького правління.

Отже, внаслідок відсутності чіткої організації процесу, надміру захопившись збиранням цікавої інформації, насамперед, історичної та етнографічної, про що свідчать, зокрема „Краткая история о городе Стародубе” та „Описание топографическое о жителях в селе Вишенках под именем колонистов”, упорядники опису не змогли або не встигли скомпонувати розрізнені відомості у єдиний текст. До того ж, вони не мали досвіду написання ґрунтовних праць, на відміну від, наприклад, О. Шафонського, дослідження якого (щоправда, з іншої галузі знань) „Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений”, витримало кілька перевидань в Росії та за кордоном [456, с. 98].

Аналогічні прецеденти, коли розпочату роботу по підготовці топографічних описів не було завершено, мали натовді місце у В'ятському та Тверському намісництвах [499, с. 74; 552, с. 207]. Дещо пізніше, на початку 1790-х рр., неповним, без опису двох областей – Якутської та Охотської, було укладено Топографічний опис Іркутського намісництва [243, с. 10]. У вказаних випадках зволікання у здійсненні топографічного обстеження були

спричинені недоліками в його організації, а припинення роботи над топографічним описом, наприклад у В'ятському намісництві, мало місце у зв'язку з отриманням розпорядження про підготовку нового опису [552, с. 207]. Так, напевне, сталося і в Новгород-Сіверському намісництві після отримання розпорядження П. Рум'янцева від 21 жовтня 1786 р. про підготовку скороченого історично-статистичного опису намісництва у зв'язку із очікуваною поїздкою Катерини II в Україну та Крим [215, арк. 1 – 32].

Частково заповнив існуючу прогалину у статистично-топографічному дослідженні Новгород-Сіверського намісництва А. Пригара – автор „Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательствам; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное” [215, арк. 1 – 32].

А. Пригара, священик Покровської церкви, походив із відомої міщанської родини [417; с. 190 – 191]. У 1781 р. він мав „партикулярный отличный дом о 4 покоях” і земельну маєтність на околиці міста уздовж дороги на Дегтярівку [252, с. 2]. У справах Новгород-Сіверської духовної консисторії за 1785 р. виявлено довідку про те, що священик Покровського „заградскаго” приходу А. Пригара „в штрафе бил поклонами по указу черниговской консистории; жалобы в прихожан были, но остались бездоказательны” [252, с. 45 зв.].

Немає сумнівів, що красзнавчі інтереси А. Пригари стимулювало соціокультурне оточення, в якому він перебував як член Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів [417, с. 192; 526, с. 77 – 83]. У передмові до своєї праці А. Пригара зазначив, що „великая к Отечеству ревность часто во мне желание призывала описание оное пояснить особою

повестию; одно только удерживало размышление о том, что многие искуснейших оных предприятия совершить не отважились и не пожелали” [215, арк. 2].

Відомо, що церковні установи, у бібліотечних зібраннях яких зберігалося чимало цінних стародруків та архівних джерел, надавали необхідну інформацію упорядникам топографічних описів. Так, 25 червня 1784 р. духовне правління Новгород-Сіверської протопопії отримало лист від П. Рум'янцева, який вимагав всіляко сприяти упорядникам топографічного опису: „во многих пунктах могут быть потребны объяснения и от духовных правлений, то чтобы и со стороны тех тоже благоволено ... монастырским настоятелям и духовным правлениям предписуется по отношению до могущаго быть из светских правительств требования доставки зависимых от сведения духовной команды в чем либо объяснении намеченных предметов чинить достодолжное исполнение” [211, арк. 35].

Ймовірно, коли урядовцям намісництва стало зрозуміло, що робота по впорядкуванню топографічного опису згідно з „кабінетською” анкетною надто затягнулася, підготувати відповідний матеріал стосовно Новгорода-Сіверського було доручено А. Пригарі. Про те, що укладання „Особого или топографического описания” було ініційоване керівництвом, свідчить і сам його автор: „Когда ж оное властей побуждение к сему под названием топографического описания последовало, то желание мое с послушанием соединил. (Паче ж не неведая, что сие предприятие соответствует Высочайшему Высокомонаршему Благоволению, следовательно славе Отечества Российского)” [215, арк. 2]. До того ж, праця А. Пригари була упорядкована згідно програми П. Соймонова [409, с. 141], що підтверджує думку про єдине походження „Особого или топографического описания” А. Пригари та топографічного опису, підготовка якого здійснювалася Т. Калинським, І. Лишнем та І. Халанським.

Вибір А. Пригари як упорядника опису Новгорода-Сіверського був не випадковим. Очевидно, він був відомий як знавець історії міста. Широке

коло джерел, використане у праці, свідчить про багаторічне студіювання минулого Новгород-Сіверського [295, с. 30; 383, с. 161]. Про те, що він володіє чималою бібліотекою, А. Пригара принагідно згадав на сторінках Опису [215, арк. 20 зв.].

Праця А. Пригари датована 1786 р., але в ній двічі згадується „прошлый 1786 год”. Отже, він розпочав її у 1786 р., а закінчив уже наступного 1787 р. Твір А. Пригари був першою спробою монографічного нарису, присвяченого Новгороду-Сіверському. Саме тому він „викликав інтерес широкого кола губернських урядовців і мав неабияке значення в поширенні знань з історії Новгород-Сіверського” [526, с. 80].

Паралельно з упорядкуванням топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва протягом 1785 – 1786 рр. було підготовлено „Реєстр озерам и рекам Новгород-Северского наместничества”, що містить також опис височин [221, арк. 1 – 77].

31 січня 1785 р. член Російської академії наук і мистецтв П. Соймонов писав малоросійському генерал-губернатору П. Рум'янцеву: „Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, равномерно и горам, вверенных вашему превосходительству находящихся, о чем и сообщитъ вашему превосходительству височайше повелеть мне соизволила” [175, арк. 10 зв.; 156, арк. 256]. Після отримання доручення П. Соймонова П. Рум'янцев надіслав до намісницьких правлінь відповідні розпорядження і наказав: „уездным землемерам каждому в своем берега описать и, поелику вода в году бывает неровна, то должны они от старожилов ... узнать, в какое время, где и в каковых пространстве и глубине бывает и таковыя списки к Господам Губернаторам, а те ко мне с примечаниями немедленно” [156, арк. 276]. Особливу увагу П. Рум'янцев наказав звернути на збирання інформації „о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какие реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году какой они ширины и глубины, и в весняное как

далеко разливаются, а в зимное как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменные они или земляные и не значут ли чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются” [30, арк. 97 – 98]. Збирання інформації на місцях та впорядкування описів по окремих повітах здійснили повітові землеміри – новгород-сіверський А. Муранов, стародубський М. Соколов, глухівський А. Баженов, кролевецький Ф. Єремійв, погарський М. Шпилевський, мглинський В. Муранін, конотопський І. Щербінін, сосницький К. Дебональ, коропський О. Іванов, суразький С. Зимін. Укласти опис Новоміського повіту, в якому посада повітового землеміра тимчасово була вакантною, намісницьке правління указом від 28 серпня 1785 р. доручило суразькому повітовому землеміру С. Зиміну [107, арк. 563]. Координував діяльність повітових землемірів губернський землемір О. Рахманов, який намагався уніфікувати та прискорити їх роботу, вимагав своєчасного подання описів, про що свідчать його рапорти до намісницького правління [48, арк. 17 зв.; 104, арк. 4; 113, арк. 13 зв.; 133, арк. 15]. Зокрема, навесні 1785 р. він звітував намісницькому правлінню, що „он в силу указа сего правления всем уездным землемерам предписал о скорейшей присылке описаний рекам, горам и прочему” [109, арк. 281].

Але здійснити опис водних ресурсів Новгород-Сіверського намісництва у стислі строки не вдалося через певні ускладнення в роботі повітових землемірів під час збирання матеріалів. Так, у червні 1785 р. сосницький повітовий землемір І. Щербінін звітував, що „за наводнением впадавших рек глубины, ширины знять было невозможно, потому написание ... неполно” [109, арк. 296]. Із звіту новгород-сіверського повітового землеміра В. Мураніна від 4 червня 1785 р. відомо, що „еще по недавнему наступлению удобнаго к полевой работе времени” виміряти водні ресурси та укласти їх повний опис було неможливо [109, арк. 292]. Інколи, після перевірки підготовленого опису О. Рахмановим, виявлялося, що він

укладений не у відповідності з надісланою повітовим землемірам формою. У такому випадку О. Рахманов індивідуально інструктував землеміра, після чого опис мав бути перероблений. Зокрема, суразький повітовий землемір С. Зимін, який надіслав опис Суразького повіту вже 21 квітня 1785 р., був змушений переробити його після зустрічі із О. Рахмановим „для получения персонального наставления и истолкования”, адже укладені ним описи, за свідченням губернського землеміра, „не есть то, что велено от него всем землемерам сделать о реках, речках, ручьях, озерах и горах с примечаниями по данной форме описания” [104, арк. 4]. Зволікання з виконанням наказів О. Рум’янцева та намісницького правління щодо впорядкування описів водних ресурсів викликало досить суворі заходи. Так, кролевецький повітовий землемір Ф. Єремійв внаслідок відмови приїхати до О. Рахманова для отримання вказівок щодо подальшого опрацювання опису, був зобов’язаний намісницьким правлінням сплатити десять карбованців штрафу і терміново з’явитися до губернського землеміра „для поправки описания, чтоб не могло последовать остановки” [104, арк. 44]. Переважна більшість описів була надіслана О. Рахманову влітку-восени 1785 р., але, згідно з рапортом губернського землеміра від 6 листопада, натоді ще не надійшли описи Новгород-Сіверського, Погарського, Новоміського й Кролевецького повітів [113, арк. 13 зв.]. Слід зазначити, що погарський повітовий землемір М. Шпилевський не надсилав опису до кінця осені 1786 р., незважаючи на неодноразові нагадування О. Рахманова та намісницького правління [121, арк. 350; 133, арк. 15], мотивуючи цю затримку іншими службовими обов’язками та повинню [135, арк. 69]. Ще 5 травня 1786 р. губернський землемір звітував намісницькому правлінню, що саме через відсутність опису водних ресурсів Погарського повіту „в отправлении протчих уже присланных описаний чинится остановка” [133, арк. 15]. Можливо, саме через цю затримку О. Рахманов не встиг звести описи окремих повітів у єдиний текст, а лише відредагував та завірив надіслані повітовими землемірами зшитки, адже відомо, що у грудні 1786 р. опис мав бути

надісланий до намісницького правління [459, с. 87]. Нарешті, 21 грудня 1786 р. Новгород-Сіверське намісницьке правління відправило опис П. Рум'янцеву [139, арк. 64].

Майже водночас із підготовкою Опису річок та височин Новгород-Сіверського намісництва розпочалася робота над упорядкуванням ще одного опису. 16 лютого 1785 р. П. Рум'янцев розіслав до намісницьких правлінь листа, в якому наказав зібрати у місцевого населення інформацію щодо того, „какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как иначе, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят” та підготувати відповідні описи [459, с. 88]. 28 лютого 1785 р. Новгород-Сіверське намісницьке правління прийняло постанову доручити виконання цієї справи городничим та повітовим справникам [47, арк. 26]. 2 квітня 1785 р. від стародубського городничого було отримано перший опис [47, арк. 4]. Решта матеріалів надійшла навесні-влітку 1785 р. Нарешті, 14 серпня 1785 р. намісницьке правління відзначило, що на підставі рапортів городничих та повітових справників було упорядковано Опис „О продуктах и произведениях здешних родов”, який було відправлено П. Рум'янцеву [50, арк. 35 зв.]. На жаль, виявити цей Опис поки що не поталанило.

Таким чином, у середині 1780-х рр. у Новгород-Сіверському намісництві велася робота по топографічному обстеженню його території, в результаті якої було підготовлено низку описів. Ці пам'ятки мали офіційне походження та склалися за єдиною заздалегідь розробленою програмою. До їх написання залучалися представники місцевої інтелектуальної еліти, які не обмежувалися офіційними відповідями на питання програми П. Соймонова, а здійснювали додаткові студії із залученням широкого кола джерел. Це робить описи Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр. першорядним історичним джерелом, тому виявлення і публікація усіх їх різновидів залишається актуальним завданням сучасних дослідників.

3.2. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр.

У середині 1780-х рр. в Новгород-Сіверському намісництві тривала підготовка топографічного опису згідно з програмою П. Соймонова [175, арк. 2 зв. – 10]. На відміну від Опису 1779 – 1781 рр., у ньому мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного розвитку території, але й історія населених пунктів, побут та звичаї місцевих мешканців. Очевидно, роботу над цим топографічним описом так і не було завершено, але натомість збереглися підготовлені в процесі його упорядкування Т. Калинським „Описание топографическое о жительствоющих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учененно 1785 года марта 12 дня” та „Краткая история о городе Стародубе, сочиненная в 1785-м годе”.

Рукопис „Описания топографического о жительствоющих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов” зберігається нині в ІР НБУВ [192, арк. 1 – 6]. Він налічує 6 аркушів (12 сторінок), написаних розбірливим скорописом другої половини XVIII ст.

Опис Т. Калинського присвячено німецьким колоністам – членам так званого гуттерівського братства, які в останній чверті XVIII ст. на запрошення П. Рум'янцева облаштувались у його маєтку Вишеньки [301, с. 75 – 81]. „Описание топографическое о жительствоющих в селе Вишенках под именем колонистов” укладено згідно з питаннями третьої частини програми П. Соймонова – „Описание уездов”. В Опису наведено дані про природне середовище, зазначено чисельність колоністів, схарактеризовано їхні ремесла та промисли, побут, звичаї, обряди та вірування [192, арк. 1 – 6]. Загалом, „Описание топографическое” Т. Калинського дозволяє відтворити основні риси життя німецьких колоністів на Північному Лівобережжі.

Перу Т. Калинського, ймовірно, належить ще одна пам'ятка – „Краткая история о городе Стародубе, сочиненная в 1785-м годе”, що нині зберігається

в РДВІА [216, арк. 1 – 6 зв.]. Пам'ятку написано на 10 сторінках розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. „Краткая история о городе Стародубе”, у якій досить лаконічно відтворено основні віхи історії цього старовинного міста, створена із залученням широкого кола джерел [384, с. 163]. Нині вона зберігає своє значення як пам'ятка історичної думки кінця XVIII ст.

Цікаву інформацію щодо соціально-економічного розвитку міст та посадів містять „Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северной губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оних нет” та „Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северной губернии посадов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых посадах имеются фабрики или оных нет” [144, арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.]. Обидва документи зберігаються у ЦДІАК України у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату (Ф. 207).

Рукописи описів об'єднано в одну справу з діловодною документацією щодо історії їх створення – указами намісницького правління та губернського магістрату, рапортами магістратів та ратуш, описами окремих міст та посадів. Прошиті аркуші вміщено в архівну теку. Пагінація сторінок справи подвійна – авторська, проставлена чорнилами у верхньому куті праворуч, та архівна, проставлена олівцем поряд із авторською. Тексти написано на цупкому папері сіруватого кольору.

Опис міст має два списки, які вміщені у справі один за одним. Обидва написані розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але двома різними почерками. Перший список підписано губернським канцеляристом В. Жоравкою, на другому зазначено, що його „читал”, тобто, вірогідно, звірив з оригіналом і завірив, регістратор Я. Дуброва. Співставлення текстів обох списків свідчить про відсутність в них суттєвих розбіжностей, окрім

різниці в написанні деяких слів, зумовленої, напевне, неухважністю переписувачів. Обидва примірники вміщено на 5 аркушах (9 сторінках). Другий список, завірений Я. Дубровою, написано на папері, повністю ідентичному тому, на якому написано Опис посадів, до речі, засвідчений ним же. Опис посадів має 3 аркуші (5 сторінок). Документ написано чітким канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але почерк відмінний від тих, якими виконано списки Опису міст. Сторінки Опису посадів мають незначні ушкодження паперового носія, які, втім не ускладнюють розуміння тексту.

Описи мають вигляд таблиці, у якій ліворуч зазначено основні категорії населення міст та посадів, а подекуди досить розлого схарактеризовано їхні заняття, а праворуч подано статистичні дані щодо чисельності представників чоловічої статі. Загалом, у „Ведомости о числе ... городов” описано Новгород-Сіверський та 10 повітових міст намісництва, а у „Ведомости о числе ... посадов” – 11 розкольніцьких слобід. Оскільки описи фактично являють собою поєднані в єдину таблицю фрагменти надісланих до губернського магістрату відомостей, їхня структура доволі строката. Так, у лівій колонці найчастіше спочатку зазначено загальну кількість купців та міщан, потім досить докладно схарактеризовано їхні заняття, а наприкінці зазначено чисельність представників інших верств населення – священно- та церковнослужителів, різночинців, козаків виборних та підпомічників, власницьких та різночинських підсусідків, підданих тощо. Проте інколи опис занять місцевої людності замінено простим переліком ремісників різних спеціальностей. Неоднаковим є й перелік тих категорій населення, що не належали до міщанства. Зокрема, в опису Новгорода-Сіверського зазначено також чисельність жебраків, Стародуба – дворян та чиновників, їхніх робітників, пушкарів і листонош, Конотопа – циган, а також „чиновников, о дворянстве коих разбирательство чинится в комиссии”, Сосниці і Суража - бобровників тощо. В описах Глухова, Кролевця, Коропа і Нового Міста взагалі вказано лише чисельність та основні заняття міщан.

Значний інформаційний потенціал мають описи міст та посадів, підготовлені на місцях у магістратах та ратушах, оскільки вони містять первинний матеріал, значно докладніший, ніж ті часто-густо скупі довідки, що залишилися у зведених описах. Так, Новгород-Сіверський губернський магістрат підготував вельми докладну довідку, що складалася з 2 частин – „Описание губернского города” та „Ведомость, сколько в Новгороде-Северском числится обоего пола душ купеческих, и мещанских, и другого звания, и сколько мастеровых людей”. У першій частині вміщено інформацію щодо природно-кліматичних умов та географічного розташування міста, перераховано основні заняття міщан, досить повно схарактеризовано торгівлю з переліком основних товарів та зазначенням ринків збуту місцевої продукції. У другій частині у вигляді таблиці наведено відомості про чисельність та соціальний склад населення. Певний інтерес становлять статистичні дані щодо кількості родин, а також чоловіків та жінок, по кожній із зазначених категорій населення. До узагальнюючого ж опису увійшли лише показники чисельності осіб чоловічої статі.

Слід зазначити, що перша частина надісланої Новгород-Сіверським магістратом довідки – „Описание губернского города” – взагалі не увійшла до зведеного Опису міст. У такий же спосіб використовувалась інформація інших документів, підготовлених магістратами та ратушами. Проте в деяких випадках до губерньського магістрату надходили матеріали, що не містили докладних статистичних даних про чисельність і соціальний склад населення. У такому вигляді вони й увійшли до єдиного Опису (описи Стародуба, Погара, Глухова, Конотопа, Сосниці, Коропа, Суража). Наприклад, зазначено, що у Погарі міщани займалися торгівлею „пенькою, коноплями, маслом, разного рода рибою, солью, салом свинним и говяжьим, хлебом печеним ржаним и пшеничным, медом, пресным воском, железом, табаком, небольшим подробним красным товаром, продажею сапагов шитих, выделанных кож, подошвного и другого ремней, дегтю смаловаго и чистого”, а влітку ще й городиною [144, арк. 55]. Далі упорядник

перерахував ремесла, якими займалися мешканці міста, і навів загальну кількість міщан [144, арк. 55 – 55 зв.].

Скласти певне уявлення про характер редагування надісланих з місць даних при включенні їх до єдиного тексту та про структуру пам'ятки допоможе співставлення наведених нижче фрагментів опису Новгород-Сіверського з „Ведомости”, підготовленої міським магістратом, та зведеного Опису міст [144, арк. 13, 54].

Фрагмент відомості, підготовленої Новгород-Сіверським магістратом			Фрагмент Опису міст	
С купечества Второй гильдии шесть семей с числа коих мужеска пола _____ а женска _____ Третою гильдии тридцать две семьи в коем числе мужеска пола _____ а женска _____	Число мужеска пола душ	Число женска пола душ	В Новгороде Северском купцов мещан Их промысл упражняющихся в мастерстве Портных 55 их учеников 37 Сапожников 112 их подмастерьев 30 учеников 28 Ткачи 23 их учеников 2	116 1257
С ремесленных людей Портных мастеров тридцать пять семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того онаго ж ремесла учеников _____ Сапожного ремесла шестьдесят семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того подмастерьев _ учеников _____ Ткацкого ремесла дванадцать семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того учеников _____	20 96 55 37 112 30 28 23 2	15 86 62 110 26		

До Опису міст за структурою подібний Опис посадів. Обидві пам'ятки не мають узагальнюючих статистичних даних по містах чи посадах намісництва в цілому.

Таким чином, описи міст та посадів 1785 р. містять цікаву інформацію щодо соціально-економічної ситуації на Лівобережній Україні в останній чверті XVIII ст. Інформаційний потенціал цих пам'яток підвищує можливість їх використання у комплексі з первинними матеріалами – більш докладними описами, підготовленими у магістратах та ратушах.

Важливе значення має праця А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского”, у якій відображено уявлення про історію міста патріотично налаштованих представників новгород-сіверської еліти.

Рукопис праці А. Пригари зберігається у РДВІА [215, арк. 1 – 31]. Текст написано на 33 аркушах (65 сторінках), опрацьованих у коричневу картонну палітурку. Пагінація сторінок рукопису – архівна, проставлена олівцем праворуч починаючи з третього аркуша. Документ написаний на цупкому папері жовтуватого кольору розбірливим українським скорописом кінця XVIII ст. без виправлень одним почерком. На другому аркуші вміщено назву праці – „Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательствам; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное” [215, арк. 1]. Етикетки, вміщені на обкладинці та першому аркуші рукопису, свідчать про його приналежність до Військово-топографічного депо карт, а згодом – до РДВІА.

Ще один список праці А. Пригари під назвою „Древнее и новое историческое, географическое, политическое и топографическое описание губернского города Новгорода-Северского” було виявлено у ВР РНБ [229, арк. 93 – 117]. Текст пам'ятки являє собою окремі зшитки, переплетені разом з копіями інших документів другої половини XVIII ст. Рукопис має дві

пагінації сторінок, проставлених у верхньому правому куті – авторську та архівну (наскрізні для всіх документів збірки). Папір аркушів цупкий, сірувато-жовтий та блакитний. Копію зроблено однією особою чітким канцелярським скорописом другої половини XVIII ст. На початку тексту зустрічаються виправлення, зроблені поверх написаного, іноді підкреслено імена та географічні назви. На полях документу, як і в першому списку, вміщено посилання на джерела, з яких запозичено інформацію. Обидва списки, за винятком відмінності у назві, тотожні за змістом.

Праця А. Пригари, як слушно помітила М. Литвиненко, складена за тими ж пунктами, що й інші статистично-топографічні описи намісництв [409, с. 141]. Але А. Пригара обмежився лише описом міста, до того ж надміру захопився викладом його історії, яка подана з фантастичними навіть для тогочасної історіографії перебільшеннями з метою вивищення Новгород-Сіверського серед інших міст Лівобережної України.

„Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” складається з невеличкої передмови („предсказания к следующему описанию”) і трьох частин, розподілених на глави („показания”) і параграфи, та післямови. У першій частині опису – „О натуральном местоположении” Новгород-Сіверського – автор подає характеристику географічного розташування міста та його природного середовища. Друга, найбільша, частина – „О примечаниях Новгорода Северского достопамятных” – присвячена історії міста. Цей загальний історичний нарис, очевидно, найбільше цікавив автора, який, окрім власних досліджень, використав широке коло джерел та історичної літератури. Зокрема, в Опису зустрічаються неодноразові посилання на літопис Нестора, київський „Синопис”, „Записки про московитські справи” С. Герберштейна, праці польських хроністів М. Стрийковського і О. Гваньїні, російських істориків О. Манкієва та М. Щербатова. А. Пригара користувався також книгами українських письменників та богословів І. Галятовського і Д. Туптала, німецького історика і картографа Й. Гібнера, „Прологом”, „Часословом”,

„Книжицею старинных русских диковинок”, „Лексиконом французским историческим” тощо. Ймовірно, ці рідкісні книги А. Пригара знайшов у бібліотеці старовинного Спасо-Преображенського монастиря, де познайомився і з джерелами з його історії [383, с. 162]. Натомість найдавніші матеріали з місцевого архіву не збереглися, тому опрацювати їх А. Пригарі не вдалося [383, с. 162].

Серед можливих джерел праці А. Пригари слід відзначити так званий Новгород-Сіверський літопис. Пам’ятка, що зберігається нині у ВР РНБ [233, арк. 1 – 40], позбавлена будь-якого натяку на автора, проте дослідники цілком слушно пов’язують її виникнення з діяльністю представників місцевої еліти й датують початком 60-х рр. XVIII ст. [284, с. 89 – 90]. Вперше на ймовірність використання А. Пригарою цього літопису вказав О. Оглоблин [417, с. 193]. Слід зазначити, що Новгород-Сіверський літопис та „Особое или топографическое описание” мають чимало спільних рис. Автори обох документів використали широке коло джерел, про що свідчать відповідні посилання у текстах. Особливо впадає у вічі часте цитування ними „Хроніки” М. Стрийковського, проте в обох випадках джерела використовувалися досить довільно. Наскрізним мотивом обох творів є доведення тягlosti історії міста від найдавніших часів та вивищення його серед інших східнослов’янських центрів. Поряд з тим, у праці А. Пригари відсутні екскурси в загальноукраїнську історію, які наявні у Новгород-Сіверському літопису і зумовлені його структурою та призначенням. Крім того, пам’ятки мають різні системи викладення матеріалу. А. Пригара рівномірно висвітлює історичні події, в той час як автор літопису часто-густо стисло констатує загальновідомі факти й досить розлого описує сюжети, що чимось привернули його увагу. Загалом, схильність авторів обох пам’яток до міфологізації історії Новгорода-Сіверського, стиль викладу, задіяне коло джерел дають підстави припустити причетність тією чи іншою мірою А. Пригари до упорядкування Новгород-Сіверського літопису. Принаймні цілком ймовірним є факт його знайомства з цією пам’яткою.

Крім друкованих та рукописних джерел, А. Пригара використав археологічні матеріали та звернув увагу на пам'ятки архітектури. Зокрема, він відзначив наявність старовинних земляних укріплень у Новгороді-Сіверському та залишків численних городищ і курганных некрополів навколо міста [215, арк. 6, 16, 26 – 26 зв.]. Історик повідомив, що у селі Лісконогах „при церкве на гробах две каменные доски удостоверяют с надписей погребенных князей Григория и Дмитрия Ольговичей” [215, арк. 13 зв.]. Він згадує і про знахідку кладу у 1786 р. [215, арк. 15]. Але деякі повідомлення А. Пригари мають суто міфологічне забарвлення, наприклад, його твердження, що Новгород-Сіверський „еще и прежде всемирного потопа не без населения был, а в знак достоверного в том очевидного примечания от давна и доселе часто сыскуются в горах и каменных скалах при сем городе необычайной огромности головы, голени и другие человеческие составы погребенных исполинов или гигантов” [215, арк. 2 зв.].

Всю історію Новгорода-Сіверського Андрій Пригара розділив на 5 „ер”. Перша „ера” тривала від заснування міста до хрещення Русі. Другий період охоплював події XI – початку XII ст. і закінчувався монголо-татарською навалою. У першій половині XIII ст., коли Новгород-Сіверський, на думку А. Пригари, увійшов до складу Великого князівства Литовського, тривала третя „ера”. Період з середини XIII до середини XVIII ст. – це четверта „ера”. Нарешті, п'ята „ера” розпочалася у 1752 р., коли Новгород-Сіверський отримав магдебурзьке право. Це доба розквіту міста – воно стало центром намісництва і окремої єпархії.

Слід зауважити, що Андрій Пригара як палкий патріот свого міста часто висував просто фантастичні гіпотези, а міфи і легенди видавав за достовірні факти. Так, на думку А. Пригари, за часів Київської Русі Новгород-Сіверський „с Киевом и Новгородом Великим уравнение имел”, а Чернігів був лише „местечком Новгородской Северной области” [215, арк. 11]. Пізніше, стверджував А. Пригара, Новгород-Сіверський перетворився на столицю Великого князівства Литовського [215, арк. 4 зв.,

16 зв. – 17]. До спроби удавнити історію Сіверської землі слід віднести і опис її геральдичних традицій. Так, А. Пригара оповідав про герб Новгород-Сіверського із зображенням срібного коня в червоному полі, який нібито існував ще за поганських часів [215, арк. 6 зв. – 7]. Це твердження автора не мало під собою наукового підґрунтя [295, с. 30]. Тому нині історична частина „Особого или топографического описания города губернского Новгорода Северского” зберігає суто історіографічне значення.

Натомість значний інтерес становлять наведені А. Пригарою у другій частині праці відомості щодо міської забудови, чисельності священнослужителів та конфесійної приналежності мешканців міста [215, арк. 6 – 6 зв., 25 зв. – 29].

Третя, невелика за обсягом, частина „Особого или топографического описания”, яка має назву „О выгодах при Новгороде-Северском”, зберігає неабияке значення для сучасного дослідника. Вона присвячена соціально-економічному життю Новгорода-Сіверського і складається з чотирьох глав („показаний”). У першій главі схарактеризовано, „в чем торговля и промысел городских жителей состоит, откуда товары получают, куда свои отвозят, на какую по примеру сумму. Какие имеют художества и ремесла, и в котором больше превосходят” [215, арк. 29 – 29 зв.]. Наведено перелік товарів, якими вело торгівлю купецтво Новгорода-Сіверського, вказано обсяги його прибутків, головні напрями торгівлі, перераховано міські ремісничі цехи. У другій главі йдеться про ярмарки, що відбувались тричі на рік. У третьому „показании” схарактеризовано „фабрики и заводы кому принадлежат, сколь велики, откуда потребные к тому материалы получают”, вказано обсяги виробництва та ринки збуту продукції [215, арк. 30 – 30 зв.]. Нарешті, „показание остальное” має таку назву: „Откуда получают граждане Новгородские нужные для пропитания и для жительства вещи и имеют ли сады и какие овощи для себя в огородах сажают и сеют” [215, арк. 31 – 32]. У ньому подано опис занять місцевої людності. У комплексі з іншими описами Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

відомості, наведені у праці А. Пригари, мають важливе значення для дослідження соціально-економічного розвитку міста.

Таким чином, „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” А. Пригари мало важливе значення як перша спроба монографічного дослідження, присвяченого цьому старовинному місту. На відміну від інших статистично-топографічних описів, ця праця обмежувалася рамками центру намісництва і містила чимало історичних відомостей, щоправда застарілих навіть для тогочасного стану науки. Натомість вміщена у першому та третьому розділах пам’ятки інформація щодо географічного середовища та топографії Новгорода-Сіверського, його забудови, чисельності, занять, етнічного та конфесійного складу місцевого населення, стану торгівлі, ремесел та промислів має значний інформаційний потенціал.

Цінним джерелом з історичної географії та топографії Чернігово-Сіверщини є Опис річок та височин Новгород-Сіверського намісництва. Рукопис документу під назвою „Реестр озерам и рекам Новгородско-Северского наместничества” зберігається у РДБІА [221, арк. 1 – 77]. Він являє собою переплетені зшитки описів повітів намісництва та налічує 77 аркушів. Папір жовтий, різної міцності. Пагінація сторінок архівна, проставлена олівцем у верхньому куті праворуч. Текст розміщено у шістьох вертикальних колонках: назви річок і височин та їхні описи – у широких, цифри – у вузьких. Документ написано канцелярським скорописом кінця XVIII ст. десятьма повітовими землемірами і завірено губернським землеміром О. Рахмановим.

Описи усіх повітів названі за єдиною схемою – „Описание состоящим в уезде ... рекам, речкам, ручьям, озерам и горам” [221, арк. 1], хоча упорядник не об’єднав їх спільною назвою. О. Рахманов відредагував текст, зробивши в окремих місцях власні позначки, що стосуються головним чином форми викладу, а не змісту. Це робить Опис унікальним джерелом з історичної географії та топографії Сіверщини кінця XVIII ст., на відміну від

аналогічного „Описания озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве” [244, с. 1 – 34], упорядник якого, ймовірно чернігівський губернський землемір Л. Лутовінов [450, с. 69], об’єднав отримані від повітових землемірів відомості у єдиний текст, що містив опис лише найбільших річок та височин Чернігівського намісництва. Водночас редакційна робота, проведена Л. Лутовіновим, значно полегшила користування „Описанием рек Черниговского наместничества”, адже у Описі рік, річок, озер, струмків і гір Новгород-Сіверського намісництва інформацію про одну й ту саму річку доводиться розшукувати в описах кількох повітів.

Опис рік, річок, озер, струмків та височин Новгород-Сіверського намісництва укладено за єдиною формою у вигляді таблиць, у яких наведено назви рік, річок, струмків, озер та гір, їх довжину, ширину та глибину (чи висоту) та вміщено їх докладний опис. Зокрема, зазначено, звідки бере свій початок та чи інша річка, територією яких намісництв та повітів вона протікає, вказана глибина та ширина річки під час повеней та протягом року, звернуто увагу на те, коли вона буває вкрита кригою, які річки до неї впадають, чи придатна та чи інша річка до судноплавства. Цікавим є опис височин та ярів Новгород-Сіверського намісництва, в якому вказано їх назви, місцерозташування, висоту, наявність корисних копалин.

Опис річок дає можливість встановити обсяги водних ресурсів на території Новгород-Сіверського намісництва. Так, у Новгород-Сіверському повіті крім Десни налічувалося 29 річок, 3 струмки та 21 озеро. Справжнім озерним краєм, як і нині, міг вважатися Коропський повіт, на території якого було 57 озер [222, арк. 54 зв. – 57]. Але найбільша кількість річок, струмків та озер зосереджувалася на півночі Новгород-Сіверського намісництва у порівняно невеликих за площею Суразькому та Новоміському повітах (територія сучасної Брянської області Російської Федерації). Так, у Суразькому повіті було зафіксовано 90 річок, 21 струмок та 19 озер.

Певне уявлення про характер наведеної інформації щодо водних ресурсів дозволяє скласти опис Десни (у межах Новгород-Сіверського повіту): „Оная река покрывается льдом в последних числах ноября, а временем и в первых декабря, вскрывается в апреле месяце. Разлитие воды как в весняное, так и в осеннее время нынешняго года шириною от 2-х и до 3-х верст. Глубиною от 3-х и до 4-х сажень. Течение имеет по границе Новгородскаго Северскаго уезду и граничит с уездами Кролевецким и Коропским сенокосными, а частию и болотистыми местами, имея по себе довольное число озер, а в берегах по нагорной стороне крейды. По ней судовой ход байдаками и гонка лесу” [222, арк. 2].

Значний інтерес становить вміщена в Опису інформація щодо використання економічного потенціалу річок, водоймищ та височин місцевим населенням. Так, в описах річок, крім їх придатності до судноплавства, зазначено наявність навколо них орних та сінокісних земель, інколи – млинів. Наприклад, в опису річки Клевінь Глухівського повіту землемір А. Баженов зазначив: „по берегам оной речки по большей части состоят разные российские и малороссийские селения и при них имеющиеся пашенные и сенокосные земли. На которой имеются разные мельничные плотины, а судоваго хода не имеет” [222, арк. 14]. З гір (або височин) Новгород-Сіверського намісництва, за даними Опису, місцеве населення видобувало головним чином білу та червону глину, камінь та крейду, які використовувало для власних потреб та на продаж [222, арк. 4 зв., 5, 21 – 21 зв., 77 зв.].

Опис містить цікаві, хоча і фрагментарні, відомості щодо пам’яток старовини та археологічних старожитностей. Найбільша їх кількість була сконцентрована у Новгород-Сіверському повіті. Так, повітовий землемір А. Муранов зазначав, що у Новгороді-Сіверському існували рештки земляних укріплень замку, обнесеного валом. „В оном замке прежде жительство имели принцы, герцоги и владетельныя князья, а напоследок и воеводы. Оной замок выдержал неприятельскую осаду во время шведской

войны в 1708^м году. В нем состоял казенной селитренной завод, а ныне онаго за неимением селитры не имеется” [222, арк. 4 зв.]. Автор зазначає, що на горі (або височині) Кляштор раніше існував Троїцький монастир, у селі Городище Новгород-Сіверського повіту гора Кань-город „вид имеет наподобие градскаго землянаго вала”, на двух Дівич-горах поблизу села Буженок „наподобие небольших городков зделаны рвы и обведены земляным валом вышиною от $2\frac{1}{2}$ до $4\frac{1}{2}$ сажень” [222, арк. 4 зв. – 5]. Подібні укріплення знаходилися на височинах поблизу села Радичева (Ляшково Городище, Хатинське городище, Городище), в урочищі Ухостинки (гора Городище), поблизу села Песаровки (Городище), поблизу села Мезина (Городище) [222, арк. 5]. Конотопський повітовий землемір І. Щербінін зафіксував наявність двох незвичайних урочищ: земляного валу „з башнями вокруг наподобие города” в лісах між містечком Хмельовим та селищами Будки і Басівка та валу між селами Гирівка і Підлипне з двома баштами „наподобие крепосци и пред ним находица по немалому числу долинок наподобие шанцов, прежних з давних годов зделанных, а для чего оные вал и в которых годах поделан, и кем, о том никто ничего показать не может” [222, арк. 47 зв. – 48]. Коропський землемір О. Іванов відзначив височінь над Сеймом, на якій „положение свое имеет известной старинной гетманской городок Батурин” [222, арк. 57 зв. – 58].

Очевидно, згідно з надісланою повітовим землемірам формою укладання Опису рік, річок, струмків, озер та гір слід було зазначити походження топонімів. Зокрема, назва річки Клевін Глухівського повіту, на думку упорядника, була пов’язана з кленами, що колись росли на її берегах [222, арк. 14]. Але зазвичай упорядникам не вдавалося здобути подібну інформацію, тому вони зазначали: „почему ж оные имеют себе такое название, о том жители доказать не могут [222, арк. 5].

Загалом, Опис рік, річок, озер, струмків і височин Новгород-Сіверського намісництва містить цінну інформацію з історичної географії,

гідрографії та топографії, відомості щодо соціально-економічного розвитку Північного Лівобережжя наприкінці XVIII ст.

Отже, здійснене дослідження інформаційних можливостей топографічних описів середини 1780-х рр. дозволяє стверджувати про репрезентативність цього виду джерел, що містять дані з історичної географії, топографії, геральдики, топоніміки, соціально-економічної історії Чернігово-Сіверщини. На відміну від попередніх статистично-топографічних пам'яток, описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. містять відомості щодо побуту місцевої людності, а подекуди і досить великі за обсягом історичні нариси. Таким чином, комплексне використання описів Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр. дозволяє відтворити особливості історичного розвитку цього регіону наприкінці XVIII ст.

РОЗДІЛ 4

ОПИСИ ТА АТЛАСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА КІНЦЯ 80 – 90-х рр. XVIII ст.

4.1. Історія створення „Краткого топографического описания” та атласів Новгород-Сіверського намісництва кінця 80 – 90-х рр. XVIII ст.

У 1786 р. у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II в Україну та Крим у Новгород-Сіверському намісництві тривала робота по підготовці до зустрічі імператриці. Генерал-губернатор П. Рум'янцев постійно надсилав до намісницького правління накази, які скеровували діяльність місцевої влади у належному напрямі. Намісницьке правління мало забезпечити спорудження триумфальних брам, належний стан поштових станцій та переправ, „исправные хоромы” та обслугову для імператриці та її почту. Особливими інструкціями регламентувались інтер'єр будинків, у яких „мебели должны быть простыя и дешевыя”, чисельність охорони для вельможної гості, заготовлення провіанту та фуражу тощо [57, арк. 1 – 36].

У процесі підготовки до поїздки Катерини II окреслилась потреба у впорядкуванні атласів та скорочених описів намісництв. Відповідні розпорядження восени 1786 р. П. Рум'янцев розіслав до намісницьких правлінь. Генерал-губернатор зажадав, щоб кожне намісницьке правління „во первых: имело атлас губерний, где бы при Генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличествующим на сей случай украшениями, которые землемеры, в доказательство знания их долгу, наилучшим искусством и по обыкновению от Межевой Экспедиции введенному масштабу сделать должны. Во вторых: сокращенное гисторическое и географическое описание губернии вообще и всякаго города особо и где бы их земли, или нечто значущее, и промысел возможно внятным видим был. В третьей: описание всех местечек, сел, деревень и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в

первой название уезда, во второй числа душ, в третьей чиего владения” [26, арк. 3 – 4].

Згідно з розпорядженням П. Рум’янцева наприкінці 1786 – на початку 1787 рр. було упряdkовано „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” [213, арк. 1 – 33]. Зазвичай подібні скорочені описи укладалися у двох примірниках, один з яких вручався Катерині II під час її подорожі до Криму [461, с. 96]. Цей список пам’ятки нині зберігається у РДВІА [213, арк. 1 – 33].

Інший список, що знаходиться нині у ВР РНБ, було оприлюднено у 1851 р. на сторінках неофіційної частини „Черниговских губернских ведомостей” [241]. У передмові зазначалося, що рукопис, який належав О. Шафонському, редакції вдалося придбати після смерті його сина Григорія Опанасовича. Спираючись на місцезнаходження пам’ятки та твердження нащадків, публікатори вказали на О. Шафонського як на автора „Краткого топографического описания” і навіть зазначили його прізвище наприкінці оприлюдненого тексту. Натомість, список Короткого топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва, який зберігається у ВР РНБ, позбавлений будь-яких натяків на автора [230, арк. 1 – 61], хоча саме цей примірник, згідно з даними „Звіту Імператорської публічної бібліотеки” за 1899 р., було видруковано у 1851 р. [440, с. 167]. До того ж, обидва тексти є повністю ідентичними. Таким чином, твердження, наведене у „Черниговских губернских ведомостях” є єдиним, до того ж непрямым доказом на користь авторства О. Шафонського.

„Краткое топографическое описание” протягом тривалого часу залишалося поза увагою фахівців, тож не випадково проблема його атрибуції і досі залишається відкритою. Лише наприкінці ХХ ст. О. Коваленко та І. Петrenchенко звернули на неї належну увагу, констатувавши ймовірність авторства О. Шафонського [240, с. 149].

Оскільки зміст, обсяг, а нерідко і якість описово-статистичних матеріалів безпосередньо залежали від досвіду та сумлінності укладачів,

доцільно звернутися до постаті вірогідного упорядника „Краткого топографического описания”. О. Шафонський відомий як високоосвічена людина, фахівець у галузі філософії, права та медицини, з ім'ям якого слушно пов'язують становлення краєзнавства як наукової дисципліни на терені Північного Лівобережжя [376, с. 5 – 8]. Дослідники не обійшли увагою цю небуденну постать і зібрали відомості щодо біографії та творчого доробку О. Шафонського [270, с. 126 – 132; 280, с. 120; 319, с. 132 – 145; 357, с. 98 – 99; 370, с. 32 – 90; 409, с. 122 – 129; 453, с. 42 – 45; 455, с. 111 – 116; 456, с. 98 – 107; 459, с. 89; 507, с. 82; 513, с. 135 – 168; 512, с. 141 – 147].

О. Шафонський походив із Сосниці, яка у 1782 р. з сотенного міста перетворилася у повітовий центр Новгород-Сіверського намісництва [541]. Він народився у 1740 р. у козацько-старшинській родині (його батько був сосницьким сотником), що спромоглася дати здібному юнакові блискучу на той час освіту: протягом семи років він навчався в провідних університетах Європи – Галльському, Лейденському та Страсбурзькому. Отримавши у перших двох ступені доктора права і філософії, у 1763 р. він захистив дисертацію на ступінь доктора медицини у Страсбурзькому університеті [280, с. 6].

Після повернення на батьківщину О. Шафонський протягом 18 років перебував на медичній службі. Його самовіддана праця у цій сфері визнана сучасниками та нащадками. Так, пропрацювавши тривалий час військовим лікарем, він особливо відзначився під час боротьби з епідемією моровиці, яка лютувала у Москві протягом 1770 – 1772 рр. О. Шафонський входив до складу комісії по боротьбі з чумою, у складі якої організовував карантини, ізоляцію хворих, досліджував хворобу [456, с. 104 – 105; 508, с. 130 – 131; 523, с. 449]. Досвід, здобутий під час епідемії, О. Шафонський узагальнив у „Описании моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений”, яке згодом було перевидано за кордоном. Це свідчило про його безсумнівні здібності та сприяло набуттю певного досвіду у написанні

узагальнюючих праць. За заслуги О. Шафонського під час приборкання епідемії морвиці указом Катерини II від 10 липня 1775 р. йому було пожалувано титул колезького радника [456, с. 100 – 101].

Навіть мешкаючи за межами Гетьманщини, О. Шафонський виявляв інтерес до історії Лівобережної України [270, 126 – 127]. Так, з листа до генерал-аншефа П. Єропкина дізнаємося, що ще у 1779 р. він за дорученням Медичної колегії їздив до Києва, де „по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии” [512, с. 143].

Після створення Чернігівського намісництва О. Шафонський переїхав до Чернігова, де і провів решту життя. Тут він обіймав посади радника кримінальної палати, радника намісницького правління, згодом став головою кримінальної палати, при виході у відставку отримав чин дійсного статського радника [456, с. 106 – 107].

У зв'язку із службовими обов'язками О. Шафонський багато подорожував по території Лівобережної України. Зокрема, наприкінці січня – на початку лютого 1782 р. у зв'язку з утворенням Чернігівського намісництва малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев доручив йому провести урочисте відкриття адміністративних установ у Прилуках та Ромнах [456, с. 101].

У 1784 р., згідно з розпорядженням Катерини II, намісницькі правління отримали накази про створення топографічних описів намісництв [301, с. 168]. На Чернігівщині цю роботу, за дорученням губернатора А. Милорадовича, здійснив О. Шафонський. Він активно взявся за виконання доручення і навіть розробив власну анкету, за якою повітові справники мали збирати матеріали на місцях [455, с. 113].

Протягом травня 1784 – червня 1785 рр. від повітових справників на ім'я А. Милорадовича надійшли описи усіх повітів намісництва, які він передав О. Шафонському. Але повнота і достовірність відомостей не задовольняли дослідника, тому у рапорті до А. Милорадовича від 18 вересня

1784 р. він повідомляв про необхідність „самолично объехать все города и уезды и все нужное для сведения обозреть и от старожилов узнать все то, что к истории оных принадлежит” [513, с. 137 – 138]. А. Милорадович надіслав відповідний рапорт П. Рум'янцеву, який у листі від 26 вересня 1784 р. дозволив А. Шафонському „на некоторое время отлучиться от должности для собрания сведений к сочинению топографического описания и объезда городов и уездов” [156, арк. 167; 29, арк. 407].

Протягом 1784 – 1785 рр. О. Шафонський особисто об'їхав кілька повітів і відвідав низку міст Чернігівського намісництва. Дослідник розшукував архівні джерела, записував розповіді місцевих старожилів, оглядав забудову міст, намагався заповнити прогалини у відомостях, які надсилали повітові справники та землеміри. Крім того, О. Шафонський простудіював наявну на той час історичну літературу (літопис Нестора, Синопис, хроніку М. Стрийковського), козацькі літописи. Він ретельно вивчав архівні джерела, звертав увагу на архітектурні й археологічні старожитності краю. На відміну від своїх попередників, О. Шафонський критично аналізував отриману інформацію [455, с. 115].

Наприкінці 1786 р. було завершено роботу над „Черниговского наместничества топографическим описанием”, про що 21 січня 1787 р. А. Милорадович звітував П. Рум'янцеву [162, арк. 1 – 2]. До свого рапорту А. Милорадович додав підготовлений О. Шафонським Топографічний опис Чернігівського намісництва [162, арк. 2]. Нарешті, у січні 1787 р. О. Шафонський підніс рукопис „Черниговского наместничества топографического описания” Катерині II під час її перебування в Чернігові [280, с. 9].

Університетський вишкіл О. Шафонського, добре знання краю, сумлінність при збиранні інформації забезпечили високу наукову цінність „Черниговского наместничества топографического описания” [263]. М. Рубінштейн підкреслював: „Єднання анкетного опису на базі офіційного документального опису із серйозним авторським опрацюванням зумовило

високу якість опису Чернігівського намісництва, що являє собою видатне явище серед низки економічних описів XVIII ст.” [486, с. 77 – 78].

Незважаючи на те, що дослідники досить активно вивчали життєвий шлях і науковий доробок О. Шафонського, деякі аспекти його біографії довгий час залишалися нез’ясованими. Це стосується, насамперед, „Сокращенного исторического описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо”, яке було укладено у 1787 р. [507; с. 83 – 95]. Фактично праця являє собою стислий конспект „Черниговского наместничества топографического описания”. Тому, хоча рукопис пам’ятки позбавлений будь-яких натяків на автора, О. Коваленко та І. Петrenchенко шляхом його співставлення з іншими пам’ятками цього типу доводять ймовірність авторства О. Шафонського [507, с. 82; 240, с. 149; 453, с. 43; 459, с. 89]. Оскільки даний документ, як і „Краткое топографическое описание”, було упорядковано на вимогу П. Рум’янцева у зв’язку із очікуваним приїздом Катерини II, можна припустити, що краєзнавцю було водночас доручено підготувати й відповідний опис Новгород-Сіверського намісництва.

На користь тези про авторство О. Шафонського свідчить те, що його інтерес до Новгород-Сіверщини певною мірою був зумовлений походженням та майновими інтересами. Як було зазначено вище, він народився у Сосниці, де й провів дитячі роки [541]. Ще у середині 1780-х рр. у Сосниці мешкала його мати А. Шафонська [184, арк. 301; 69, арк. 301; 127, арк. 37; 143, арк. 346]. Хоча на той час він мав у власності лише „великороссийских 8 душ”, саме на території Новгород-Сіверського намісництва (у Сосниці та Сосницькому, Новгород-Сіверському і Коропському повітах) його родині належали значні земельні маєтності, які мали перейти О. Шафонському у спадок [423, с. 162]. Тож безсумнівно, що дослідник був добре обізнаний з історією та господарським життям Новгород-Сіверського намісництва.

Під час роботи над „Черниговского наместничества топографическим описанием” О. Шафонський не обмежився відвідуванням у 1784 р. міст Чернігівського намісництва – Борзни, Ніжина, Лохвиці, Гадяча, Зенькова, Глинська та Ромнів [513, с. 138]. У книзі протоколів засідань Новгород-Сіверського намісницького правління зазначено, що у грудні 1785 р. дослідник відвідав Новгород-Сіверський, Погар, Стародуб і Почеп, для чого намісницьке правління дало наказ „на взимание ему ... з почтовых, а где оных нет, з обывательских по четыре лошади за указные прогони, а з сего правления подорожных” [52, арк. 52].

Населені пункти, які О. Шафонський відвідав у Новгород-Сіверському намісництві, знаходилися на північному сході колишньої Гетьманщини і аж ніяк не входили до маршруту, згідно з яким дослідник описував Чернігівське намісництво. Це дає підстави стверджувати, що наприкінці 1785 р. він зібрав певний матеріал і про Новгород-Сіверське намісництво. Зібрані натоді відомості, мабуть, увійшли до першої частини „Черниговского наместничества топографического описания”, присвяченої загальному опису Лівобережної України [263]. Так, у четвертому розділі першої частини дослідник зазначає, з яких сотень складалися колишні полки, наводить відомості про кількість населених пунктів, чисельність дворян, різночинців, виборних козаків, підпомічників та посполитих. У першому розділі наведено відомості про прибутки та видатки трьох лівобережних намісництв, зокрема Новгород-Сіверського, що передбачало ознайомлення О. Шафонського з його фінансовим станом [540, с. 11 – 12]. Крім того, краєзнавець мав у своєму розпорядженні карти новоутворених намісництв [263], до яких було додано таблиці з підрахунками чисельності населення згідно з даними ревізії 1782 р. [488, с. 49]. Таблиця, що стосується Новгород-Сіверського намісництва, має назву „Табель, показывающая сколько в Новгородской Северной губернии и в каких именно городах и уездах в последней ревизии душ записано”. Вона була надрукована О. Русовим у „Трудах

Черниговской губернской архивной комиссии” на початку ХХ ст. [488, с. 62 – 63].

У таблиці зафіксовано чисельність у повітових містах та повітах міщан, „подведомых магистратам малороссийских и иностранных”, купців, виборних козаків та підпомічників, міщанських, купецьких, різночинських, козацьких та поміщицьких підсусідків, монастирських, поміщицьких, рангових та „казенного ведомства” селян, різночинців, циган, „малороссийских чинов”, священників з їх родинами, „нищих в богадельнях”, наведено загальні підрахунки кількості населення у містах та повітах і підсумовано чисельність представників різних верств населення на території намісництва [488, с. 62 – 63].

На думку О. Русова, саме О. Шафонський упорядкував ці статистичні відомості в процесі роботи над „Черниговского наместничества топографическим описанием” [488, с. 4]. Проте виявлені у РДВІА (Ф. ВУА) карти „трех малороссийских губерний”, що містять таблиці, ідентичні оприлюдненим О. Русовим, дозволяють уточнити роль краєзнавця в їх підготовці [217, арк. 1; 218, арк. 1]. На першій з них, датованій 1782 р., зазначено, що вона підготовлена у Глухові [217, арк. 1]. Друга карта, 1784 р., відрізняється від попередньої тим, що містить статистичні дані тільки по повітах, а відомості щодо повітових міст відсутні [218, арк. 1]. Матеріали видрукуваної О. Русовим таблиці повністю збігаються з відомостями карти 1782 р. Це дає підстави стверджувати, що О. Шафонський не був упорядником статистичних зведень. Але безперечно важливим є той факт, що в процесі роботи над Топографічним описом Чернігівського намісництва краєзнавець накопичував матеріали і про сусідні Київське та Новгород-Сіверське намісництва.

Таким чином, у 1787 р. О. Шафонський мав достатньо інформації з історії та соціально-економічного розвитку Новгород-Сіверського намісництва, необхідної для впорядкування Короткого топографічного опису. До того ж, дослідник вже набув досвіду написання такого різновиду

описів, оскільки, ймовірно, саме він у той же проміжок часу підготував „Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” [507, с. 82 – 95].

З іншого боку, твердження про авторство О. Шафонського не є безперечним. Прізвище краєзнавця наприкінці видрукуваного у „Черниговских губернских ведомостях” тексту можна пояснити сплеском інтересу до його постаті й творчого доробку у середині XIX ст. у зв’язку з підготовкою до публікації у 1851 р. „Черниговского наместничества топографического описания” [380, с. 174]. За таких обставин редактори могли некритично поставитися до твердження нащадків О. Шафонського і видати бажане за дійсне.

Крім того, авторство О. Шафонського ставить під сумнів розбіжність у структурі двох скорочених описів – Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Так, „Сокращенное историческое описание Черниговской губернии” складається з трьох частин – „О всей вообще губернии”, „О губернском городе Чернигове” та „Об уездных городах и их промыслах”, кожна з яких налічує кілька параграфів. Натомість, „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” складається з одинадцяти частин у відповідності до кількості повітів.

Таким чином, у зв’язку з відсутністю безпосередніх доказів проблема встановлення авторства пам’ятки не може вважатися остаточно вирішеною і потребує подальшого дослідження.

Водночас із наказом про упорядкування атласів і скорочених топографічних описів П. Рум’янцев 24 жовтня 1786 р. направив до намісницьких правлінь вимогу терміново надіслати опис усіх населених пунктів „по азбуке”, у яких звелів зазначити назви повітів, кількість душ та власників [26, арк. 3; 459, с. 89]. Після отримання розпорядження генерал-губернатора Новгород-Сіверське намісницьке правління надіслало запит про наявність такого опису до Казенної палати і, отримавши негативну відповідь,

13 листопада 1786 р. наказало нижнім повітовим судам терміново, не пізніше ніж до 25 листопада, упорядкувати відповідний опис [138, арк. 31]. Але протокол засідання намісницького правління від 26 листопада 1786 р. свідчить, що нижні повітові суди не встигли у встановлений час виконати це доручення, тож їм було наказано надіслати Опис „непременно ... в следующей первой почте, не принося отнюдь никаких извинений. А почему оные к 25-му числу не присланны, ответствовать особо” [138, арк. 71 зв.]. Можливо, „Описание всех местечек, сел, хуторов и деревень по азбуке” було згодом упорядковано, але виявити його місцезнаходження, на жаль, поки що не поталанило.

Згідно з розпорядженням П. Рум'янцева, повітові землеміри підготували атлас намісництва [220, арк. 1 – 46]. Слід зауважити, що вони мали необхідний досвід, адже відразу після урочистого відкриття намісництва у січні 1782 р. розпочалася робота по картографуванню земель. У 1782 р. було укладено мапи Новгород-Сіверського намісництва та його окремих повітів, плани повітових міст і окремі карти, що фіксували кордони новоутвореного намісництва [71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 84; 85]. Крім того, згідно з наказом Сенату від 15 березня 1783 р., у зв'язку з проведенням Генерального межування намісницькі правління мали забезпечити створення так званих „Генеральних” атласів губерній [258, с. 883; 492, с. 164 – 166]. Хоча даний наказ безпосередньо не стосувався Новгород-Сіверського намісництва, оскільки тут Генеральне межування не проводилося, місцеві землеміри мали можливість врахувати у разі потреби досвід упорядкування атласів, набутий у сусідніх губерніях, та використати відповідні методики.

Таким чином, впродовж першої половини 1780-х рр. було підготовлено ґрунт для укладення атласу Новгород-Сіверського намісництва. Необхідну роботу здійснили, як і вимагав наказ П. Рум'янцева, повітові землеміри – новгород-сіверський А. Муранов, кролевецький Ф. Єремійв, глухівський П. Баженов, погарський М. Шпилевський, стародубський М. Соколов,

мглинський В. Муранін, суразький С. Зимін, новоміський К. Дебональ, сосницький Д. Карповський, коропський О. Іванов, конотопський І. Щербінін. Вміщена в атласі карта Новгород-Сіверського намісництва позбавлена вказівки на автора [220, арк. 45 – 46], але вірогідно, її уклав губернський землемір О. Рахманов, який координував роботу повітових землемірів та мав звітувати перед намісницьким правлінням про виконання наказу.

На цьому картографування земель Новгород-Сіверського намісництва не припинилося. У 1792 р. на основі підготовлених на місцях матеріалів А. Вильбрехтом було упорядковано та видано „Российский атлас ... на 42 наместничества империю разделяющий” [416, с. 22], що містив докладні карти 42 губерній та генеральну мапу Російської імперії.

На початку 1797 р., після появи указу Павла I Сенату „Про новий розподіл імперії на губернії” від 12 грудня 1796 р. [260, с. 213] та сенатського наказу про виділення у губерніях нових повітів від 15 січня 1797 р. [260, с. 706 – 710], виникла потреба в нових атласах. У зв’язку з підготовкою до адміністративної реформи Павло I наказав генерал-прокурору та головному директорів банку Державних асигнацій О. Куракіну організувати роботу по впорядкуванню атласів губерній „с полным и подробным описанием” [345, с. 135]. Відповідний атлас Новгород-Сіверського намісництва, завірений підписом губернатора Л. Олексієва, було укладено протягом 1797 р. [219, арк. 1 – 22]. До речі, О. Куракіну в січні 1797 р. з намісницького правління було надіслано також „Описание городов, переименованных из селений” за підписом Л. Олексієва [223, арк. 80 – 80 зв.].

Отже, мандрівка Катерини II через українські землі у 1787 р. стимулювала красзнавчу роботу. Внаслідок активної підготовки до урочистої зустрічі імператриці для її особистого користування було впорядковано атлас та „Краткое или топографическое описание“ Новгород-Сіверського намісництва. Остання пам’ятка має важливе значення ще й з огляду на

постать її автора, яким, можливо, був О. Шафонський, що дозволяє розширити уявлення про його творчий доробок.

Появою цих джерел позначився останній етап статистично-топографічного вивчення Новгород-Сіверського намісництва, яке розпочалося у зв'язку із запровадженням нового поділу колишньої Гетьманщини і ознаменувалося появою низки історичних пам'яток, присвячених дослідженню даної території як окремої адміністративно-територіальної одиниці.

4.2. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал „Краткого топографического описания” та атласів Новгород-Сіверського намісництва кінця 80 – 90-х рр. XVIII ст.

„Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” було створено у зв'язку з очікуваною подорожжю Катерини II в Україну та Крим у 1787 р. Пам'ятку було упорядковано у двох примірниках, один з яких, напевне, вручили Катерині II під час її проїзду через Новгород-Сіверський, а другий призначався для внутрішнього використання [461, с. 96]. Нині один із списків пам'ятки зберігається у РДБІА у фонді ВУА, де зібрано більшу частину топографічних описів кінця XVIII ст. [213, арк. 1 – 33].

Пам'ятки переплетено у картонну палітурку, обтягнуту зеленим атласом. Обсяг рукопису становить 33 аркуші, на обох сторонах яких вміщено текст (64 сторінки). Опис написано на цупкому жовтому папері високої якості.

Пам'ятка має діловодну пагінацію, проставлену зверху праворуч починаючи з другого аркуша, та архівну – чорним штампом зверху ліворуч на лицевому боці аркушів. Текст написано одним почерком – розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст.

Рукопис датовано 1787 р., але жодної згадки про автора він не містить. На першому аркуші наведено назву пам'ятки – „Топографическое описание Новгородскаго Северскаго наместничества 1787 года” [213, арк. 1].

Загалом, оздоблення даного рукопису досить урочисте, що дає підстави зробити припущення, що саме цей примірник було вручено Катерині II під час її подорожі в Україну [461, с. 96].

Ще один список „Краткого топографического описания” було виявлено у ВР РНБ [230, арк. 1 – 96], яка придбала його у 1899 р. [440, с. 155, 167]. Як зазначалося у „Звіті” бібліотеки, саме цей текст було видруковано у 1851 р. на сторінках неофіційної частини „Черниговских губернских ведомостей” [440, с. 167].

Аркуші рукопису складено в зошити та переплетено. Оправа картонна, обклеєна коричневим папером. Спинка та кути палітурок – шкіряні, причому на спинці вміщено паперову етикетку у вигляді серця з написом: „Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества”.

Рукопис налічує 61 аркуш тексту та 35 чистих аркушів. Папір жовтий, різної якості. Хоча авторська пагінація відсутня, натомість документ має дві пагінації, проставлені внизу аркуша по центру, – особи, яка редагувала текст і пронумерувала кожен десяту сторінку, та бібліотечну. Текст розміщено з обох сторін аркушів (115 с.), суцільно, без абзаців. Почерк – чіткий канцелярський скоропис кінця XVIII ст. Назву документу на першій сторінці та на спинці палітурки написано іншим почерком. Виправлення власне копіїста відсутні, але в тексті майже немає знаків пунктуації, великих літер, часто – відстані між окремими словами, зустрічаються помилки (наприклад, „набогащаются” замість „и обогащаются”) [230, арк. 52]. Тому, ймовірно під час підготовки рукопису до видання у середині XIX ст., помилки було виправлено олівцем. Крім того, інколи зроблені виправлення стосувалися форми викладу: застарілі та пишномовні вирази замінювалися на більш лаконічні та сучасні. У такому разі фрази дописувалися між рядками. Наприклад, опис Новгород-Сіверської фортеці, „остатки которой и теперь находятся, и каковы в ней были крепостные ворота, то и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались” було замінено на більш стислий: „остатки которой и крепостных ворот до сих пор существуют” [230, арк. 10]. Але стилістичні виправлення було зроблено лише в опису Новгород-Сіверського повіту (арк. 3 – 14 зв.), а при публікації їх не врахували [241].

Співставлення текстів двох виявлених списків Опису свідчить про їх повну ідентичність. Єдина розбіжність – у назвах документів: „Краткое топографическое описание” у ВР РНБ та просто „Топографическое описание” у РДВІА. Ця особливість останнього, напевне, і призвела до того, що дослідники розглядали його не у контексті скорочених описів,

підготовлених на початку 1787 р., а у порівнянні з топографічними описами 1784 – 1786 рр., упорядкованими за програмою П. Соймонова. На цій підставі вони говорили про його меншовартість на відміну від глорифікованого „Черниговского наместничества топографического описания” О. Шафонського [280, с. 97 – 98; 486, с. 78; 409, с. 140]. За таких обставин інформаційний потенціал пам'ятки майже не було використано в історичних студіях, хоча дослідники принагідно згадували про її існування.

У 1851 р. редакція з „Черниговских губернских ведомостей” закликала читачів проаналізувати „Краткое топографическое описание” та надіслати отримані результати до редакції. На їхню думку, публікація цих матеріалів була б „лучшею признательностию подписчиков газеты за то удовольствие, которое могло им доставить чтение изданной нами рукописи” [241]. Але, ймовірно, цей заклик редакторів не привернув особливої уваги читачів, адже подальшого обговорення публікації на сторінках газети не відбулося.

Надалі зі списком Опису, що зберігався у Військово-Ученому архіві Головного штабу в Санкт-Петербурзі, працював І. Катаєв, який, однак, лише констатував його наявність і не вдався до аналізу тексту [370, с. 72]. М. Бережков частково дослідив інформаційний потенціал пам'ятки, звернувши особливу увагу на її історичну частину [280, с. 97 – 98]. Досить скептично оцінювали Опис М. Рубінштейн, К. Сивков, М. Литвиненко, які порівнювали його з топографічними описами, укладеними у середині 1780-х рр. згідно з анкетною П. Соймонова [486, с. 78; 501, с. 172; 409, с. 140].

Перегляду усталених поглядів на „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” сприяли дослідження О. Коваленка та І. Петrenchенко, які дійшли висновку про значні інформаційні можливості пам'ятки і опублікували її на сторінках журналу „Сіверянський літопис” [240, с. 149; 453, с. 42 – 45].

На початку „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества” 1787 р. зазначено, що воно „разделяется на 11 уездов: на Новгородской Северской, Стародубовской, Глуховской,

Кролевецкой, Погарской, Мглинской, Конотопской, Сосницкой, Коропской, Новоместской и Суражской” [240, с. 150]. У відповідності з адміністративно-територіальним поділом пам’ятка складається з одинадцяти частин, кожна з яких відповідає окремому повіту Новгород-Сіверського намісництва. Відомості про намісництво в цілому в Опису відсутні. Найбільш докладні дані стосуються повітових міст. Крім того, в Опису перераховуються містечка та найбільші села намісництва, наведено невелику за обсягом, але важливу узагальнюючу інформацію про повіти.

Загалом, пам’ятка містить цікаву інформацію щодо чисельності та соціального складу населення і господарського життя краю, яку доцільно використовувати при дослідженні проблем соціально-економічного розвитку Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст. В Опису схарактеризовано розташування повітів та повітових міст, природно-кліматичні умови. Особлива увага звертається на водні ресурси, визначається їх вплив на економіку краю. Наприклад, в Коропському повіті „озер ... 51, кои приурочиваются реками Десною и Сеймом, во всех почти помянутых озерах есть разная небольшая рыба; рек и речек 10, из коих 2 большия, Десна и Сейм” [240, с. 155]. Відомості про ґрунти супроводжуються характеристикою їх родючості. Зокрема, у Кролевецькому повіті „материк земли ... по большей части черной, а в редких местах глинистой и песчаной, плодородие бывает довольно”; у Конотопському повіті „материк земли находится черноземной, глинистой, а отчасти песчаной, плодородие бывает изобильное”; у Погарському повіті „материк земли местами черноземной, а местами глинистой и серой, почему и урожай бывает весьма посредственной” тощо [240, с. 153 – 154, 156]. Характеристика економічного життя в повітах супроводжується даними про наявність лісів, ланів і лук [240, с. 63]. Так, в Опису зазначено, що мешканці Глухівського повіту „в лесе, пашенной земли и сенокосах недостатку не имеют”, а мешканці Новоміського повіту „довольное имеют количество леса как на строение, так

и на другие надобности, но в пашенной земле и в сенокосах имеют недостаток” [240, с. 152, 156].

„Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” містить відомості про природні ресурси, корисні копалини. Зокрема, з Новгород-Сіверського повіту у Чернігівське та Київське намісництва вивозили „немалое количество извести ... , которую выжигают с меловых гор, положение свое имеющих при реке Десне Ведут торг и диким камнем, получаемым также из гор, при реке Десне находящихся, которой способен единственно на фундамент каменных строений” [240, с. 151].

В Опису зафіксовані відомості про господарське життя та заняття населення. Зокрема, мешканці Новгород-Сіверського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського, Сосницького повітів мали вдосталь земель для землеробства. Крім того, у Новгород-Сіверському повіті „климат и грунт земли ... благоспешествуют плодовитым деревьям, и потому в нем бывает при урожаи великое изобилие плодов” [240, с. 151]. Мешканці Мглинського повіту, наприклад, згідно з даними Опису, крім землеробства займалися ще й промислами, бо „в пашенной земле и сенокосах узнают недостаток” [240, с. 154]. У Новоміському, Стародубському, Суразькому повітах через брак земель, придатних для землеробства, частина населення займалася промислами. Зокрема, у Суразькому повіті „пашенной земли посредственно, а в сенокосах имеют недостаток, но напротив леса изобилуют разными зверьями, как то медведями, дикими кабанами, находятся дикие козы, куницы, лисицы и другие зверы, рухлядью своею прибыль делающия” [240, с. 156]. Мешканці Мглинського повіту „зимним временем конопляное семя перебивают на масло; около лесов живущии делают рогожи и деревянную посуду”, у Конотопському повіті „промысел жителей в превосходстве овчинными нагольными шубами, табаком и рогатым скотом” [240, с. 154] тощо.

Опис містить дані про наявність млинів, винокурень, мануфактур, фабрик. Зокрема, у маєтку П. Рум'янцева в селі Вишеньки Новгород-Сіверського повіту „делают стенные часы, медную и железную посуду, также и каменную, к домашнему потреблению весьма нужную, довольно изрядным мастерством, ... есть у них также ткацкая фабрика, на которой отменно ткнут тонкия полотна” [240, с. 151]. У Новоміському повіті, згідно з даними Опису, було „заводов стекляных 7, мыловаренных 20, кожевенных 5, сыромятных 4, воскобойных 2, пильных мельниц 2, мучных с валушнями 79, ветряных 2, конная 1” [240, с. 156], у Коропському повіті „фабрик партикулярных 2, из коих в 1-й делается сукно разных цветов, во 2 переделывается воск с обыкновеннаго на белый” [240, с. 155]. Але, на відміну від Опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р., у цій пам'ятці відсутня докладна характеристика мануфактур, не згадуються обсяги виробництва, джерела сировини, немає відомостей про робітників, а інколи і про власників підприємств.

Дані „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества” дають можливість у загальних рисах схарактеризувати розвиток торгівлі в регіоні. В Опису інколи фіксуються обсяги торгівлі, перераховуються товари, що слугували предметом купівлі-продажу, торгівельні шляхи. Наприклад, у Новгороді-Сіверському купецтво та міщанство „незажиточное и хотя имеют и торги, но оные не заслуживают примечания, исключая то, что некоторые с них торгуют лесом сосновым, липовым, частию и дубовым, доставляемым по реке Десне в плотах, которой они, обращая перепилкою в доски и шелевки, также дерут сосновую дрань и продают во многия малороссийские места и в Курское наместничество. А сверх того отправляют из сего города рекою Десною на байдаках или барках немалое количество извести в разные города Черниговской и Киевской губернии, даже и в Кременчуг” [240, с. 151]. Купці Стародуба торгували головним чином прядивом з Ригою, у Погарі була поширена торгівля конопляною олією, прядивом та мотузками [240, с. 152 – 153] тощо. В Опису

згадуються міста, містечка та села, в яких відбувалися ярмарки, наводиться періодичність їх проведення.

Матеріали про кількісний та соціальний склад населення, що їх містить „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”, подані за ревізією 1782 р. Окремо вказується чисельність населення у повітових містах і повітах. По повітах виокремлені лише відомості про кількість священиків і церковнослужителів та наведено інформацію про чисельність будинків поміщиків. У Глухівському повіті окремо вказано кількість солдат міського гарнізону [240, с. 152], у Погарському – різночинців [240, с. 153]. Щодо інших соціальних верств населення в Опису наведено загальну цифру. Так, у Новгород-Сіверському повіті це козаки, поміщицькі й коронні селяни, колоністи, цигани, бобровники та різночинці [240, с. 151], у Глухівському – виборні козаки і підпомічники, „слуги и работники казенного ведомства”, поміщицькі та казенні селяни, козацькі і поміщицькі підсусідки, цигани, різночинці, а також священно- і церковнослужителі [240, с. 152]. При цьому інколи окремо вказано кількість осіб чоловічої та жіночої статі (як, наприклад, в описах Новгорода-Сіверського, Глухова) [240, с. 151 – 152], але найчастіше наведено відомості лише про осіб „мужеска пола”.

„Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” може використовуватися як джерело з історичної географії та топографії. У пам’ятці вміщено відомості щодо розташування повітових міст і повітів, їхнього клімату та ландшафту. Так, в Опису зазначено розташування Новгорода-Сіверського „при реке Десне, на нагорной стороне по течению”, подано відомості щодо топографії („местное положение сего города от Десны гористое, внутри города разделяется горами и рвами, от внешней воды поделавшимися”), вказано відстані до столиці та інших губернських центрів, розміри міста [240, с. 150]. Опис містить подібні відомості й про інші повітові міста Новгород-Сіверського намісництва.

„Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” є цінним джерелом з геральдики, адже в ньому докладно схарактеризовано герби одинадцяти повітових міст, запроваджені після адміністративно-територіальної реформи. У 1782 р. Катерина II видала указ про надання гербів містам Новгород-Сіверського намісництва [154, арк. 1, 16], згідно якого було затверджено герби повітових міст [490, с. 96]. Зокрема, Опис свідчить, що на гербі Новгорода-Сіверського було вміщено традиційну символіку – у зеленому полі частина міської стіни з брамою, вгорі башта з 6-променевою зіркою, а з боків золоті спис і шабля [240, с. 151]. Деякі повітові центри отримали нові герби, символи яких відбивали найбільш характерні особливості міста. Так, герби Коропа (короп) та Сосниці (сосна) передавали інформацію щодо особливостей місцевої флори і фауни [240, с. 155; 490, с. 96]. Нове Місто, мешканці якого мали значні прибутки від бортництва, отримало герб із зображенням шести золотих вуликів, оточених бджолами [240, с. 155 – 156], на гербі Суража було зображено коноплі „в знак изобилия сего растения” [154, арк. 15].

Пам’ятка містить також відомості з історії найбільших населених пунктів, зокрема, повітових міст. Але, на відміну від А. Пригари, автор „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества” навів лише загальновідомі історичні факти, не заглиблюючись у спірні питання, обійшов стороною суперечливі твердження своїх попередників з того чи іншого приводу: „поелику повествования их не согласованы между собой, то и оставляется спор их для разрешения другим” [240, с. 151]. Тим самим він визнає, що історичний екскурс у даній праці має суто ознайомчий характер і не є її головною метою. М. Бережков висловив думку, що в такий спосіб автор Опису натякає на працю А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского”, впорядковану в 1786 – 1787 рр., яка містила чимало історичних домислів [280, с. 97].

Подаючи відомості з історії Стародуба, автор зазначає: „о начале его неизвестно, а пишут, что с начала населили сей город Радимичи, от имени князя их и вождя Радима, прибывшаго от мест Чермного моря с князем, основателем города Киева” [240, с. 152], що майже дослівно збігається з твердженням з цього приводу, наведеним в іншій пам’ятці кінця XVIII ст. – „Краткой истории о городе Стародубе” (1785 р.) [384, с. 164].

Автор виявив обізнаність з широким колом історичних джерел, але стиль викладу матеріалу і невеликий обсяг рукопису зумовили відсутність відповідних посилань. Загалом, відомості з історії повітових міст, наведені у Опису, застарілі, але вони відображають тогочасний рівень історичних знань і зберігають історіографічне значення.

„Краткое топографическое описание” містить інформацію щодо старожитностей краю. Зокрема, у Новгороді-Сіверському автор відзначив „крепость с земляного валу, остатки которой и теперь находятся, и каковы в ней были крепостные ворота, то и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались” [240, с. 151]. У Кролевці „во время Польскаго владения, в крепости, по указу короля Казимира был выстроен каменной погреб для хранения в нем расправных книг, по которым судили мещанство и в цеху находящихся мастеровых людей; остатки сего погреба и ныне находятся” [240, с. 153]. У Конотопському повіті автор відзначив „в лесу земляной вал с башнями, но по какому случаю сие укрепление было сделано – неизвестно” [240, с. 154].

Таким чином, „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” містить відомості з історії краю, геральдики, характеристику природних умов, соціального складу населення, господарського життя регіону. Те, що ця праця планувалася як скорочений історико-статистичний опис, зумовило її обсяг та характер викладу. Історичні матеріали в ній подані досить стисло. Дані про чисельність та соціальний склад населення наведені згідно з даними ревізії 1782 р. У комплексі з

іншими джерелами цього типу вони дають можливість відтворити демографічні процеси на території намісництва.

Значний інтерес становлять наведені у пам'ятці дані про економіку краю, стан землеробства, ремесла та промисли, мануфактурне виробництво, розвиток торгівлі. Але, на відміну від Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 р., у цій пам'ятці, згідно з її структурою та призначенням, лише фіксуються певні факти, відсутня докладна характеристика економічного стану окремих населених пунктів (крім повітових міст), подано лише узагальнюючі матеріали по намісництву в цілому. Інформаційний потенціал Опису фактично не був використаний в історичних дослідженнях, тому актуальною залишається проблема його залучення до наукового обігу та використання вміщених в ньому матеріалів у комплексі з іншими описами Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Водночас із „Кратким топографическим описанием Новгородского Северского наместничества” у відповідності до наказу П. Рум'янцева намісницькому правлінню від 24 жовтня 1786 р. наприкінці 1786 – на початку 1787 рр. було упорядковано атлас Новгород-Сіверського намісництва [26, арк. 3]. Оригінал пам'ятки зберігається у РДВІА [220, арк. 1 – 46]. Рукопис не датовано. Встановити час складання пам'ятки можна, виходячи з терміну упорядкування Короткого топографічного опису, який готувався одночасно з атласом. До того ж, окремі карти мають підписи повітових землемірів, відтак встановлення років їх призначення та звільнення з посад на підставі документації Новгород-Сіверського намісницького правління підтверджує дату упорядкування атласу [56, арк. 649; 66, арк. 2; 119, арк. 41; 124, арк. 211; 131, арк. 68, 88; 132, арк. 21].

Рукопис опрацьовано у палітурку, обтягнуту зеленим атласом, як і той список „Короткого топографического описания”, що зберігається у РДВІА. Обсяг пам'ятки становить 7 аркушів, на яких вміщено 23 карти. Пагінація – архівна, проставлена у верхньому правому куті. Атлас виконано на цупкому

жовтому папері. Усі карти кольорові, досить майстерно оздоблені, написи на них виконано розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. Окремі карти міст і повітів було підготовлено повітовими землемірами, тож в атласі можна нарахувати 12 почерків. Ймовірно, атлас було вручено Катерині II під час її перебування у Новгороді-Сіверському 17 січня 1787 р. [493, с. 29; 496, с. 134 – 135].

Атлас являє собою зібрання карт і планів окремих міст, повітів та Новгород-Сіверського намісництва в цілому. Плани міст є цінним джерелом з історії їх забудови та історичної топографії. На них зазначено місцезнаходження церков, монастирів, вказано квартали, а інколи, як, наприклад, у Глухові, й найближчі слободи „Веригина, Белополовка, Усовка, Красная Горка” [220, арк. 29 зв. – 30]. Крім того, у планах наведено дані про водні ресурси (ріки та невеликі річки, озера, ставки, болота, причому інколи вказано межі їх весняної повені, наприклад, річки Лубенець у Новому Місті) [220, арк. 29 зв. – 30], яри і височини. На деяких планах міст зазначено місцезнаходження мостів, млинів тощо. Так, у Суражі відзначено наявність млина „господина тайнаго советника, сенатора и кавалера Петра Васильевича Завадовского” [220, арк. 25 зв. – 26].

Назви вулиць не підписані, за винятком плану Стародуба, у якому зазначено, що існували вулиці „Черниговская, Березовская, Петратинская, Гудова, Юханова, Шаповаловская, Немецкая, Заречье, Грязь, Крестелевская, Красная, Прядильная, Базарная, Шалютинская, Успенская” [220, арк. 9 зв. – 10] та Глухова – „Спаская, Сварковская, Московская, Скиявская” [220, арк. 17 зв. – 18]. На всіх планах вказано шляхи, що вели до інших населених пунктів та інколи зазначено їх назви, а саме на картах Глухова, Стародуба, Мглина, Суража і Нового Міста [220, арк. 9 зв. – 10, 17 зв. – 18, 21 зв. – 22, 25 зв. – 26, 29 зв. – 30]. Зокрема, з Глухова так звані „большие дороги” вели до Москви, Києва, Рильська, Путивля та Конотопу. На плані Стародуба зазначено не тільки великі шляхи на Чернігів, Новгород-Сіверський, Погар та Мглин, а й ті, що вели у напрямку до найближчих населених пунктів: „из

села Соловы, в поле, из хутора Березовки, из села Медведевка, из села Строглядова, из села Картузика, в хутор Костянку, в местечко Почеп, в деревню Мериновку” [220, арк. 17 зв. – 18]. Крім того, на плані Суража вміщено також „Описание смежных земель”, у якому всі навколишні землі розподілено на дві частини: „земля за рекою Ипутью деревни Каменец владения господина тайного советника, сенатора и кавалера Петра Васильевича Завадовского” та „земля города Суража владения того города мещан и протчих владельцев” [220, арк. 25 зв. – 26].

Після плану кожного повітового міста в атласі наведено мапу відповідного повіту. На них спеціальними позначками вказано місцезнаходження населених пунктів – міст, містечок, сіл, хуторів, слобід та посадів. По кожному повіту подано „Описание смежных земель”, причому на карті літерами позначено кордони з іншими повітами та окремо додано письмове пояснення. Для прикладу наведемо „Описание смежных уездов” Новоміського повіту: „Новгородского наместничества. От А до В – Суражский уезд, от В до С – Стародубовский уезд, от С до Д – Новгородско-Северской уезд, от Д до Е – Сосницкой уезд. Черниговского наместничества. От Е до F – Городинской уезд. Могилевское наместничество. От F до Є – Белецкой уезд, от Є до А – Рогачевской уезд”. Ці відомості дозволяють використовувати атлас Новгород-Сіверського намісництва як джерело з історії адміністративно-територіального устрою Лівобережної України 1780-х рр.

Атлас містить цінні відомості, що стануть в пригоді у працях з історичної географії та топографії. На його мапах відображено ландшафт місцевості, зазначено водні ресурси, але наведено назви лише найбільших у повітах річок та озер.

Цікавою є інформація щодо шляхів сполучень. Так, на мапі Новгород-Сіверського намісництва, вміщеній наприкінці атласу, вказано великі шляхи, що вели за його межі: з Глухівського повіту до Севська, Рильська та Путивля; з Конотопського – до Недригайлова, Ромнів та Прилук; з Коропського – до

Києва; з Новоміського та Суразького – до Могильова; з Мглинського – до Смоленська; з Погарського на Трубчевськ [220, арк. 45 зв. – 46]. На картах окремих повітів позначено внутрішні шляхи сполучення.

Окремими позначками вказано місцезнаходження найбільших промислових підприємств. Так, у Кролевецькому повіті відзначено наявність порохового заводу поблизу села Миронівка, у Глухівському – паперового, у Суразькому – гуті, трьох винокурень та трьох рудень, у Новоміському – двох винокурень і десяти гут, у Сосницькому – чотирьох гут, у Коропському – суконного заводу [220, арк. 7 зв. – 8, 11 зв. – 12, 27 зв. – 28, 31 зв. – 32, 35 зв. – 36, 39 зв. – 40]. На загальній карті Новгород-Сіверського намісництва відповідно позначено винокурні, рудні, гуті, папірні [220, арк. 45 зв. – 46]. Крім того, на мапах окремих повітів і намісництва в цілому позначено місцезнаходження церков та монастирів.

Таким чином, атлас Новгород-Сіверського намісництва 1787 р. є цінною картографічною пам'яткою, яка містить інформацію не тільки щодо географічних та природно-кліматичних умов і адміністративно-територіального устрою Північного Лівобережжя, а й щодо його соціально-економічного розвитку.

Напередодні скасування Новгород-Сіверського намісництва у 1797 р. було виготовлено ще один атлас, який зберігається у РДБІА [219, арк. 1 – 22]. Рукопис датовано 1797 р. Сторонки палітурки – шкіряні, коричневого кольору. На спинці палітурки „золотими” літерами відтиснута назва – „Атлас Новгородского Северского наместничества”. Обсяг рукопису – 23 аркуші. Папір жовтий, цупкий, високої якості. Текст і карти розміщено з однієї сторони аркушів. Усі мапи атласу різнокольорові, прикрашені жовтою рамкою з рожевою і блакитною стрічками, віньєтками та візерунками. На першому аркуші вказано назву і остаточну дату виготовлення пам'ятки: „Атлас Новгородско Северскаго наместничества 1797го года февраля 1 дня” [219, арк. 1].

Атлас містить мапу намісництва, завірену підписом губернатора Л. Олексієва, 10 карт повітів та 10 планів повітових міст.

Плани повітових міст є цінним джерелом для дослідження їх забудови, топографії, господарського життя. На них нанесено квартали, шляхи, що вели до інших міст Російської імперії (але не завжди підписано, куди саме веде той чи інший шлях), монастирі, церкви. Іноді упорядники наводили деяку додаткову інформацію. Так, на плані Глухова зазначено місцезнаходження артилерійського двору, Мглина – цвинтаря. При нанесенні на план відомостей щодо водних ресурсів (річок, струмків, озер, ставків, боліт) інколи вказувалися мости (наприклад, у Кролевці), межі заплавлених лук (у Новому Місті) [219, арк. 13 зв., 20 зв.]. На картах намісництва і повітів зазначено місцезнаходження міст, містечок, сіл, хуторів, монастирів та посадів.

Як і в атласі 1787 р., на картах окремих повітів та намісництва в цілому подано „Описание смежных уездов” та „Описание смежных губерний”. Крім того, на карті позначено кордони окремих повітів. Усе це, безперечно, зумовлює цінність інформаційного потенціалу атласу для дослідження проблем адміністративно-територіального устрою Лівобережної України наприкінці XVIII ст. Так, в атласі відображено нові кордони Новгород-Сіверського намісництва, оскільки у 1791 р. Конотопський повіт і частина Коропського відійшли до Чернігівського намісництва [249, с. 440].

Документ містить важливу інформацію щодо економічного стану Новгород-Сіверського намісництва напередодні його ліквідації. Як і в атласі 1787 р., вказано шляхи сполучення та місцезнаходження промислових підприємств.

Слід зауважити, що атласи Новгород-Сіверського намісництва, на відміну від атласів інших губерній Російської імперії, зокрема, Слобідсько-Української та Катеринославської, не містять так званих „Економічних приміток” у вигляді текстових описів [285, с. 124 – 134]. Це пояснюється тим, що на землях колишньої Гетьманщини не було проведено Генерального

межування, матеріали якого лягли в основу „Економічних приміток” [421, с. 307; 492, с. 166; 538, с. 91 – 92]. Натомість, атлас 1797 р. містить додаток у формі таблиці, в якому по окремих повітах і намісництву в цілому наведено чисельність таких верств населення чоловічої статі: „дворян, в том числе и по разбору дворянским собранием признанных”, купців, міщан, різночинців, козаків та їх підсусідків, державних і поміщицьких селян. В окремій колонці підраховано кількість населення у кожному повіті в цілому [219, арк. 2 зв.]. В інших колонках зазначено прибутки в рублях „подушных с накладными и процентных с капитала купеческих” та „неокладных с оброчных статей”, відзначено кількість споруд – монастирів, церков, державних і дворянських будинків, млинів та фабрик, підраховано чисельність населених пунктів – містечок, посадів, сіл і хуторів. Крім того, окремо обліковано обсяги зібраного у 1796 р. „хлібного” податку, вказано кількість землі у кожному повіті та чисельність винокурень, зазначено відстані від Новгород-Сіверського до повітових міст [219, арк. 2 зв.].

У текстовому додатку, розміщеному праворуч від таблиці, вміщено опис трьох народних училищ (Новгород-Сіверського, Стародубського та Глухівського) і Максаківського монастиря, розташованого у Сосницькому повіті, в якому здійснювався догляд за божевільними. Зокрема, зазначено, що вони перебували на утриманні „приказа общественного призрения из суммы, получаемой на первые из городских дум, а на последний из казенной палаты” [219, арк. 2 зв.]. Далі схарактеризовано матеріальну базу, додаткові джерела існування монастиря (земельні угіддя тощо), кількість хворих та обслуговуючого персоналу [219, арк. 2 зв.].

Атлас Новгород-Сіверського намісництва 1797 р. є цінним джерелом з геральдики, адже у ньому зображено герби губернського та повітових міст, надані згідно з указом Катерини II у 1782 р. Герб кожного міста зображено на тому ж аркуші, що і його план та карту повіту. Крім того, десять гербів повітових міст зображено зверху над мапою Новгород-Сіверського

намісництва [219, арк. 1 зв., 3 зв., 5 зв., 7 зв., 9 зв., 11 зв., 13 зв., 15 зв., 17 зв., 20 зв., 21 зв.].

Таким чином, відомості щодо останнього десятиріччя існування Новгород-Сіверського намісництва містять „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” та два атласи. Короткий опис порівняно невеликий за обсягом, що пояснюється вимогами замовників. Наведені в ньому історичні відомості застарілі й зберігають суто історіографічне значення, натомість певний інтерес становить інформація щодо чисельності населення та господарського життя. Цінні картографічні та статистичні матеріали містять атласи Новгород-Сіверського намісництва 1787 р. та 1797 р. Фактичні дані цих пам’яток, які характеризують природно-географічне середовище краю, його топографію і гідронімію, демографічну ситуацію та економічний стан, міську архітектуру і геральдику, заслуговують на поглиблене вивчення та використання в наукових студіях.

ВИСНОВКИ

1. В останній чверті XVIII ст. було підготовлено низку описів Новгород-Сіверського намісництва, що належать до групи описово-статистичних джерел. Цьому джерельному комплексу притаманні певні спільні риси, що дає підстави для його системного вивчення: причини, що зумовили створення описів (адміністративно-територіальні реформи, що відбувалися на території Лівобережної України в останній чверті XVIII ст., та потреба російського уряду в отриманні інформації про господарський розвиток регіону з метою найбільш ефективного використання його ресурсів); єдина територія, що підлягала описуванню і обмежувалася кордонами Новгород-Сіверського намісництва; спорідненість методики підготовки описів та наявність програм, згідно з якими здійснювалося обстеження, а також поєднання власних спостережень упорядників з інформацією, здобутою офіційним шляхом.

2. Незважаючи на те, що студіювання описово-статистичних пам'яток розпочалося ще у середині XIX ст., описи Новгород-Сіверського намісництва і досі не здобули належного висвітлення в науковій літературі. Відсутність комплексного дослідження цих джерел спричинила поширення хибних уявлень про низький інформаційний потенціал описів, а почасти і нехтування частиною пам'яток.

Актуалізована джерельна база є достатньо репрезентативною для розв'язання поставлених у дисертації завдань.

3. Визначення видових ознак окремих описів Новгород-Сіверського намісництва (мета упорядкування, відповідність тій чи іншій програмі, методика підготовки, структура та зміст окремих пам'яток) дозволяє виділити три основні етапи топографічного обстеження земель Новгород-Сіверського намісництва: на першому етапі, що тривав впродовж 1779 – 1781 рр., описування земель Гетьманщини здійснювалося комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича в процесі організаційної роботи по запровадженню намісницького устрою; протягом

1784 – 1786 рр. велася підготовка кількох різновидів описів згідно з програмою П. Соймонова; нарешті, наприкінці 1780-х – протягом 1790-х рр. було упорядковано „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” та атлас у зв’язку із очікуваним приїздом Катерини II, а також атлас 1797 р., необхідний для проведення чергової адміністративно-територіальної реформи.

4. Описи Новгород-Сіверського намісництва створено в результаті цілеспрямованого обстеження його території на підставі відповідних урядових програм та анкет. Наявність чіткого плану дій, якого дотримувались упорядники описів, сприяла системності викладу матеріалу, повноті та точності наведених фактів. Це робить описи Новгород-Сіверського намісництва унікальним джерелом з історії Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Водночас розбіжності у структурі пам’яток та різні системи обліку людності ускладнюють їх використання і вимагають критичного аналізу наведеної інформації.

5. Описи Новгород-Сіверського намісництва упорядковувалися двома шляхами – „офіційним” та „авторським”. У першому випадку компетентність упорядників, їхній практичний досвід у поєднанні з чітким контролем з боку місцевої адміністрації сприяли достовірності та репрезентативності наведеного фактичного матеріалу. Натомість в „авторських” описах відображено суб’єктивні погляди упорядників, які варіювали або доповнювали питання офіційних програм, а часом виходили далеко за їхні межі.

Цінність наявної в описах Новгород-Сіверського намісництва інформації значною мірою зумовлена застосуванням експедиційного методу збирання матеріалу. Рівень викладу інформації – від елементарної систематизації первинних статистичних даних до аналітичного опрацювання отриманих матеріалів – залежав від того, наскільки творчо автор чи упорядник підійшов до зведення отриманих відомостей у єдиний текст.

Наукову значущість описів Новгород-Сіверського намісництва зумовлює значна джерельна база, використана у процесі їх підготовки. Поряд з матеріалами власних спостережень та підрахунків упорядники залучали дані попередніх ревізій та описів, законодавчі акти, літописи, історичні твори, архівні документи, свідчення сучасників.

6. Інформаційні можливості описів залежали від завдань, що ставилися перед їх упорядниками, та відповідних програм. Наведені в них відомості насамперед стосуються соціально-економічного розвитку краю. Поряд з тим, пам'ятки дозволяють з'ясувати особливості ландшафту, природно-кліматичні умови, характер ґрунтів, розташування населених пунктів. Описам, підготовленим на другому та третьому етапах обстеження Новгород-Сіверського намісництва, притаманна більша увага до історичної та етнографічної тематики. Крім того, в окремих пам'ятках наявні відомості щодо міської забудови, археологічних старожитностей, місцевої геральдики, походження топонімів тощо. Загалом, аналіз вміщеної в описах інформації дає підстави розподілити їх на універсальні та галузеві. До універсальних відносяться пам'ятки, що містять всебічну інформацію про Новгород-Сіверське намісництво. Натомість галузеві описи відображають окремі аспекти історичного розвитку регіону. Широкий спектр висвітлених в описах останньої чверті XVIII ст. питань свідчить про значний інформаційний потенціал даної групи джерел, що повною мірою не використаний у наукових студіях. Відтак виявлення і публікація усіх різновидів і списків описів Новгород-Сіверського намісництва є актуальним завданням сучасного джерелознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. джерела

1.1. архівні

1.1.1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. КМФ – 31. Документи та матеріали з історії України з фондів відділу рукописів Державної публічної бібліотеки імені М. С. Салтикова-Щедріна

Опис 1

1. Справа 1 (ОІУ 73). Краткое описание Новгород-Северского наместничества. [1787]. 61 арк.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія

Опис 2

2. Справа 457. Черновая переписка с коллегией чиновников, командированных для производства переписи населения полков за 1779 г. 22 арк.
3. Справа 501. Определения коллегии за март 1780 г. 300 арк.
4. Справа 502. Определения коллегии за июль 1782 г. 179 арк.

Опис 3

5. Справа 11209. По предложению его сиятельства графа П. А. Румянцева о дачи полковнику Бердяеву и члену коллегии Туманскому имеющаяся в коллегии карту ис ревизии о городах, селах и деревнях всякой сотни в полку. [1778]. 6 арк.
6. Справа 11210. По предложению его сиятельства графа П. А. Румянцева о наряде в комиссию о уравнивании полков трех для письма канцеляристов и о определении суду генеральному об отводе для оной трех покоев, а скарбовой канцелярии о снабжении всем по требованию. [1778]. 4 арк.

7. Справа 11211. Об отсылки ведомостей о козаках виборных, поданных с полковых канцелярий и о подпомощниках копий, присланных в учрежденную в Глухове для уравниения малороссийских полков комиссию. [1778]. 3 арк.
8. Справа 11212. Об определении в учрежденную о уравниении полков комиссию з суда генерального, канцелярии малороссийского скарба, из Генеральной щетной комиссии по два человека. [1778]. 2 арк.
9. Справа 11213. По требованию о уравниении малороссийских полков комиссии об отсылке в ту комиссию. [1778]. 2 арк.
10. Справа 12466. Определение о произведении жалованья 1-го класса полковому писарю Ивану Хорошкевичу, 2-го Михайле Журбину, 3-го Ивану Григоровичу и Никию Хрипачеву. [1781]. 3 арк.
11. Справа 12856. По указу правительствующего Сената о всемилостивейшем повелении графу П. А. Румянцеву-Задунайскому исполнить по высочайшим учреждениям в наместничествах Киевском в ноябре, в Черниговском в декабре сего года, а в Новгородском-Северском будущего 1782 года в январе месяце. [1781]. 40 арк.
12. Справа 12872. По указу правительствующего Сената о всемилостивейшем повелении гр. Румянцеву в январе месяце следующего 1782 г. исполнить по учреждениям в Новгородском Северском наместничестве, состава оное из одиннадцати уездов. [1781]. 4 арк.
13. Справа 13551. Реестр делам поточным, конченным до Новгород-Северского наместнического правления. [1784 – 1786]. 16 арк.
14. Справа 13755. Записка отправляемым в Правительствующий Сенат от Малороссийской коллегии рапортам и доношениям. [1781]. 62 арк.
15. Справа 13813. Книга записная полученных Малороссийской коллегией президента П. А. Румянцева в Малороссийскую коллегию предложений. [1780]. 348 арк.

16. Справа 13814. Книга записная полученных в Малороссийской коллегии президента П. А. Румянцева в Малороссийскую коллегию предложений. [1781]. 620 арк.
17. Справа 13817. Журнал Малороссийской коллегии. [1779]. 657 арк.
18. Справа 13818. Журнал Малороссийской коллегии. [1781]. 334 арк.
19. Справа 13819. Журналы Малороссийской коллегии. [1781]. 717 арк.
20. Справа 14134. Журналы Малороссийской коллегии. [1781]. 397 арк.
21. Справа 14139. Перепись населения по ревизии 1764 года по полкам Левобережной Украины. [1781]. 55 арк.
22. Справа 14148. Ордер капитану Черниговского легкоконного полка Милорадовичу о содействии членам комиссии, организованной Румянцевым-Задунайским по созданию и административному делению Черниговской губернии, при их объезде селений губернии; список вновь созданных городов Черниговской губернии. [1782]. 7 арк.

Ф. 128. Києво-Печерська лавра

Опис 1 заг.

23. Справа 564. Об открытии малороссийских трех Киевского, Черниговского и Новгородского-Северского наместничеств и о выборе в присутственные места из шляхетства председателей. [1781 – 1785]. 59 арк.
24. Справа 580. Дело о сочинении вхождение высочайшего манифеста во всей Российской империи новой ревизии подачею сказок по приложенной при указе светлейшего правительствующего Синода о великороссийских, а особо и малороссийских, Киевского наместничества присланной формы. [1782]. 571 арк.

Ф. 193. Київське намісницьке правління

Опис 1

25. Справа 2863. Краткое описание Киевской губернии с уездами рек, озер, болот и гор на ее территории. [1785]. 32 арк.

Опис 2

26. Справа 216. Сообщение П. А. Румянцева о предстоящем посещении Киевского наместничества Екатериной II. [1786]. 8 арк.

Ф. 204. Чернігівське намісницьке правління

Опис 1

27. Справа 47. Послужные списки чиновников учреждений наместничества за январь – июнь 1786 г. 235 арк.

Опис 2

28. Справа 69. Переписка и ведомости о количестве населения полков и сотень Черниговского наместничества. [1782]. 56 арк.
29. Справа 211. Книга предложений графа Румянцева-Задунайского. [1784]. 507 арк.
30. Справа 296. Книга приказов Румянцева-Задунайского Черниговскому наместническому правлению. [1785 г.] 655 арк.
31. Справа 298. Реестр состоявшимся в Черниговском наместническом правлении в мае месяце 1785 года определениям. 389 арк.
32. Справа 343. Протоколы за ноябрь 1786 г. 558 арк.
33. Справа 815. Ведомость о количестве душ населения в сотнях полков согласно ревизии 1764 года, о количестве хат в уездах наместничества, опись местечек, полков, разная переписка Милорадовича. [1781]. 96 арк.
34. Справа 823. Переписка губернатора Милорадовича с казенной палатой, сотенными правлениями об израсходовании казенных сумм для нужд вновь открытых учреждений наместничества; описание городов Борзны и Киева. [15 января 1782 – июль 1782]. 19 арк.

Ф. 206. Новгород-Сіверське намісницьке правління

Опис 1

35. Справа 1-а. Ведомости о жителях Новгород-Северского наместничества. [1781]. 61 арк.

36. Справа 216. Указ Екатерины II П. А. Румянцеву по поводу учреждения Новгород-Северского наместничества и рапорты ведомственных учреждений по поводу получения указа. [1781]. 65 арк.
37. Справа 238. Список выборных должностных лиц наместничества, назначенных и избранных в наместнические и уездные учреждения в 1782 г. 4 арк.
38. Справа 261. Послужные списки чиновников уездных и верхних земских судов, городских магистратов, верхних расправ, казенной палаты и других учреждений наместничества за 1782 – 1796 гг. 84 арк.
39. Справа 262. Формулярные списки чиновников ведомственных учреждений Новгород-Северского наместничества. [1783]. 329 арк.
40. Справа 267. Дело о приеме на службу в наместническое правление губернского регистратора Калининского. [1782]. 4 арк.
41. Справа 289. Дело о предоставлении отпуска заседателю верхнего земского суда Лишню И. [1783]. 2 арк.
42. Справа 935. Дело о назначении членом Малороссийской коллегии бунчукового товарища Миклашевского П. вместо секунд-майора А. Рахманова, назначенного новгородским землемером. [1784]. 9 арк.
43. Справа 1120. Черновики исходящих документов наместнического правления за май 1784 г. 533 арк.
44. Справа 1121. Книга протоколов заседаний наместнического правления за январь 1785 г. 68 арк.
45. Справа 1122. Книга протоколов заседаний наместнического правления за февраль 1785 г. 464 арк.
46. Справа 1123. Книга протоколов заседаний наместнического правления за март 1785 г. 69 арк.
47. Справа 1124. Книга протоколов заседаний наместнического правления за апрель 1785 г. 47 арк.
48. Справа 1125. Книга протоколов заседаний наместнического правления за май 1785 г. 59 арк.

49. Справа 1126. Книга протоколов заседаний наместнического правления за июнь 1785 г. 62 арк.
50. Справа 1127. Книга протоколов заседаний наместнического правления за август 1785 г. 71 арк.
51. Справа 1128. Книга протоколов заседаний наместнического правления за октябрь 1785 г. 72 арк.
52. Справа 1129. Книга протоколов заседаний наместнического правления за декабрь 1785 г. 71 арк.
53. Справа 1325. Формулярные списки правителя Новгород-Северского наместнического правления, председателя палат гражданского и уголовного суда, казенной палаты, предводителя дворянства и др. [1785]. 28 арк.
54. Справа 1429. Копии протоколов заседаний наместнического правления за январь 1786 г. 532 арк.
55. Справа 1430. Копии протоколов заседаний наместнического правления за февраль 1786 г. 387 арк.
56. Справа 1431. Копии протоколов заседаний наместнического правления за март – май 1786 г. 882 арк.
57. Справа 1478. Предписание генерал-губернатора Румянцева-Задунайского наместническим правлениям и черновые письма генерал-аншефу Репнину, генерал-майору Бибикову и др. губернаторам о подготовке к встрече Екатерины II при проезде ее на юг. [1786]. 36 арк.
58. Справа 1479. Черновик списка руководящих чиновников наместнического правления, губернского магистрата и уездных учреждений наместничества. [1786]. 9 арк.
59. Справа 1500. Формулярный список о канцелярских губернского магистрата служителях. [1786]. 559 арк.
60. Справа 1534. Дело о предоставлении отпуска губернскому стряпчему наместничества Лишне И. 10 арк.

61. Справа 1593. Дело о повышении в чине стародубского уездного землемера Н. Соколова. [1786]. 5 арк.
62. Справа 1616. Дело о присвоении чина поручика землемеру Новгород-Северского уезда подпоручику Н. Шпилевскому. [1786]. 3 арк.
63. Справа 1650. Дело о составлении и отсылке в Академию Наук ведомости о чиновниках учреждений наместничества для внесения в месяцеслов. [1788]. 9 арк.
64. Справа 1661. Дело об определении войскового товарища Карповского землемером Сосницкого уезда. [1787]. 4 арк.
65. Справа 1692. Переписка с Новгород-Северским приказом общественного призрения о присвоении чина коллежского протоколиста заседателю губернского магистрата Григорию Пригаре. [1787]. 4 арк.
66. Справа 1697. Дело о повышении в чине Новгород-Северского уездного землемера Муранова А. [1787]. 3 арк.
67. Справа 1785. О присвоении чина коллежского протоколиста губернскому регистратору правления Д. Ясновскому-Бриякову, канцеляристам Уголовной палаты Осмоловскому, Онисимову и городскому голове г. Новгород-Северска Г. Пригаре. [1788]. 4 арк.
68. Справа 1961. Списки чиновников учреждений Новгород-Северского наместничества на август 1790 г. и сопроводительные рапорты к ним. 144 арк.
69. Справа 1998. Списки дворян Новгород-Северского наместничества по уездам за 1790 г. 485 арк.
70. Справа 2428. О предоставлении отпуска на 29 дней прокурору Новгород-Северского верхнего земского суда Халанскому. [1792]. 5 арк.

Опис 2

71. Справа 3. План границ Новгород-Северского наместничества. [1782]. 1 арк.
72. Справа 4. План границ между Новгород-Северской и Могилевской губерниями. [1782]. 1 арк.

73. Справа 5. План границ Глуховского уезда. [1782]. 1 арк.
74. Справа 6. План границ Конотопского уезда. [1782]. 1 арк.
75. Справа 7. План границ Кролевецкого уезда. [1782]. 1 арк.
76. Справа 8. План границ Мглинского уезда. [1782]. 1 арк.
77. Справа 9. План границ Почепского уезда. [1782]. 1 арк.
78. Справа 10. План границ Сосницкого уезда. [1782]. 1 арк.
79. Справа 15. План границ Новгород-Северского уезда. [1783]. 1 арк.
80. Справа 16. План границ Новоместского уезда. [1783]. 1 арк.
81. Справа 24. План г. Мглин и его земельных владений. [1784]. 1 арк.
82. Справа 25. План границ Конотопского уезда. [1784]. 1 арк.
83. Справа 44. Описание 11 уездов Новгород-Северского наместничества с указанием количества дворян, духовенства, казаков и мещан в каждом уезде. [1781]. 53 арк.
84. Справа 47. План границ уездов Новгород-Северского наместничества. [1782]. 1 арк.
85. Справа 54. План границы Конотопского уезда с Харьковским и Новгород-Северским наместничествами. [1795]. 1 арк.

Опис 3

86. Справа 41. Книга указов Новгород-Северского наместничества и рапорты разных учреждений о получении этих указов, послужные списки и ведомости о ценах. [1782]. 96 арк.
87. Справа 621. По доношению губернского магистрата об увольнении коллежского канцеляриста Удовиченка и о назначении на его место канцеляриста Быкова. [1783]. 4 арк.
88. Справа 691. Дело о выдаче аттестата регистратору Новгород-Северского наместнического правления Калинскому. [1783 – 1784]. 2 арк.
89. Справа 977. Протоколы за январь 1784 г. 107 арк.
90. Справа 979. Протоколы за март 1784 г. 147 арк.

91. Справа 980. Протоколы за апрель 1784 г. 135 арк.
92. Справа 981. Протоколы за май 1784 г. 126 арк.
93. Справа 982. Протоколы за июнь 1784 г. 93 арк.
94. Справа 984. Протоколы за август 1784 г. 52 арк.
95. Справа 985. Протоколы за сентябрь 1784 г. 87 арк.
96. Справа 986. Протоколы за октябрь 1784 г. 251 арк.
97. Справа 987. Протоколы за ноябрь 1784 г. 528 арк.
98. Справа 988. Протоколы за декабрь 1784 г. 441 арк.
99. Справа 993. Формулярные списки канцелярских служителей разных присутственных мест наместничества. [1784]. 259 арк.
100. Справа 1007. По указу наместнического правления о присылке со всех присутственных мест послужных списков канцелярских служителей; послужные списки канцелярских служителей разных присутственных мест. [1784]. 83 арк.
101. Справа 1859. Протоколы за 1785 г. 530 арк.
102. Справа 1860. Книга указов. [1 декабря 1785 – 30 декабря 1785]. 514 арк.
103. Справа 1861. Протоколы за 1785 г. 457 арк.
104. Справа 1862. Протоколы за 1785 г. 560 арк.
105. Справа 1863. Протоколы за январь 1785 г. 538 арк.
106. Справа 1864. Протоколы за март 1785 г. 649 арк.
107. Справа 1865. Протоколы за август месяц 1785 г. 588 арк.
108. Справа 1866. Протоколы за сентябрь 1785 г. 557 арк.
109. Справа 1867. Книга записи входящих бумаг. [1785]. 315 арк.
110. Справа 1869. Протоколы за 1785 г. 547 арк.
111. Справа 1872. Книга протоколов Новгород-Северского наместнического правления за июнь 1785 г. 72 арк.
112. Справа 1873. Книга протоколов Новгород-Северского наместнического правления за сентябрь 1785 г. 65 арк.
113. Справа 1874. Книга протоколов за ноябрь месяц 1785 г. 81 арк.

114. Справа 2756. Книга указов. [1786]. 167 арк.
115. Справа 2757. Протоколы за 1786 г. 192 арк.
116. Справа 2758. Протоколы за 1786 г. 435 арк.
117. Справа 2838. Протоколы за июнь 1786 г. 620 арк.
118. Справа 2839. Протоколы за июнь 1786 г. 374 арк.
119. Справа 2840. Протоколы за апрель месяц 1786 г. 360 арк.
120. Справа 2842. Реестр входящих бумаг за январь – июнь 1786 г. 268 арк.
121. Справа 2843. Журнал исходящих бумаг за январь – июнь 1786 г. 482 арк.
122. Справа 2844. Книга указов за май месяц 1787 г. 408 арк.
123. Справа 2847. Книга протоколов за июль месяц 1787 г. 547 арк.
124. Справа 2848. Книга протоколов за 1787 г. 404 арк.
125. Справа 2898. Формулярные списки служащих присутственных мест наместничества. [1787]. 83 арк.
126. Справа 7347. Послужные списки должностных лиц. [1782 – 1785]. 736 арк.
127. Справа 7401. Протоколы за август 1783 г. 150 арк.
128. Справа 7405. Протоколы за декабрь 1783 г. 104 арк.
129. Справа 7433. Переписка по предложению генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайского о предоставлении всеми присутственными местами формулярных списков всех чинов. 274 арк.
130. Справа 7666. Протоколы за январь 1786 г. 41 арк.
131. Справа 7667. Протоколы за март 1786 г. 93 арк.
132. Справа 7668. Протоколы за апрель месяц 1786 г. 39 арк.
133. Справа 7669. Протоколы за май месяц 1786 г. 67 арк.
134. Справа 7670. Протоколы за июнь 1786 г. 67 арк.
135. Справа 7671. Протоколы за июль месяц 1786 г. 73 арк.
136. Справа 7673. Протоколы за сентябрь 1786 г. 71 арк.
137. Справа 7674. Протоколы за октябрь 1786 г. 82 арк.

- 138. Справа 7675. Протоколы за ноябрь 1786 г. 79 арк.
- 139. Справа 7676. Протоколы за декабрь 1786 г. 89 арк.
- 140. Справа 7686. Послужные списки должностных лиц. [1787 – 1788]. 560 арк.

Ф. 207. Новгород-Северський губернський магістрат

Опис 2

- 141. Справа 1. Именной список мещан Новгород-Северского городского магистрата по ревизии 1782 г. 51 арк.
- 142. Справа 10. Формулярный список канцелярских служителей магистрата. [1784]. 8 арк.
- 143. Справа 37. Протоколы заседаний губернского магистрата. [1785]. 358 арк.

Опис 3

- 144. Справа 357. По указу наместнического правления о состоянии городов по числу в оных жителей, и все ли дела от одного до другого сроку заседания счищаются, при сем и ведомости подавания сенаторам о заседающих в сем магистрате канцелярских служителях и о прочем. [1785 – 1788]. 168 арк.
- 145. Справа 413. По указу наместнического правления с представлением, какие сей магистрат для шествия е. в. prepares уведомления. [1786]. 31 арк.
- 146. Справа 919. Указы. [1784]. 400 арк.
- 147. Справа 920. Книга определений. [1784]. 161 арк.
- 148. Справа 923. Журналы. [1784]. 404 арк.
- 149. Справа 925. Книга подлинных указов. [1785]. 422 арк.
- 150. Справа 928. Журналы. [1785]. 571 арк.
- 151. Справа 929. Журналы. [1785]. 371 арк.

Ф. 736. Канцелярія кийвського, чернігівського та новгород-сіверського генерал-губернатора

Опис 1

152. Справа 8. Представления и рапорты Киевского, Черниговского и Новгород-Северского наместнических правлений и комиссаров об установлении границ между наместничествами и уездами. [1782 – 1784]. 162 арк.
153. Справа 10. Представление Новгород-Северского наместнического правления с приложением описания городов наместничества и полицейского устава. [1782]. 75 арк.
154. Справа 11. Представление Новгород-Северского наместнического правления с описанием гербов городов наместничества. [1782]. 16 арк.
155. Справа 168. Рапорты новгород-северского губернатора Бибикова об исполнении ордеров Румянцева-Задунайского. [1784]. 19 арк.
156. Справа 170. Рапорты Сенату и ордера учреждениям наместничеств об исполнении указов о подготовке к предстоящему приезду на Украину Екатерины II. [1784]. 693 арк.
157. Справа 362. Послужные списки чиновников Новгород-Северского наместничества. [1784]. 78 арк.
158. Справа 676. Представления и ведомости Новгород-Северского наместнического правления об избрании членов присутствий губернских и городских магистратов, земских и совестных судов. [1785]. 30 арк.
159. Справа 695. Ордера графа Румянцева-Задунайского наместническим правлениям о подготовке к встрече императрицы Екатерины II, приезжающей на Украину. [январь – 26 декабря 1786]. 91 арк.
160. Справа 949. Послужные списки чиновников Новгород-Северского наместничества. [1785]. 120 арк.

161. Справа 952. Представления, ордера и циркулярные письма гр. Румянцева-Задунайского Сенату, наместническим правлениям, учреждениям наместничеств, Малороссийской коллегии и др. Черновики. [11 мая – 2 декабря 1787]. 210 арк.
162. Справа 972. Рапорт губернатора Милорадовича об издании статским советником Шафонским книги „Топографическое описание Черниговского наместничества” (с кратким изложением содержания). [21 января 1787]. 2 арк.

Ф. 763. Канцелярія малоросійського губернатора Рум'янцева-Задунайського

Опис 1

163. Справа 681. Доношения чиновников и старшины о присвоении чинов, выплате жалованья, увольнении в отставку и др. [1780]. 52 арк.
164. Справа 683. Представления II Малороссийской коллегии о присвоении чинов старшине и увольнении в отставку. Формулярные списки и аттестаты. [21 февраля 1780 – 17 декабря 1780 гг.]. 153 арк.
165. Справа 716. Журналы исходящих документов. [1780]. 210 арк.
166. Справа 718. Рапорты, ведомости и донесения наместнических правлений, полковых канцелярий, старшины и чиновников о создании комиссии по разграничению наместничеств, о родившихся и умерших в г. Курске за 1780 г., о ценах на хлеб, провиант и фураж, о присвоении чинов и др. [1781]. 29 арк.

Ф. 1032. Новгород-Сіверська верхня розправа

Опис 2

167. Справа 721. Докладной реестр. [1784]. 129 арк.
168. Справа 723. Подлинные определения. [1784]. 485 арк.
169. Справа 726. Указы. [1784]. 312 арк.

Ф. 1336. Малоросійське губернське правління

Опис 1

170. Справа 5. Дело по указу Сената об учреждении единой Малороссийской губернии взамен существовавших трёх наместничеств с проведением соответствующих административных территориальных изменений, а также в области административного управления и судопроизводства. [декабрь 1796 – 1797]. 643 арк.

Ф. 1709. Харківське намісницьке правління

Опис 2

171. Справа 32. Копия указа об открытии Новгород-Северского наместничества в составе уездов Новгород-Северского, Стародубского, Погарского, Мглинского, Глуховского, Кролевецкого, Конотопского, Коропского, Новоместского и Суражского. [1781]. 414 арк.

Ф. 1943. Новгород-Сіверська палата цивільного суду

Опис 1

172. Справа 51. Рескрипт об открытии Новгород-Северского наместничества. [1782]. 2 арк.
173. Справа 203. Описание Новгород-Северского уезда. [1785]. 43 арк.
174. Справа 930. Журнал заседаний палаты. [1784]. 480 арк.

Ф. 1959. Канцелярія харківського і воронезького генерал-губернатора

Опис 1

175. Справа 52. Копии указов Екатерины II о составлении описаний наместничеств, об одежде для служащих наместничеств. Проект топографического плана наместничества. [1784]. 14 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського НАН України**

Ф. І. Літературні матеріали

Опис 1

176. Справа 2231. Доношение графу П. А. Румянцеву от бунчукового товарища Федора Туманского, корреспондента С.-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии 1779 г. в декабре. 14 арк.
177. Справа 12026. Альбом Ригельмана. Українське вбрання XVIII віку. – 45 арк.
178. Справа 55453-55580. Малороссийский рукописный сборник. [вторая половина XVIII в.]. 512 арк.
179. Справа 59028-59037. Ведомости о количестве городов, сел, деревень, хуторов в Малой России и о количестве жителей, о количестве денежных сумм в Малороссийском скарбе и комиссариатах и о наличии в городах и селениях запасов соли, представленные Малороссийской коллегией Румянцеву-Задунайскому по его требованию. [1780]. 21 арк.
180. Справа 59064. Ведомость о количестве жителей, дворов, хат и крепостных душ в Прилуцком полку по ревизии 1764 г., присланная в комиссию уравниения полков. [1779]. 5 арк.
181. Справа 59072-59080. О предложении Румянцева-Задунайского Малороссийской коллегии внести исправления в ведомость о количестве населения в Малой России. [1780]. 17 арк.
182. Справа 59168. Ведомость о количестве людей разного звания, хат, дворов в Киевском полку, списанная с ревизии 1764 года для представления в комиссию уравниения полков. [1779]. 8 арк.
183. Справа 60130-31. Описание Новгород-Северского и Черниговского наместничеств после разделения его сначала на 11, а позже 12 уездов. [1781]. 147 арк.

184. Справа 60378-60436. Указ Сената Новгород-Северскому наместническому правлению о предоставлении в геральдмейстерскую контору сведений о дворянах и чиновниках. Ведомости о казацкой старшине, бунчуковых товарищах, дворянах и чиновниках Новгород-Северского и Черниговского наместничеств; о личном составе полков с указанием прохождения службы, участия в походах и о наличии у них недвижимого имущества. [1739 – 1789]. 374 арк.
185. Справа 60497. Родословные книги дворян Новгород-Северского наместничества. [1788]. 665 арк.
186. Справа 63309-63323. Указы межевой экспедиции Сената и инструкции по межеванию земель Малой России. [1777 – 1795]. 38 арк.
187. Справа 63459-63489. Предписания графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского Малороссийской коллегии. [1778 – 1784]. 48 арк.
188. Справа 63505-63607. Указы Правительствующего Сената с 1771 по 1786 г., присланные в Малороссийскую коллегию. 252 арк.
189. Справа 64342. Выписки из ревизии 1764 года, присланные Малороссийской коллегией в комиссию уравниения полков. [1779]. 10 арк.

Ф. II. Історичні матеріали

Опис 1

190. Справа 3657. Катерина II. Розпорядження генерал-губернатору П. Рум'янцеву з приводу доповіді про „устроєння губерній Київської, Чернігівської і Новгород-Северської на основі установ 1775 р.”. [1785]. 4 арк.
191. Справа 13697. Опис Чернігівського намісництва. [1779 – 1781]. 551 арк.
192. Справа 20857. Опис топографічний о мешкаючих уезді Новгородського в с. Вишеньках під іменем колоністів. [1785]. 6 арк.

Ф. VIII. Київський університет Св. Володимира

Опис 1

193. Справа 585/119. Реляции, доклады и письма Румянцева-Задунайского императрице Екатерине и Павлу Петровичу. [10 января 1779 г. – 21 декабря 1780]. 41 арк.
194. Справа 642/123. Ордера Румянцева-Задунайского Малороссийской коллегии. [1778 – 1779]. 106 арк.
195. Справа 1351. Обряд на открытие Новгород-Северской губернии. [1787]. 6 арк.

Ф. X. Архів ВУАН

Опис 1

196. Справа 10765. Протокол засідання Археографічної комісії 27 квітня 1928 року. 1 арк.
197. Справа 10768. Протокол засідання Археографічної комісії 23 листопада 1928 року. 1 арк.
198. Справа 10791. Протокол засідання Археографічної комісії 11 січня 1931 року. 2 арк.
199. Справа 10794. Протокол засідання наради Археографічної комісії 14 травня 1931 року. 1 арк.
200. Справа 10796. Рецензія на роботу дійсного члена АК ВУАН Федоренка „Опис Новгород-Сіверського намісництва”. [1931]. 2 арк.
201. Справа 14637. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). [1931]. 38 арк.

Відділ колекції рідкісних видань та рукописів Центральної бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

202. Книга о дворянах и старых малороссийских чинах. [начало XIX в.]. – 312 арк.

203. Постановление от его царского величества з войском запороzkим року 1659. – К.: Друкарня Лаври, 1660. – 26 арк.
204. Права, привилегии, грамоты и указы о вольности малороссийской. (Сборник). [XVIII в.]. 161 арк.
205. Сборник документов литературного и архивно-исторического содержания. [XVIII – начало XIX вв.]. 205 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. Р-651. Чернігівський обласний державний архів

Опис 1

206. Справа 166. Характеристика и списки уничтоженных и разграбленных немецко-фашистскими захватчиками фондов Черниговского Облгосархива УМВД. 52 арк. [1944].
207. Справа 167. Материалы об ущербе, причиненном немецкими оккупантами документальным материалам государственных и ведомственных архивов. 297 арк. [1944].

Ф. 679. Чернігівська духовна консисторія

Опис 1

208. Справа 1612. Дело о топографическом описании Новгород-Северской губернии. [1784]. 11 арк.

Ф. 712. Новгород-Сіверська духовна консисторія

Опис 1

209. Справа 28. Списки священнослужителей консистории. [1785]. 57 арк.
210. Справа 200. Метрическая книга церквей Новгород-Северского уезда за 1786 г. 819 арк.
211. Справа 245. Указы Новгород-Северской духовной консистории. [1783 – 1785]. 77 арк.

**Відділ рукописів Чернігівського обласного історичного музею
імені В. Тарновського**

Ф. Архів Г. Милорадовича

212. Справа АЛ 19 – 7/2 / 506. Документ о Николае Антонове Милорадовиче (1786 года). [Копия конца XIX – начала XX вв.]. 1 арк.

Російський державний військово-історичний архів

Ф. 846. Військово-Учений архів

Опис 16

213. Справа 18331. Топографическое описание Новгородского Северского наместничества. [1787]. 33 арк.
214. Справа 18768. Топографическое описание Киевского наместничества. [1786]. 158 арк.
215. Справа 19162. Особое или топографическое описание Новгорода Северского. (А. Пригара). 1787 г. 32+I арк.
216. Справа 19164. Краткая история о городе Стародубе. Сочинённая в 1785 году. 6 арк.
217. Справа 19981. Генеральная карта трех Малороссийских губерний. [1782]. 1 арк.
218. Справа 19983. Генеральная карта трех Малороссийских губерний. [1784]. 1 арк.
219. Справа 21038. Атлас Новгородского Северского наместничества. [1797]. 22+I арк.
220. Справа 21040. Атлас Новгород-Северского наместничества. 46+I арк.
221. Справа 23806. Реестры озерам, рекам и ручьям в наместничествах Ревельском, Полоцком, Уфимском, Черниговском, Смоленском, Новгородском-Северском, Ярославском, Тульском и Калужском. – Ч. 3.

Реестр озерам и рекам Новгородско-Северскаго наместничества. [1786]. 77 арк.

222. Справа 23806. Реестры озерам, рекам и ручьям в наместничествах Ревельском, Полоцком, Уфимском, Черниговском, Смоленском, Новгородском-Северском, Ярославском, Тульском и Калужском. – Ч. 9. Описание озерам, рекам и впадающим в оные речкам, ручьям, равномерно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве. [1785]. 18 арк.

Російський державний історичний архів

Ф. 1374. Генерал-прокурор Сенату

Опис 1

223. Справа 188-б. Переписка с губернаторами всех губерний по исполнению повеления верховной власти о присылке описаний городов, переименованных из селений, и ведомостей о них. [1797]. 360 арк.
224. Справа 395. Ведомость состоящим по всему государству губерниям. [1796]. 961 арк.

Ф. 1399. Карти, плани та креслення Сенату (колекція)

Опис 1

225. Справа 112. Карта Новгород-Северского наместничества. [1786]. 5 арк.
226. Справа 113. Карта Новгород-Северской губернии. [XVIII в.]. 3 арк.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки

Ф. 550. Основне зібрання рукописної книги

Опис 1

227. Справа F IV – 19. Вопросы по географическому описанию губерний. Список. [XVIII в.]. 17 арк.

228. Справа F IV – 489. Справка из наместничеств о городах, реках и гербах. [XVIII в.]. 215 арк.
229. Справа F IV – 550. Сборник. [последняя четверть XVIII в.]. 463 арк.
230. Справа О IV – 73. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. 61+XXXV арк.

Ф. 658. Ермітажне зібрання

Опис 1

231. Справа 245. Географическое описание Российской империи. [последняя четверть XVIII в.]. Ч. 1. 97 арк.
232. Справа 245. Географическое описание Российской империи. [последняя четверть XVIII в.]. Ч. 2. 144 арк.

Ф. 905. Нове зібрання рукописної книги

Опис 1

233. Справа F XVII. 79. Новгород-Северская летопись. Сборник. [вторая половина XVIII в.]. 40 арк.

Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки

Ф. 152. Колекція документальних матеріалів І. Я. Лукашевича та М. А. Маркевича

Опис 1

234. Справа 1121. Описание Киевского наместничества. [1781]. 139 арк.

Ф. 205. Зібрання „Общества истории и древностей Российских”

Опис 1

235. Справа 293. Бумаги Щекатова. В 4-х т. – Т. 1. [Вторая половина XVIII в.]. 446 арк.

236. Справа 293. Бумаги Щекатова. В 4-х т. – Т. 2. [Вторая половина XVIII в.]. 430 арк.

1.2. опубліковані

237. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г. Н. Шмелева. – М.: Московские высшие женские курсы, 1907. – 498 с.
238. Екатерина II. Секретнейшее наставление князю Александру Вяземскому. – Б.м., б.д. – С. 101 – 104.
239. Камеральное описание Конотопскому повету // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: В губернской типографии. – Кн. 2. – Вып. 5 – 8. – С. 245 – 251.
240. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149 – 156.
241. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества, 1787 года // Черниговские губернские ведомости. – № 45 – 47. – Часть неофициальная.
242. Описание Воронежского наместничества 1785 г. / Сост. Т. Б. Ананьева. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1982. – 147 с.
243. Описание Иркутского наместничества 1792 года / Сост. О. Н. Вилков и др. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988. – 250 с.
244. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского статистического комитета. – Чернигов: В губернской типографии, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1 – 2. – С. 1 – 34.
245. Описание Тобольского наместничества / Сост. А. Д. Колесников. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1982. – 321 с.
246. (Пащенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов: В губернской типографии, 1868. – 110 с.

247. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г. В. Болотова та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.
248. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упоряд. Т. Б. Ананьєва. – К.: Наукова думка, 1997. – 325 с.
249. Описи намісництв // Чернігівщина – земля козацька. – К.: Видання Чернігівського земляцтва, 1999. – С. 436 – 442.
250. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
251. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. (Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165 – 173.
252. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.: Археографічна комісія ВУАН, 1931. – XXI, 593 с.
253. Письма Екатерины II к графу Румянцову // Сочинения императрицы Екатерины II. В 3 т. – СПб.: В типографии Императорской Академии наук, 1850. – Т. III. – 306 с.
254. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XVI. – 1018 + 102 с.
255. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XVII. – 1135 с.
256. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XX. – 1054+10 с.
257. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXI. – 1086 с.

258. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXII. – 1178 с.
259. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – 976 с.
260. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXIV. – 872 с.
261. Распоряжение графа П. А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 19, 23. – Часть неофициальная.
262. Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея. – Харьков: Типография губернского правления, 1888. – 82 с.
263. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: В университетской типографии, 1851. – 697 с.

2. література

264. *Александров Б. В.* Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной и редкой книги Библиотеки Академии наук СССР // *Гнучева В. Ф.* Географический департамент Академии наук XVIII века. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1946. – С. 267 – 412.
265. *Альшиц Д. Н., Шапот Е. Г.* Каталог русских рукописей Эрмитажного собрания. – Л.: Издание Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1960. – 382 с.

266. *Ананьева Т. Б.* Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 5 – 18.
267. *Ананьева Т. Б.* „Топографическое описание Воронежскому наместничеству” 1785 г. Общая характеристика документа и проблема авторства // Воронежский край на южных рубежах России (XVII – XVIII вв.). – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1981. – С. 108 – 117.
268. *Андреев А. И.* Топографические описания и карты сибирских наместничеств 1783 – 1794 гг. // Вопросы географии. – М., 1950. – Сб. 17. – С. 203 – 212.
269. *Андрияшев А.* Материалы для истории учебных заведений Черниговской дирекции. – К.: В университетской типографии, 1865. – 94 с.
270. *Апанович О. М.* Значення праці О. Ф. Шафонського „Черниговскаго наместничества топографическое описание” для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 126 – 132.
271. *Атаманенко В. Б.* Про способи введення до наукового обігу джерел з історії українського селянства доби феодалізму // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 236 – 238.
272. *Атаманенко В. Б.* Типологічна належність статистичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 66 – 71.
273. *Багaley Д. И.* Ал. Лазаревского. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления // Журнал министерства народного просвещения. Критика и библиография. – СПб., 1888. – С. 356 – 368.
274. *Багaley Д. И.* Переверзев И. А. // Русский биографический словарь. – Т. 13. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1902. – С. 494 – 495.

275. *Багалей Д. И.* По поводу ста лет от дня смерти графа П. А. Румянцева // Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. В 4-х т. – К., 1898. – Т. IV. – С. 1 – 26.
276. *Багалей Д. И.* Рецензия на книгу А. М. Лазаревского „Описание старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб, 1891. – С.24.
277. *Балабушевич Т. А.* Джерела для складання карти економічного розвитку України в другій половині XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1981. – Вип. 7. – С. 58 – 63.
278. *Балабушевич Т. А.* Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 75 – 83.
279. *Барвинский А.* Крестьяне Левобережной Украины в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909. – 296 с.
280. *Бережков М. А. Ф. Шафонский* и его труд „Черниговского наместничества топографическое описание” (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). – Нежин: Типо-литография насл. В. К. Меленевского, 1910. – 120 с.
281. *Білокінь С. І.* Сади Північного Лівобережжя у другій половині XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1981. – Вип. 7. – С. 69 – 74.
282. *Бобринский А. А.* Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. Ч. 1 – 2. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1890. – Ч. 2. – XLII+795 с.
283. *Бодянский О.* Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. – М.: В университетской типографии, 1847. – С. I – VI.

284. *Бовгиря А.* „Новгород-Сіверський літопис” – пам’ятка української історіографії другої половини XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5 – 6. – С. 89 – 93.
285. *Бойко А. В.* Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА „Тандем У”, 1998. – Вип. 3. – С. 122 – 135.
286. *Бойко А. В.* Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. в фондах рукописного відділу державної публічної бібліотеки імені М. С. Салтикова-Щедріна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1993. – Вип. I. – С. 64 – 97.
287. *Бойко А. В.* Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2001. – 37 с.
288. *Бойко А. В.* Описи Катеринославського намісництва кінця XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 95 – 96.
289. *Бойко А. В.* Рух фондоутворення документів з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття до вищих органів влади Російської держави // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Тандем-У”, 1999. – Вип. VII. – С. 149 – 162.
290. *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2000. – 308 с.
291. *Бондаренко І. В.* Проблеми вивчення і публікації топографічних описів України останньої чверті XVIII ст. у діяльності Археографічної комісії й Інституту української археографії та джерелознавства

- ім. М. С. Грушевського // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – 2001. – Т. 7 – С. 99 – 106.
292. *Бондаренко І. В.* Соціально-економічний розвиток Подільської губернії к. XVIII – поч. XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С. 215 – 220.
293. *Бондаренко І. В.* Соціально-економічний та культурний розвиток Слобідської України в останній чверті XVIII ст. (за матеріалами топографічних описів Харківського намісництва) // Вісник Донецького університету. – Серія „Гуманітарні науки”. – 2000. – № 1. – С. 115 – 121.
294. *Бондаренко І. В.* Топографічний опис Волинської губернії 1798 р. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерела) // Вісник Східноукраїнського університету. – 2000. – № 14. – С. 136 – 148.
295. *Бондаренко І. В.* Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31.
296. *Бондаренко І. В.* Топографічні описи намісництв і губерній кінця XVIII ст. – як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 135 – 146.
297. *Бондаренко І. В.* Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
298. *Бондаренко І., Пірко В.* Визвольна війна в топографічних описах України кінця XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи

- історичного розвитку. – К.: Інститут історії НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 334 – 340.
299. *Боряк Г., Дубровіна Л.* Перспективні напрями роботи відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”. Київ, грудень 1992 р. – К.: АН України, Археографічна комісія Інституту української археографії, 1992. – С. 6 – 10.
300. *Брянцева Т. П.* Топографічні описи губерній Правобережної України 1798 – 1799 рр. як джерело до вивчення історії міст // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 86 – 89.
301. *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1966. – Вип. 2. – С. 163 – 178.
302. *Бутич М. І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1985. – Вип. 11. – С. 45 – 50.
303. *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 242 – 270.
304. *Васильєва М.* Гуттерівське братство на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 75 – 81.
305. *Верменич Я.* Становлення інформаційної системи та інфраструктури регіоналістики в Україні кінця XVIII – XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 227 – 249.
306. *Виноградський Ю.* Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в. – К., 1928. – 19 с.

307. *Водарский Я. Е.* Об издании топографических описаний наместничеств Севера конца XVIII века // Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР. – Вологда: Вологодский государственный педагогический институт, 1989. – Ч. II. – С. 124 – 126.
308. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. Курс лекцій. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
309. *Вульфсон Г. Н.* Понятие „разночинец” в XVIII – первой половине XIX века. (Некоторые наблюдения) // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967. – Вып. 1. – С. 107 – 124.
310. *Галкович Б. Г.* Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 138 – 145.
311. *Гапієнко А. А.* До питання про участь Д. Р. Пащенка у створенні „Опису Чернігівського намісництва” 1781 г. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 22 – 23.
312. *Гапієнко А. А.* Описи Чернігівського намісництва як історичне джерело // V Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”: Тези доповідей та повідомлень. – К. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 79 – 80.
313. *Герман К.* Историческое обозрение литературы статистики, в особенности Российского государства. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1817. – 80 с.
314. *Гісцова Л.* Перша анкета-програма для історико-етнографічного опису України // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 63 – 71.
315. *Гісцова Л.* Цікавий документ // Архіви України. – 1971. – № 1. – С. 76 – 77.

316. *Гнучева В. Ф.* Исторический очерк деятельности географического департамента 1726 – 1799 гг. // Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1946. – С. 1 – 266.
317. *Голобуцкий В. А.* К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / Сборник статей к 75-летию академика Н. М. Дружинина. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 88 – 95.
318. *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
319. *Горбань М.* „Записки о Малой России” О. Шафонського // Науковий збірник історичної секції УАН за рік 1926. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 132 – 145.
320. *Горбань М.* Невідома записка початку XIX віку „Об ищущих козачества”. – Б.м., б.д. – С. 27 – 32.
321. *Горленко В. Ф.* З історії формування наукової методики народознавства (анкета Туманського Ф. О.) // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4. – С. 76 – 83.
322. *Горленко В. Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 216 с.
323. *Горский А. А.* Экономические примечания к Генеральному межеванию как источник по истории сельского хозяйства России во второй половине XVIII века. (Опыт количественного анализа) // История СССР. – 1984. – № 6. – С. 117 – 122.
324. *Греков Б. Д.* Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Греков Б. Д. Избранные труды. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – Т. 3. – С. 225 – 280.

325. *Григорьев В. А.* Реформа местного управления при Екатерине II. (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). – СПб.: Русская скоропечатня, 1910. – 387 с.
326. *Гринь О.* Археологічні старожитності в описах Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Третьої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2004. – С. 19 – 20.
327. *Гринь О.* Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779 – 1981 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 62 – 70.
328. *Гринь О.* Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. – Історичні науки. – 2003. – Вип. 50. – С. 32 – 37.
329. *Гринь О., Коваленко О.* Неопублікована студія кінця XVIII ст. про німецьких колоністів на Чернігівщині // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 118 – 128.
330. *Гринь О.* Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 204 – 208.
331. *Гринь О.* Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2 – 3. – С. 53 – 61.
332. *Гринь О.* Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45.
333. *Гринь О.* Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва (80-ті рр. XVIII ст.): історіографія проблеми // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 53 – 65.

334. *Гринь О.* Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України // Сумська старовина. – Суми, 2002. – № X. – С. 218 – 224.
335. *Гринь О.* Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2002. – Вип. 20 – 21. – С. 108 – 121.
336. *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб.: Типография „Общественная польза”, 1914. – Т. 1. – С. 1 – 37.
337. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (губерниях) (1777 – 1796 г.) / Составлен кн. Х. Туркестановым. – СПб., 1869. – 143 с.
338. *Гуржий И. А.* Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / Сборник статей к 75-летию академика Н. М. Дружинина. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 96 – 105.
339. *Дагаев Л.* Шафонский А. Ф. // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1902. – Т. XXII. – С. 567.
340. *Дерев'янкін Т. І.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – 128 с.
341. *Дерев'янкін Т. І.* Розвиток мануфактурно-суконної промисловості в Росії (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1978. – Вип. 12. – С. 60 – 66.
342. Джерелознавство історії України: Довідник / Під заг. ред. М. А. Варшавчика. – К.: [Б.в.], 1998. – 212 с.

343. *Дик Н. Е.* Ломоносовский период в русской географии. – М.: „Мысль”, 1976. – 128 с.
344. *Дитмар А. Б.* Над старинными рукописями („Топографические описания” Ярославского края конца XVIII века). – Ярославль: Верхне-Волжское книжное издательство, 1972. – 128 с.
345. *Дитмар А. Б.* О „топографических описаниях” Ярославского края конца XVIII века // Краеведческий сборник. Ученые записки Ярославского педагогического института. – Ярославль, 1968. – Вып. 71. – С. 129 – 141.
346. *Дитмар А. Б.* Первые русские географические словари как источники исторической географии России XVIII века // Проблемы исторической географии России. – М., 1983. – Вып. IV. Источниковедение исторической географии. – С. 138 – 145.
347. *Дитмар А. Б.* Ярославский край в географических словарях XVIII века // Краеведческие записки Ярославского областного краеведческого музея. – Ярославль: Ярославское книжное издательство, 1956. – Вып. 1. – С. 167 – 181.
348. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1993. – 388 с.
349. *Добровольский П.* Путешествие Екатерины II через Черниговский край (по делам Черниговских архивов) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1903. – Вып. 5. – С. 31 – 127.
350. *Добровольский П.* Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1902. – Вып. 4. – С. 137 – 222.
351. *Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д.* Джерелознавство історії Української РСР. – К.: Головне видавництво видавничого об’єднання „Вища школа”, 1986. – 240 с.

352. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
353. Древняя Российская Вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей Российских, до истории, географии и генеалогии Российския касающихся, изданная Николаем Новиковым, членом Вольного Российскаго собрания при Императорском Московском университете. – М.: В типографии компании Типографической, 1791. – Ч. XVIII. – 440 с.
354. *Дячук Л. В.* Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – поч. XIX ст.) як пам'ять історичної думки. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2001. – 20 с.
355. Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – 231 с.
356. *Ефименко П.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 193 – 198.
357. *Єршов А.* До відомостей „Черниговскаго наместничества топографическаго описания” О. Шафонського // Науковий збірник історичної секції УАН за рік 1928. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 98 – 99.
358. *Жупанський Я. І.* Топографо-картографічні дослідження в Україні в нові часи (кінець XVIII – початок XX ст.) // Вісник геодезії та картографії. – 1994. – № 1. – С. 81 – 86.
359. *Зайченко В. В.* Праця О. Ф. Шафонського як джерело з історії українського народного одягу // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів: Облстат, 1990. – С. 68 – 69.
360. Из истории Новгорода-Северского: Документы и материалы / Сост. С. М. Мельник. – Ч.: Гос. архив Чернигов. обл., 1989. – 137 с.
361. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К.: Типография Императорскаго университета Св. Владимира, 1891. – Т. I. – Кн. 1. – 882+ССXXII с.

362. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1892. – Т. I. – Кн. 2. – 1539+CCCLXXI с.
363. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1908. – Т. II. – Кн. 2. – 1955 с.
364. *Ільїн О.* Чи існував Новгород-Сіверський патріотичний гурток? // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 125.
365. Имения в Черниговской губернии графа Кирилла Григорьевича Разумовского, последнего Малороссийскаго гетмана // Черниговские губернские ведомости. – 1891. – № 13 – 14, 16, 18.
366. Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1973. – 560 с.
367. *Кабузан В. М.* Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. – М.: „Наука”, 1971. – 192 с.
368. *Кабузан В. М.* Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII – начала XIX в. (по фондам центральных государственных архивов и библиотек Москвы и Ленинграда) // Проблемы источниковедения. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – Вып. XI. – С. 153 – 195.
369. *Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф.* та ін. Історичне джерелознавство. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
370. *Катаев И.* Рукописные материалы по истории Слободской Украины, хранящиеся в Военно-ученом архиве Главного штаба в Петербурге // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков: Типо-Литография „Печатное дело”, 1902. – Т. II. – Ч. I-я и II-я. – С. 33 – 90.
371. *Китченко Ф.* Открытие Новгород-Северскаго наместничества. – Б.м., б.д. – 31 с.
372. *Клименко П.* Компуті та ревізії XVIII ст. – К., 1930. – 186 арк.

373. Коваленко А. Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 95 – 101.
374. Коваленко О. Андрій Пригара та його „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського. – Острог – Нью-Йорк: ТОВ фірма „Принт Хауз”, 1999. – С. 304 – 310.
375. Коваленко О., Гринь О. Нововиявлені матеріали з історичної топографії міст Чернігово-Сіверщини // Літературний Чернігів. – 2004. – № 3 (27). – С. 86 – 88, 170 – 175.
376. Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів: Облстат, 1990. – С. 5 – 8.
377. Коваленко О. Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції: у 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 199 – 204.
378. Коваленко О. Б., Петrenchенко І. Є. Нові відомості до біографії О. Ф. Шафонського // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К., 1995. – Ч. II. – С. 490 – 491.
379. Коваленко О. Б., Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва 70 – 80-х рр. XVIII ст. як джерело з історії міст регіону // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Збірник статей). – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 311 – 319.
380. Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.” – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 169 – 176.
381. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи і одне життя (П. К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – Київ:

- „Рідний край”, Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. – 238 – 233.
382. *Коваленко О.* Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 144 – 150.
383. *Коваленко О.* Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 160 – 165.
384. *Коваленко О., Петrenchенко І.* Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 160 – 166.
385. *Коваленко О.* Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 11 – 18.
386. *Коваленко О.* Федоренко Павло Костянтинович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра: У 3-х вип. – К., 1999. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 325 – 326.
387. *Ковальський М. П.* Актуальні питання джерелознавства у перспективі розвитку української історичної науки у XXI столітті // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 4 – 6.
388. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
389. *Козлова Н. П.* Топографическое описание Вологодского наместничества как исторический источник // Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР. – Вологда: Вологодский государственный педагогический институт, 1989. – Ч. II. – С. 40 – 44.
390. *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

391. *Кордон М. В.* Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2002. – 322 с.
392. *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
393. Краткий отчет о новых поступлениях Отдела рукописей ГПБ имени М. Е. Салтыкова-Щедрина за 1939 – 1946 гг. / Под ред. А. И. Андреева. – Л.: ГПБ имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1951. – 164 с.
394. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149 – 156.
395. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 г. // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – Часть неофициальная. – № 45 – 47.
396. *Кривошея В. В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Видавничий дім „Стилос”, 2004. – 391 с.
397. *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.). – К., 1998. – Ч. 2. – 344 с.
398. *Кулаковський В. М.* Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1981. – Вип. 7. – С. 63 – 69.
399. *Купчинський О. А.* Рукописні карти України XVIII ст. Ермітажної збірки Державної публічної бібліотеки // Архіви України. – 1973. – № 1. – С. 75 – 78.
400. *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 20 – 33.
401. *Лазаревский А. М.* Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и статутных судах. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1898. – 82 с.

402. *Лазаревский А. М.* Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях. – Чернигов, 1853. – 48 с.
403. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – 470+XXX с.
404. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. II. Полк Нежинский. – 522+XXV с.
405. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1902. – Т. III. Полк Прилуцкий. – 426+XXII с.
406. *Лазаревский А. М.* (Предисловие) // (Пащенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. I – IV.
407. *Лазаревский А. М.* По поводу ста лет от дня смерти графа П. А. Румянцева // Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. В 4-х т. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1898. – Т. IV. – С. 1 – 26.
408. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – С. 264 – 370.
409. *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1970. – 204 с.
410. *Литвиненко М. А.* „Топографическое описание Харьковского наместничества” як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 1. – С. 131 – 135.
411. *Литвинова Т. Ф.* Культура та побут українського народу другої половини XVIII ст. у праці О. Ф. Шафонського // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів: Облстат, 1990. – С. 67 – 68.

412. *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – К.: „Либідь”, 1996. – XXV+213+LXVIII+12 с.
413. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
414. *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с.
415. *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К.: Друкарня Видавничого дому „КМ Академія”, 2001. – 228 с.
416. *Медушевская О. М.* Картографические источники XVII – XVIII вв. – М.: Министерство высшего образования СССР, Московский государственный историко-архивный институт, 1957. – 28 с.
417. *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острог – Нью-Йорк: Редакційно-видавничий відділ університету „Острозька Академія”, 2000. – 454 с.
418. *Мельник Л.* Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К.: Інститут змісту і методів навчання, Київський університет імені Т. Шевченка, 1997. – 139 с.
419. *Миллер Д.* Очерк из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. – К., 1897. – Т. LVII (IV). – С. 1 – 47.
420. *Миллер Д. П.* К истории Новгорода-Северского. – М., 1910. – 10 с.
421. *Милов Л. В.* Исследование об „экономических примечаниях” к Генеральному межеванию. (К истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.). – М.: Издательство Московского университета, 1965. – 312 с.
422. *Милорадович Г. А.* Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк. – СПб., 1877. – 19 с.
423. *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901.

424. *Миронов Б. Н.* О достоверности ведомости о хлебных ценах XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1962. – Вып. 2. – С. 249 – 262.
425. *Миронов Б. Н.* Формализация и генерализация содержания массовых источников (по материалам анкеты о ярмарках 1779 г.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1982. – Вып. XIII. – С. 209 – 223.
426. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. I. – К., 1908. – 519 с.
427. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. III. – К.: Типо-Литография „С. В. Кульженко”, 1912. – 824+24 с.
428. *Модзалевский В.* Пашенко Д. Р. // Русский биографический словарь. – Т. 13. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1902. – С. 446 – 447.
429. *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. – К., 1926. – 194 с.
430. *Москаленко О., Кедун І.* Історична топографія Новгород-Сіверського // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 21 – 28.
431. *Нарочницький О.* Справи про „плодоносіє земель” Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787 – 1796 // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 243 – 276.
432. Неосуществившийся университет в Новгороде-Северске. (Два письма о нем 1802 – 1803 г.) // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 592 – 597.
433. *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. У 2 ч. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – 496 с.
434. *Неустроев А. Н.* „Древняя Российская Вивлиофика”. (Второе издание 1788 – 1791 гг.). Библиографическое описание. – СПб.: Типография товарищества „Общественная польза”, 1874. – 30 с.
435. *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем’ї. – Б.м.: Б. в., б. д. – 24 с.
436. *Никитин Н. П.* Зарождение экономической географии в России // Вопросы географии. – М., 1950. – Сб. 17. – С. 43 – 104.

437. *Новикова З. М.* Список описаний наместничеств, хранящихся в областных архивах СССР // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 108 – 110.
438. *Новикова З. М.* Список топографических описаний и атласов наместничеств, хранящихся в Центральном государственном военно-историческом архиве (ЦГВИА) в Москве // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 106 – 108.
439. *Олехнович Р. А.* Пути и методы сравнения статистических источников // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 181 – 182.
440. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1899 год. – СПб, 1903. – 216 с.
441. *Павленко В. В.* О порядке составления топографических описаний наместничеств конца XVIII в. (на примере Вятского) // Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР. – Вологда: Вологодский государственный педагогический институт, 1989. – Ч. II. – С. 35 – 38.
442. *Павловский И. Ф.* Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электр. типография Г. И. Марковича, 1902. – С. 59 – 163.
443. *Панащенко В.* Значкові товариші // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 165 – 174.
444. *Панащенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 212 с.
445. *Перковский А. Л.* Народонаселение Украины в XVIII веке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1968. – 16 с.

446. *Перковский А. Л.* Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы демографии СССР. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 62 – 74.
447. *Перковський А.* Розвиток демографічної думки в Україні (до 1921 р.) // Український історик. – 1995. – Рік XXXII. – С. 251 – 258.
448. *Перковський А. Л.* Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демографічні дослідження. – 1975. – Вип. 3. – С. 121 – 132.
449. *Перковський А. Л.* Українське населення в 60 – 70 рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107 – 111.
450. *Петреченко І. Є.* Маловідомий опис Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 61 – 70.
451. *Петреченко І. Є.* Нововиявлений опис „О продуктах и произведениях” Чернігівського намісництва 1785 р. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 337 – 343.
452. *Петреченко І.* Історія створення описів Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 142 – 181.
453. *Петреченко І.* Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Чернігів, 1996. – С. 42 – 45.
454. *Петреченко І.* Любеч у другій половині XVIII ст. (за даними описово-статистичних джерел) // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 207 – 209.

455. *Петреченко І.* Нові відомості з історії створення праці О. Ф. Шафонського „Черниговскаго наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 111 – 116.
456. *Петреченко І.* Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 98 – 107.
457. *Петреченко І.* Нововиявлений опис „О продуктах и произведениях” Чернігівського намісництва 1785 р. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 337 – 343.
458. *Петреченко І.* О. Лазаревський і описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // О. Лазаревський (1834 – 1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції „Українська археографія: проблеми і перспективи”, присвяченої 160—річчю від дня народження. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 52 – 56.
459. *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 83 – 92.
460. *Петреченко І.* Програми опису Чернігово-Сіверщини кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 78 – 86.
461. *Пирко В. А.* Описания наместничеств Украины как исторический источник. (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 93 – 97.
462. *Пирко В. А.* Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г. // Проблемы исторической географии России: Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1983. – Вып. 4. – С. 157 – 167.
463. Письмо 1801 г. из Чернигова о тамошних новостях // Киевская старина. – 1890. – № 2 – 3. – С. 539 – 540.

464. *Пікус М. М.* Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1780 – 1790-х років // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. XI. – С. 242 – 261.
465. *Пірко В. О., Бондаренко І. В.* Топографічні описи губерній та намісництв кінця XVIII – початку XIX ст. як різновид масових джерел з історії України // Вісник Дніпропетровського університету. Серія „Історія та археологія”. – Вип. 8. – 2000. – С. 171 – 175.
466. *Пірко В. О.* Описи України XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 84 – 86.
467. *Пірко В. О., Смолій В. А.* Передмова // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 5 – 8.
468. *Пінчук Ю.* Топографічні описи намісництв кінця XVIII ст. як джерело з історії адміністративно-територіального устрою України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 146 – 149.
469. *Плохинский М.* Материлы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. I. Бобровники. II. Стрельцы. – Харьков: Типография К. П. Счасни, 1891. – VI, 127 с.
470. *Пономаренко Л. А.* Географические, топографические и другие официальные описания г. Киева второй половины XVIII – начала XIX в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 62 – 70.
471. *Пономаренко Л. А.* Картографо-геодезичні джерела XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 238 – 239.

472. *Пономаренко Л. А.* Топографічні описи Київ кінця XVIII ст. – початку XIX ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1982. – Вип. 8. – С. 39 – 42.
473. *Потоцкий П. П.* Краеведческая анкета Вольного экономического общества. (Земледелие в России во второй половине XVIII века) // Отечество. – М.: Профиздат, 1998. – Вып. 13 – 14. – С. 110 – 124.
474. Протокол заседания Общества истории и древностей Российских // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1847. – № 5. – Протоколы. – С. I.
475. *Птуха М. В.* Очерки по истории статистики в СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1955. – Т. 1. Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). – 472 с.
476. *Пундани В. В.* О малоизвестных источниках по истории сельского хозяйства и крестьянства Тобольской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Историография и источниковедение. Межвузовский сборник. – Свердловск: Уральский университет имени А. М. Горького, 1976. – С. 112 – 114.
477. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К.: „Вища школа”, 1988. – 142 с.
478. *Репринцева В.* Друковані документи з історії України // Бібліотечний вісник. – К., 2000. – № 5. – С. 15.
479. *Репринцева В.* Сокровища документального прошлого // Новый коллегіум. – 2002. – № 2. – С. 55 – 58.
480. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. – М.: В Университетской типографии, 1847. – 665+XIV с.
481. *Риневич В.* Джерелознавчі аспекти наукової діяльності О. М. Лазаревського на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 43 – 57.

482. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
483. *Рклицкий М. В.* Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. – Чернигов, 1900. – 32 с.
484. *Ромашин И. Е.* Делопроизводственные источники „Топографического описания Тульской губернии” Ф. Г. Дильтея // Археографический ежегодник за 1996 год. – М.: Наука, 1998. – С. 266 – 270.
485. *Рубинштейн Н. Л.* Некоторые вопросы сельскохозяйственной статистики XVIII века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / Сборник статей к 75-летию академика Н. М. Дружинина. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 81 – 87.
486. *Рубинштейн Н. Л.* Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 39 – 89.
487. *Рубинштейн С. Ф.* Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. – Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1894. – 920 с.
488. *Русов А.* Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 2. – Чернигов, б. д. – С. 49 – 63.
489. *Руденок В. Я.* Черниговские пещеры в творчестве А. Ф. Шафонского // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів: Облстат, 1990. – С. 37 – 38.
490. *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – 128 с.
491. *Савченко О.* Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2000. – №. 6. – С. 62 – 70.

492. *Салищев К. А.* Основы картоведения. Историческая часть. – М.: Издательство геодезической и картографической литературы ГУГК при СНК СССР, 1943. – 240 с.
493. *Самчевский И.* Материалы для историко-статистического описания города Новгород-Северска. – Б.м., б.д. – 30 с.
494. *Санцевич А. В.* Архівним джерелам – особливу увагу // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 148 – 150.
495. *Сас П.* Військові канцеляристи в Україні XVIII ст.: засади елітарної свідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 226 – 237.
496. *Сбитнев Г.* Новгород-Северский. – Б.м., б.д. – С. 105 – 137, 313 – 346.
497. *Севастьянова А. А.* Историография русской провинции второй половины XVIII века. (К постановке проблемы) // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 134 – 142.
498. *Севастьянова А. А.* К вопросу об истории анкет топографических описаний второй половины XVIII в. // Проблемы исторической географии России: Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1983. – Вып. 4. – С. 151 – 156.
499. *Середа В. Н.* К истории создания топографического описания Тверского наместничества в 70 – 80-х годах XVIII в. // Археографический ежегодник за 1985 год. – М.: Наука, 1990. – 344 с.
500. *Середа В. Н.* О некоторых вопросах проведения описания Тверского наместничества. 1777 г. // Историческое краеведение: вопросы преподавания и изучения. – Тверь: Тверской государственный университет, 1991. – С. 81 – 88.

501. *Сивков К. В.* Источники по истории сельского хозяйства Европейской России во второй половине XVIII века // Проблемы источниковедения. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – Вып. VIII. – С. 144 – 190.
502. *Слабченко М.* Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1927. – С. 61 – 78.
503. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
504. *Смоленський І.* Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – № 7. – С. 70 – 80.
505. *Смолій В. А., Сохань П. С.* Передмова // Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 5 – 12.
506. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
507. „Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 82 – 95.
508. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М.: Голос – Колокол – Пресс, 1998. – Кн. XV. – Т. 29. – 600 с.
509. *Сохань П.* Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”. Київ, грудень 1992 р. – К.: АН України, Археографічна комісія Інституту української археографії, 1992. – С. 3 – 5.
510. *Сохань П.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до

- республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 3 – 14.
511. Списки Черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов: Типография губернского правления, 1890. – 186 с.
512. *Стороженко Н. В.* Из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. – 1891. – Июль. – С. 141 – 147.
513. *Стороженко Н. В.* История составления „Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского // Университетские известия. – К., 1886. – № 10. – С. 135 – 168.
514. *Стороженко Н. В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – С. 455 – 465.
515. *Страшко В.* Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К.: Інститут української археографії, 1992. – 24 с.
516. *Струкевич О. К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50 – 80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 100 с.
517. *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів: РВК „Деснянська правда”, 1998. – 148 с.
518. *Сухова Н. Г.* А. И. Лосев и его роль в изучении Восточной Сибири // Источниковедение городов Сибири конца XVI – начала XX в. Сборник научных статей. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1983. – С. 43 – 60.
519. *Танков А.* К биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского // Исторический вестник. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1902. – Т. 89. – С. 930 – 938.
520. *Теличенко И. В.* Скорбный лист архива Малороссийской коллегии // Киевская старина. – К., 1889. – Ч. 2. – С. 445 – 458.

521. *Терех М.* Цегельня Розумовського в Батурині // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С. 61 – 65.
522. *Тихомиров М. Н.* Источниковедение истории СССР. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – Вып. I. С древнейшего времени до конца XVIII века. – 496 с.
523. *Толстой И. Н.* Моровая язва. – СПб.: Б.в., 1893. – С. 449 – 464.
524. Топографические описания // Советская историческая энциклопедия. – М.: Издательство „Советская энциклопедия”, 1973. – Т. 14. – 1039 с.
525. *Туркестанов Н.* Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 – 1796 гг.). – СПб.: Типография В. В. Нусвальта, 1869. – 143 с.
526. *Федірко А. М.* Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII – XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 77 – 83.
527. *Федоренко П.* Завдання вивчення монастирського господарства. (Робочий план і огляд архівного матеріалу). – Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К.: Державне видавництво України, 1929. – Т. 2. – С. 1 – 35.
528. *Федоренко П.* З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. XI. – С. 103 – 170.
529. *Федоренко П.* З історії старого Чернігова // Україна. – К., 1930. – № 9. – С. 27 – 47.
530. *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII – XVIII вв. – М.: АН СССР, 1960. – 262 с.
531. *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 5 – 38.

532. *Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини* // Український археографічний збірник. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – Т. 2. – С. XXII – L.
533. *Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.)* // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.: Археографічна комісія ВУАН, 1931. – С. III – XXI.
534. *Ханенко А. И. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии.* – Чернигов, 1870. – 127 с.
535. *Ханенко А. И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии.* – Ч.: В типографии Г. Л. Шапиры, 1888. – 38 с.
536. *Ходнев А. И. История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года.* – СПб.: В типографии товарищества „Общественная польза“, 1865. – 668 с.
537. *Хорошкевич А. Л. Традиції радянської археографії та завдання археографічної комісії АН УРСР* // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 15 – 17.
538. *Цветков М. А. Картографические материалы генерального межевания* // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 90 – 110.
539. *Черняев Н. Справка об авторе „Топографического описания Харьковского наместничества”* // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – С. 601 – 602.
540. *Чижов Ф. Топографическое описание Черниговского наместничества, составленное Афанасием Шафонским.* – М.: Университетская типография, 1852. – 36 с.
541. *Шафонский Г. Биография А. Ф. Шафонского* // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 12. – Часть неофициальная.
542. *Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – середина*

- XVIII в.): Учебное пособие. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1981. – 107 с.
543. *Швидько А. К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 84 с.
544. *Швидько А. К.* Материалы по истории городов Левобережной Украины второй половины XVII – XVIII веков в рукописном отделе ЦНБ АН УССР // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVIII – XIX веков.* – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 162 с.
545. *Швидько А. К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII в.: Учебное пособие. – Днепропетровск: МВССО СССР, ДГУ, 1979. – 99 с.
546. *Швидько Г. К.* Наукова цінність джерел економіко-статистичного характеру (на прикладі ревізських книг) // *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради.* Київ, листопад 1988. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1988. – С. 89 – 91.
547. *Шерман И. Л.* Русские исторические источники X – XVIII вв. – Харьков: ХГУ, 1959. – 252 с.
548. *Шраг И.* Александр Матвеевич Лазаревский // *Земский сборник Черниговской губернии.* – Ч., 1902. – № 11. – С. 145 – 160.
549. *Штаты о наместничествах 1776 – 1782 (1781) года.* – СПб., 1776 – 1782. – 320 с.
550. *Щапов Я. Н.* Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание / Под ред. И. М. Кудрявцева. – М.: Министерство культуры РСФСР, Государственная библиотека СССР имени В. И. Ленина, Отдел рукописей, 1959. – 144 с.

551. *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – № 1 – 2. – С. 10 – 14.
552. *Эммаусский А. В.* Топографическое и историческое описание Вятского наместничества в 80 – 90-х годах XVIII века // Проблемы источниковедения: Издательство Академии наук СССР. – М., 1959. – Вып. 7. – С. 204 – 215.
553. *Яковенко Н. М.* Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С.151 – 156.
554. *Якушкин Г. Р.* Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний России последней четверти XVIII в. и современные принципы подготовки их к изданию // Издание исторических документов в СССР. (Вопросы истории, теории и методики): Сборник научных трудов. – М.: Главархив СССР, 1989. – С. 113 – 129.
555. *Якушкин Г. Р.* Топографические описания Вологодского наместничества конца XVIII в. как исторический источник // Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР. – Вологда: Вологодский государственный педагогический институт, 1989. – Ч. II. – С. 38 – 40.
556. *Яровой Г. В.* Анкета Вольного экономического общества как источник по истории сельского хозяйства и крестьянства Урала второй половины XVIII в. // Историография и источниковедение. Межвузовский сборник. – Свердловск: Уральский университет имени А. М. Горького, 1976. – С. 115 – 125.

ДОДАТОК

Різновиди і списки Описів Новгород-Сіверського намісництва

№ п/п	Різновиди описів Новгород-Сіверського намісництва	Списки описів Новгород-Сіверського намісництва із зазначенням місця їх зберігання
1.	Опис 1779 – 1781 рр.	
2.	„Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов, именно: Новгородский-Северский, Стародубовский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский, Суражский, с показанием, каких полков и сотен какие селения, и в которой уезд вошли, и сколько по описанию дворян и шляхетства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и козачьих подсосудков хат и по ревизии 1764 года душ, сочиненное 1781 года”	1. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 60130 – 60131. – Арк. 1 – 64 зв. 2. ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – 61 арк. 3. ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 44.
3.	„Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов, именно: Новгородский-Северский, Стародубовский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский и Суражский, с показанием, каких полков и сотен какия селения и в которой уезд ввойшли”	4. НДВР РДБ. – Ф. 152. – Спр. 1121. – Арк. 92 – 128.
4.	„Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, ученено 1785 года марта 12 дня”	5. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20857. – 6 арк.

5.	„Краткая история о городе Стародубе, сочиненная в 1785-м году”	6. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 19164. – 6 арк.
6.	„Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северной губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям, и в каких оные промыслах, торгах, рукоделиях, ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оных нет” 1785 р.	7. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 59 – 65 зв. 8. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 59 – 65 зв.
7.	„Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северной губернии посадов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям, и в каких оные промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых посадах имеются фабрики или оных нет” 1785 р.	9. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 64 – 65 зв.
8.	„Реестр озерам и рекам Новгород-Северского наместничества” 1786 р.	10. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Ч. 9. – 77 арк.
9.	„Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також от давна досель оставшимся очевидным знакам и доказательствам; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное” 1787 р.	11. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 31+I арк. 12. ВР РНБ. – Ф. 550. – Спр. F IV. 550. – Арк. 93 – 117
10.	„Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” 1787 р.	13. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 18331. – 33 арк. 14. ВР РНБ. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. О-IV-73. – 96 арк. 15. ЦДІАК України. – КМФ-31. – Оп. 1. – Спр. 1. – 61 арк.

--	--	--